శ్రీ

సంస్కృతకవిజీవితము.

ఇది

మల్లాదిసూర్యనారాయణశాస్త్రిచే

రచింపఁబడి

శ్రీ వేంకటగిరి సంస్థానప్రభువులగు

ది ఆనరెబెల్ మహారాజా

శ్రీ వెలుగోటి రాజగోపాలకృష్ణయాచేంద్ర

బహదూర్ కే. సి. ఐ. ఇ.

వారి సమాదరణంబున

అమలాపురము

[illegible]రి వెంకటేశముగారి స్వకీయ

శ్రీ శార్వాణీముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపఁబడి

ప్రకటింపఁబడెను.

మొదటికూర్పు. 1000

దీనివెల రూ. 1—0—0

1911

విషయసూచిక.

PREFACE.

ave attempted in this book to give imple Telugu.
ınt of the life and works of many e well-known
t Poets. It need hardly be said t many of the
vritten in Sanskrit have been re ised to be the
and noblest in the whole domain of literature. The
al public cannot be expected to have time or inclina-
ıake a regular study of even the most famous works
rit. So I have made a selection of the choicest
om the works of the authors I have dealt with, as
gather a bouquet from a garden. I have also
tations, so that the reader may understand and
he ideas. 'A good book is the precious life-
ıaster,' and so the brief biographical sketches
of the respective authors will be of great in-
ılue, as also throwing light on the different
which they flourished. Great care has been
ınge the lives in the proper order and to give,
ssible, the chronology of the remarkable events.

ng the first attempt of the kind, the book will
be far from perfect. There existing no regular
India dealing with the early times, it was no
er for me to glean information from various
There must, I fear, be a few errors, and there
ne omissions. But these, I trust, are not so
detract from the value of the book. I have
he utmost of my ability to make the book easy
a wide class of readers.

3. It is hoped that the book will be a bright, happy and inspiring one, as it will introduce the general read to the beauties of the Sanskrit Literature; and if it me with a kindly reception and consideration at the hand the public as anticipated, I shall publish another volun treating of the other authors.

4. Amongst the books I have consulted, I an chiefly indebted "to The Imperial Gazetteer", The Indian Antiquary, "The Hindu Theatre". "The History of the Sanskrit Literature" and to the various Alankara Kavyams.

5. I have to express my grateful acknowledgments to The Honorable Sri Maharajah V. Rajagopala Krishna Yachendra Bahadur, K. C. I. E., Rajah of Venkatagiri, whose patronage has enabled me to write out this and several other works. I also wish to record my spec indebtedness to Sir, Rajah Rao, Venkata Kumara M pati Surya Rao Bahadur, Rajah of Pittapur, and Rajah Surabhi Venkatalakshma Rao Bahadur, Raja Jataprolu, who have rendered valuable assistance in pro ing me with a suitable Sanskrit Library.

M. S.

AMALAPURA

1—11—1911.

श्रीः

ॐ तत्

नमः परब्रह्मणे

సంస్కృతకవిజీ

శ్లో॥ ఇదంకవిభ్యః పూర్వేభ్యో నమోవాకం ప్రశాస్మహే
వందేమహి చ తాం వాణీ। మమృతామాత్మనః కలాం ॥

ఎవ్వఁడు సంస్కృతవాఙ్మయంబు నభివృద్ధికిం దెచ్చుకవిసల్లజుల
యదాతయై గీర్వాణవాణినాదరించు విధాతయై సామంతభూకాం
తానందసంధాతయై స్వీయశ్లోకంబుననుగ్రహింప శత్రుజేతయై విల
సిల్లెనాయీ శ్రీహర్షుఁడు రత్నావళీ ప్రియదర్శికా నాగానందనాటకం
బులకర్తగానుండె. ఈతనిచరిత్ర దానొకవిధమున నేకాక పెక్కు
రల చరితములం దెలుపుటచేఁగూడ మన కానందదాయకమగును. కాని
యాతనిదేశకాలములంగూర్చియుఁ గవిత్వాదిభావ్యములంగూర్చియు ననేక
తర్కకుల నేకాభిప్రాయములంగలిగియుండిరి. ఒక్క శతాబ్దముక్రిందటి
వృత్తాంతమైనఁ బూర్తిగా నెఱుంగఁజాలని మనము వేలకొలది సంవత్స
రములక్రిందటియుదంతంబు నెఱుంగ సమర్థులముగామనిన నాశ్చర్యము
కదా. కావున నీతనింగూర్చియు వారివారికి దొరకిన యాధారంబులం

బట్టి కాలము నిర్ణయించుటలో భిన్నాభిప్రాయులై యుందురు. ఎవరో క
క్కకుఁగొందఱుదక్కఁ దమకావ్యంబులలో దేశకాలాదులంగూర్చి ప్ర
యునాచారములేని యహంకారశూన్యులగు సంస్కృతమహాకవుల క
నిర్ణయంబు సామాన్యముగా నిరాధారంబశక్యంబుననుట సత్యమే క
ప్రసిద్ధభూపాలకుఁడు కవితాపోషకుఁడునగు నీశ్రీహర్షుని కాలమ్మునా
నుట్లశక్యముగాక కష్టసాధ్యమగునని చెప్పవచ్చును. కాని పైనిరాజని
ప్పినను మనశ్రీహర్షుఁడు నైషధకర్తయగు శ్రీహర్షుఁడేమోయని కొంద
కిసంశయము గలుగవచ్చును గావున ముందుగానితఁడెవఁడో తెల్పెదను

శ్రీహర్షుఁడనుపేరు రత్నావళీ ప్రియదర్శికా నాగానందము
యందును నైషధకావ్యమునందునుగూడఁ గన్పడుచున్నది. కాని నైషధీయ
చరిత్రకర్తయగు శ్రీహర్షుఁడు తాను మామల్లదేవి శ్రీహీరులకుఁ బుత్రు
డనని వ్రాసికొనుటయే కాక తనకావ్యంబు ౨౨ వ సర్గంబుతుదను

* " తాంబూలద్వయమాసనంచ లభతే యః కాన్యకుబ్జేశ్వరా
ద్యస్సాక్షాత్కురుతే సమాధిషు పరం బ్రహ్మప్రమోదా
యత్కావ్యం మధువర్షి ధర్షితపరాస్తర్కేషు యస్యోక్తః
శ్రీ శ్రీహర్షకవేః కృతిః కృతిముదే తస్యాభ్యుదీయాదియ

అని కన్యాకుబ్జరాజు తన్ను గౌరవించినట్లు చెప్పికొనియు
డు. రత్నావళ్యాది కర్తయగు మనశ్రీహర్షుఁడో తనకృతుల ప్ర
స్తావనలలోఁగూడ సూత్రధారోక్తిగా — " అద్యాహం... నానా
దాగతేన రాజ్ఞ శ్రీహర్షదేవస్య పాదపద్మోపజీవినా రాజసమ
నోక్తః " అని వ్రాసికొనుటచే నితఁడు సకలసామంతమూర్ధన్యుఁ

* కాన్యకుబ్జేశ్వరునివలన రెండుతాంబూలముల నున్నతాసనం
నవాఁడును బ్రహ్మసాక్షాత్కారముగలవాఁడును మహాతార్కికుఁడునగు
ని నైషధకావ్యము రసజ్ఞులకానందదాయకమగుఁగాక.

జన్ముఁడని తెలియుచున్నది. కాని పైరూపకంబులను శ్రీహర్షుఁడు వ్రాయలేదనియు నతనియాస్థానమందలి కవియెవఁడో వ్రాసి యారాజుపేరిడెననియుఁ బూర్వవిమర్శకులందఱు నేకగ్రీవముగాఁ జెప్పియున్నారు. కావున నిఁక నాయావిమర్శకుల యభిప్రాయంబులను గ్రమముగాఁ దెల్పుచు నీపైవిమర్శనంబునఁ దత్కవిశ్రీహర్షులకాలము నిర్ణయింపఁ గడంగుదము.

విల్సనుదొర తనహిందూథియేటరను గ్రంథము ౧ వ భాగములో సోమదేవభట్టుని కథాసరిత్సాగరములోను, కల్హణపండితుని రాజతరంగిణియందును గాశ్మీరరాజుగా వర్ణింపఁబడిన హర్షదేవుఁడే రత్నావళీకర్తయగు శ్రీహర్షుఁడనియు నితఁడు కాశ్మీరమున రాజ్యముచేసినకాలమందనఁగాఁ గ్రీస్తుశకము ౧౧౧౩—౧౧౨౫ సంవత్సరములనడుమ రత్నావళిపుట్టియుండుననియు వ్రాసి తాను హూణభాషలోనికి మార్చిన రత్నావళిపీఠికలో శ్రీహర్షరాజు నాశ్రితుండగు ధావకుఁడో మఱింకొకఁడో రత్నావళిని రచించి యారాజుపేరు పెట్టియుండుననికూడ వ్రాసెను. కానియీరాజుపేరనేయున్న ప్రియదర్శికా నాగానందములమాటయే యెత్తలేదు. కానిండు. ఎట్లయినను రత్నావళి శ్రీహర్షునికాలమున బయలుదేఱినదని యంగీకరించెను గావున దీనిలోనిపద్యములు భోజరాజుపితామహుండును వాక్పతిరాజనామాంతరుండునై ౧౦ వ శతాబ్దము నుత్తరభాగమందున్న ముంజమహీపాలుని యాస్థానంబుననున్న ధనంజయకవి రచించిన దశరూపకంబునఁ బెక్కుచోట్ల నుదాహరింపఁబడుటచే నీశ్రీహర్షుఁడు ౧౦ వ శతాబ్దంబునకుం గడుఁబూర్వుఁడైయుండవలెనుగాని ౧౨ వ శతాబ్దంబులోనివాఁడుమాత్రము కాఁడని ధ్రువమగుచున్నది.

మఱికొందఱు విమర్శకులీ రత్నావళ్యాది రూపకంబులనున్న శ్రీహర్షుఁడు కాశ్మీరరాజగు హర్షదేవునికంటె మిక్కిలి ప్రాచీనుఁడగు మఱి

యొక రాజనియు నీగ్రంథములలోని శ్లోకంబులు ౮ వ శతాబ్దముత్తరభాగంబుననున్న వామనుని కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తిలోఁగూడ నుండుటచే నితఁడు ౭ వ శతాబ్దంబు పూర్వభాగమందుండవచ్చుననియునూహించిరి. ౧౮౬౬ లో నున్న శ్రీమహేశచంద్రశర్మ కావ్యప్రకాశవిజ్ఞాపనములో రత్నావళ్యాదులు ౭ వ శతాబ్దంబునఁబుట్టియుండుననివ్రాసెను డాక్టరువాలు, కన్యాకుబ్జపరిపాలకుఁడును బాణభట్టునిపోషకుఁడునగుహర్షవర్ధనుని కాలములోననఁగాఁ క్రీ॥ శ॥ ౬౦౬——౬౪౮ సంవత్సరములనడుమ రత్నావళీనాగానందములు పుట్టియుండునని తనయభిప్రాయముం దెలిపెను. ఈయభిప్రాయంబునే యనుసరించిన కౌలుదొర హర్షనాగానందపీఠికలో హర్షవర్ధనుని యాశ్రితుండగు ధావకుఁడనుకవి రత్నావళీనాగానందములు రచించినట్లువ్రాసెను. సంస్కృతభాషాచరితమువ్రాసిన వీబరుదొర మొదటఁబ్రమాదపడినను పిదపఁ దనయాశయంబుమార్చుకొని శ్రీహర్షుఁడు ౭ వ శతాబ్దంబులోనివాఁడనియు రత్నావళీ నాగానందములు ధావకుఁడు రచించెననియు నిశ్చయించెను. సంస్కృతభాషాచరితములో మేక్డోనలుదొరకూడఁ బైవారియభిప్రాయంబులనే చాలవఱకవలంబించి రత్నావళీ నాగానందములు ౭ వ శతాబ్దంబు పూర్వభాగమునఁ గన్యాకుబ్జంబునేలిన హర్షవర్ధనుని కాలములోనివనియు, నతనియాస్థానంబుననున్న పార్వతీపరిణయనాటకకర్తయగు బాణుఁడే రత్నావళిని రచించియుండుననియు, బౌద్ధనాయకుఁడుగలిగి బౌద్ధమతద్యోతకముగానున్న నాగానందమును బెకరెండ్రభిప్రాయపడినట్లుగా బాణునివలెనే శ్రీహర్షుని యాస్థానంబుననున్న ధావకుఁడు రచించియుండుననియుఁ దనయభిప్రాయముం బ్రకటించెను. శ్రీరమేశచంద్రదత్త మహాశయుఁడు హూణభాషలో వ్రాసిన ప్రాచీనహిందూదేశ నాగరికతయను గ్రంథములో ౭ వ శతాబ్దంబు పూర్వభాగంబునఁ జైనారాయబారినాదరించిన ద్వితీ

యశిలాదిత్యుఁడను నామాంతరంబు గలిగినయుత్తరహిందూస్థాన రాజును విద్వాంసుఁడునగు శ్రీహర్షదేవుఁడు రచించినట్లుగానున్న రత్నావళిని బలువురభిప్రాయపడినట్లుగా బాణుఁడే రచించినను దానికంటె మిక్కిలి ప్రసిద్ధమగు నాగానందమునుమాత్రమాతని యాస్థానమందున్న మఱి యొకకవి చేసియుండునని లిఖించెను.

శ్రీనివాసగోవిందభానవు నాగానంపీఠికలో, ౭వ శతాబ్దంబున శ్రీహర్షుని రాజ్యకాలములో రత్నావళ్యాదిరూపకములను బాణుఁడో లేక ధావకుఁడో రచించియుండవచ్చునని ససంశయముగా వ్రాసెను.

ఈపై నుదాహరించిన యభిప్రాయములన్నియుఁ గొంచెమెచ్చు తక్కువగా శ్రీహర్షుఁడేడవశతాబ్దంబులోనివాఁడని తెల్పుచున్నను రత్నావళ్యాది రచనవిషయంబునమాత్రము వేఱువేఱుత్రోవలం ద్రొక్కుచున్నవి. ఈయభిప్రాయంబులంజూడఁగా మనము ముందుగా నీశ్రీహర్షునిపేర నున్న రత్నావళీ ప్రియదర్శికా నాగానందములను రచించినవారెవరు? ఈశ్రీహర్షుఁడేకాలమందున్నవాఁడు? అనువిషయంబుల విమర్శింపవలసియున్నది.

నాగానందము నాందీశ్లోకము బుద్ధస్తవమునుదెల్పుట భూతదయాళువును విద్యాధరరాజునగు జీమూతవాహనుఁడు నాయకుఁడగుట యతఁడు వానప్రస్థులగు తల్లిదండ్రులకు సంరక్షకుఁడుగా నుండుట యతఁడు సిద్ధరాజుకూఁతురగు మలయవతిని బెండ్లియాడుట నాగభక్షకుఁడగు గరుడునకుఁ బాములరక్షించుతలంపున నాహారమగుట మొదలుగా గలవి బౌద్ధమతసారమగు "అహింసా పరమో ధర్మః" అనుదానిననుసరించియుండుటచే బౌద్ధమతసహిష్ణుత గలిగిన హర్షవర్ధనునికాలములో నాగానందము పుట్టియుండునని కొందఱియభిప్రాయము. కాని యిది సమంజసముగా లేదు. ఏమనఁగా?—బౌద్ధమతము నభివృద్ధిలోనికిఁ దెచ్చిన

యశోకుఁడు బింబిసారుఁడు మొదలగు చక్రవర్తులనేకులుండఁగా నేవో కొన్ని తన్మతధర్మములుగలిగినదన్నంతమాత్రమున నాగానందము హర్షవర్ధనుని కాలములోనిదని చెప్పుటకంటెఁ దన్మతాభివృద్ధిగలిగిన క్రీ॥ పూ॥ ౪ వ శతాబ్దము మొదలు క్రీ॥ శ॥ ౭ వ శతాబ్దంబులోపుగా నేరాజుకాలములోనైనఁబుట్టియుండునని యేలచెప్పరాదు? బౌద్ధమతమెన్నఁడును మాతృమతమయిన హిందూమతమునకు విరుద్ధముగాలేదు. చిరకాలము హిందూబౌద్ధమతములు రెండును సమానగౌరవమునొందుచు సరిగా వచ్చినవి. ఈ రెండుమతములవారుకూడఁ బరస్పరము విద్యాగురువులుగానుండుటయు, నీ రెండుమతములవారి నప్పటిరాజులు సమానముగా నాదరించుటయుఁ గన్పడుచున్నది. గుప్తరాజులు శైవులు వైష్ణవులునయ్యు బౌద్ధమతస్థులకు మఠములనిమిత్తము ధనమిచ్చుటయు విక్రమాదిత్యుని సంస్థానమునఁ గాళిదాసువలెనే బౌద్ధులగు క్షపణకామరసింహులు నవరత్నములలోనివారగుటయునిందులకుదాహరణములుగానున్నవి. మఱియు ‘‘అహింసాపరమోధర్మః’’ యనుసూత్రముననుసరించు ధర్మమొక్కటి బౌద్ధమతమునందే లేదు. బహుప్రాచీనములగు వేదవేదాంతములలో ‘‘నహింస్యాత్సర్వభూతాని’’ యనుశ్రుతి యంతకుముందే ఘోషించుచున్నది. నిశ్చయముగా నీమతమునకు ముందే జన్మించిన రామాయణ భారతాది గ్రంథములలోఁగూడఁ బరోపకారము, అహింసనము, భూతదయాళుత్వము మొదలుగాఁగల పరమధర్మములు శిబిదధీచ్యాదులకథలమూలముగాఁ బెక్కుచోట్ల వివరింపఁబడుట మనము కనుచుంటిమి. మఱియుఁ గథాసరిత్సాగరమునందును విక్రమార్కచరిత్రమునందునుగూడ నీధర్మములకుఁ బెక్కుదాహరణములుగలవు. విక్రమార్కుఁడు పరోపకారమునకై యగ్నిలోఁబడినట్లు మనముచదువుచుండలేదా? కావున జీమూతవాహనుని చర్య శిబివిక్రమార్కులచరిత్రకు మించినదిగాదని యూహింపవచ్చును.

ఇఁక జీమూతవాహనుని బోధిసత్త్వుఁడని వర్ణించుటయందురా? అదియు నేదో యాదృచ్ఛికంబుగా నుపయుక్తంబగు పదముగాని తన్మతప్రశంసకై కాదని యీ కథారచనమే తెల్పుచున్నది. బోధిసత్త్వుఁడనిపేరు మాత్రమే యున్నదిగాని కథాసందర్భమునుబట్టిచూడఁగా నాగానందమాయూలాత్రముగాఁ గృష్ణమిశ్రుని ప్రబోధచంద్రోదయము మద్వైతమును దెల్పినట్లును వేదాంతదేశికుని సంకల్పసూర్యోదయము విశిష్టాద్వైతమును బోధించునట్లును బౌద్ధమతవృత్తాంతమే మైనఁ దెల్పుచున్నదా? కావున బౌద్ధమతద్యోతకమను నొకటి—కారణంబుననే నాగానందము హర్షవర్ధనుని నాఁటిదనుటయు రత్నావళీ ప్రియదర్శికలు రచించినకవికంటె దీనిరచించినవాఁడు వేఱనుటయుఁగూడ యుక్తియుక్తములుగావు.

మఱియు నాగానందములోని కథకూడ నేకముఖముగా నుండక భిన్నమయినట్లున్నది. మొదటి మూఁడంకములలోను నాయికానాయకులపరస్పరానురాగపరిణయంబులును, మిగిలిన రెండంకములలోను గరుత్మంతునివలనఁ బాములసంరక్షించుటయు వర్ణింపఁబడినవి. కాని బౌద్ధమతసూచన మేమియు లేదు. ఈనాటకపాత్రములు, రంగస్థలంబులు, పాత్రసంభాషణంబులుగూడ నార్యమతసంబంధములుగానే యున్నవి. కథానాయకుండగు విద్యాధరుఁడు "వందనీయాఃఖలు దేవతా" యనివచించెను. వానితండ్రి రాజ్యమును గుమారునకిచ్చి యార్యమతానుసారియై వానప్రస్థుఁడై నిత్యాగ్నిహోత్రియై యుండెను.

నాయికయగు మలయవతి గౌరీదేవిని బూజించుచుండెను. ఆమె వంశమునకుఁ గౌశికమహర్షి గురువుగానుండె. వారియాశ్రమమున గౌరీదేవతాలయము గలదు. గరుడుఁడు హరిభక్తుఁడు, అనునీవిషయంబులచే నాటకమంతయు నార్యమతానుసారంబుగానే యుండుటచేతను, రత్నావళీ నాగానందములను హర్షవర్ధనునికాలమందలి యుత్తరగ్రంథముల

ను జక్కగా విమర్శించి చదివినవారికి రచనాశైలింబట్టి యీ ద్వితీయ శిలాదిత్యుని యాస్థానమందలి బాణుఁడుగాని యింకొకఁడుగాని పై రూపకంబులఁ జేసియుండరని తోఁచుచుండుటచేతను, నాగానందము బౌద్ధమతద్యోతకమను నిరాధారంబగు నొక్కయభిప్రాయమును ఖండించుటచేతనే కాక నాటకరచనాకవితాశైలులంబట్టియు వక్ష్యమాణంబగు సదాధారంబుననుసరించియు నీరూపకంబులు హర్షవర్ధనుని కాలములోనివి కావని స్పష్టముగాఁ జెప్పవచ్చును. మఱియు నీమూఁడురూపకంబులను గాదంబరిని జూచినయెడల వీనిని బాణుఁడు రచింపలేదనియుఁ జక్కగా నూహింపవచ్చును. బాణునికాలంబున సంస్కృతభాష, శ్లేష యమక దీర్ఘసమాసాదులచేఁ గాఠిన్యమువహించి యతిప్రౌఢావస్థం జెందియున్నది. పూర్వగ్రంథంబులలోఁగూడ నక్కడక్కడఁగొంచెమట్టివి కన్పడుచున్నను బాణునికాలమున నద్భుతకల్పనవర్ణనములు శ్లేషయమకములు దీర్ఘసమాసములు పదాభివృద్ధి ప్రౌఢాభిప్రాయములు మొదలుగాఁ గవితానైపుణీధర్మములత్యభివృద్ధిలోనికి వచ్చినవని కాదంబరీహర్షచరిత్రలే తెల్పుచున్నవి. కావున నక్కాలంబునఁ బాండిత్యప్రౌఢిమం దెల్పు ప్రబంధంబులే కాని మృదుశైలినుండు నాటకములు పుట్టలేదని తలంపవచ్చును. అపుడు సుప్రసిద్ధములగు నాటకములు రచించినవాఁడొక్క మహాకవిభవభూతియుండెనుగాని యతఁడు హర్షవర్ధనుని కొక్కశతాబ్దము తరువాతివాఁడు. ఆతని నాటకంబులును మృదుశైలినుండక భాషాప్రాగల్భ్యమునే చూపుచున్నవి.

మఱియు బాణుఁడు వ్రాసిన పార్వతీపరిణయనాటక మొకటిగలదు. దానియందుఁ గాళిదాసు కుమారసంభవమునుండి గ్రహింపఁబడిన కథయుద్దఱిసంభాషణంబున నున్నదిగాని నాటకరీతియేమియుఁ గానరాదు. ఆకథాసన్నివేశముగాని పద్యధోరణిగాని సభారంజకంబులుగామినానా

కంబు రత్నావళీనాగానందముల నెన్నటికిం బోలియుండదని యూహింపవచ్చును.

ఇంక ధనంజయుని దశరూపంబునను వామనుని కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందునుగూడ రత్నావళీనాగానందములలోని పద్యములుండుటచే నంతకుమున్న కన్యాకుబ్జంబున కధిపతియు విక్రమాదిత్యునివలె రాజ్యతంత్రంబులనధికసమర్థుండును విద్వత్కవులకాశ్రయుండునగు హర్షవర్ధనుని సంస్థానంబుననున్న యార్యబౌద్ధమతకవులిరువురు క్రమముగా రత్నావళీ నాగానందముల రచించి యుభయమతసమ్మతుండగు నారాజునకంకితముచేయుటకు బదులుగా నాతనిపేరే పెట్టియుందురను కొందఱియభిప్రాయంబును విమర్శింతము.

రత్నావళీప్రియదర్శికానాగానందములకుం గర్త యొకండా యిద్దఱా?

మూఁడుప్రస్తావనలలోనుగూడ

* " శ్రీహర్షోనిపుణః కవిః పరిషదప్యేషా గుణగ్రాహిణీ।
లోకేహారిచ వత్సరాజచరితం (సిద్ధరాజచరితం) నాట్యేచ దక్షా
వస్త్వేకైకమపీహ వాంఛితఫలప్రాప్తేః పదం కింపున। [వయం
మద్భాగ్యోపచయాదయం సముదితస్సర్వోగుణానాం గణః॥ "

అనుపద్యము సమానముగానుండుట, ప్రియదర్శికమూఁడవయంకములోని తృతీయశ్లోకంబగు

" అంతఃపురాణాం విహితవ్యవస్థః పదేపదేఽహంస్ఖలితాని రక్షన్।
జరాతురస్సంప్రతి దండనీత్యా సర్వంనృపస్యానుకరోమివృత్తం॥ "

* కవియా? శ్రీహర్షుఁడు. సభాసదులా? రసజ్ఞులు. వత్స (సిద్ధ) రాజచరితమా? లోకరంజకము. మనమా? నాట్యమున సమర్థులము. ఇందొకొక్కటియే చాలును. అన్నియుఁగూడినఁ జెప్పనదేమి?

అనునిదియే నాగానందము నాల్గవయంకము మొదట నుండుట, మొదలుగా ననేకపద్యపాదాభిప్రాయంబులు మూఁటిలో నొక్కవిధముగానుండుటచేతను శైలీమార్గవాదికవితాధర్మంబు లొక్కపోలికనుండుటచేతను నీరూపకత్రయంబునకుఁ గర్తయొకఁడేకాని యిరువురుగారనని శ్చయముగా నమ్మవచ్చును.

ఇఁక నాగానందము బౌద్ధమతద్యోతకముకాకపోయినను భిన్నమతానుగుణంబులగు నాందీపద్యములనొక్కకవియెట్లు చెప్పియుండునని సంశయము గలుగవచ్చును. కాని, రెండుమతంబులయందును సమానాదరంబుగలిగిన తనరాజుమతంబుననుసరించి పరమతద్వేషము లేనియా యిరువురిలో నెవ్వఁడో యొకఁడే యట్లుధ్యానించియుండునని యూహించుట యాశ్చర్యముగాదు. ఇంతవఱకుఁగవియొక్కఁడని తేలిన నాకవియెవఁడని విమర్శింపవలసియున్నది.

రత్నావళీ మాలవికాగ్నిమిత్రములకథలను బరిశీలించిచూడఁగాఁ బాత్రనామభేదమే కాని రెండునొక్కవిధముగానున్నవి. వత్సరాజాగ్నిమిత్రులిరువురు పట్టపుమహిషిగలిగిన నాయకులే నాయికలగు రత్నావళీమాలవికలిద్దఱుగూడ నాకస్మికముగా దొరకినవారై రాజులకంటఁబడకుండ రాణులచేఁ బెంపఁబడుచువచ్చిరి. రెంటిలోఁగూడ నాయికలచిత్రఫలకములనుజూచియే నాయకులు మోహింతురు. రెంటిలోఁగూడ విదూషకుఁడు నాయికానాయకులకుఁ బరస్పరము ప్రేమగలుపుటయు దానినెఱింగిన రాణులుకోపించి నాయికలఁ జెఱఁబెట్టించుటయు నేదోయొకయుపద్రవమువలన నాయికలుదప్పుటయుఁ జివరకు నాయికలు దమకాత్మీయులగుట దేవేరులెఱింగి విచారించుటయుఁ దామంగీకరించి వారినిఁదమభర్తలకుఁ బెండ్లిండ్లుగావించుటయు ననుకథాభాగమంతయు నొక్కవిధముగానున్నది. దీనింబట్టిచూడ నీరెంటిలో నేదోయొకటి రెండవదానిననుసరించి

వ్రాయఁబడినట్లు గ్రహింపవలసియున్నది. దీనింగూర్చి " కాళిదాసు మాలవికాగ్నిమిత్రమునను సరించి రత్నావళి వ్రాయబడియుండును. దానిపోలికలు దీనియందుఁజాలఁగల " యను మేక్డోనలునభిప్రాయంబును, " కాళిదాసనాటకములు లోకములో సుప్రసిద్ధములుగానున్నవి వానిలోనికథననుకరించి రత్నావళి వ్రాయఁబడియుండు " నను శ్రీదత్తునభిప్రాయంబును, డాక్టరుహాలుయొక్క మతమునను సరించి బాణుఁడే మాలవికాగ్నిమిత్రమునను సరించి రత్నావళిని వ్రాసియుండునని తెల్పుచున్నవి. కాని తనహర్షచరితమునందు

† " నిర్గతాసు నవాకస్య కాళిదాసస్య సూక్తిషు ।
ప్రీతిర ధురసాంద్రాసు మంజరీష్వివ జాయతే ॥ "

అనిసగౌరవంబుగాఁ గాళిదాసునిఁబొగడిన బాణుఁడు వానిగ్రంథమునుండి కథాకల్పనంబునపహరించి పుస్తకము వ్రాయుచు దానిలోనాతనిపేరైననెత్తక పైఁగాఁదననాటికలో * " అపూర్వవస్తురచనా " అని యెట్లు చెప్పికొనును?

బాణుఁడు రత్నావళికిఁగర్తయని నాగానందపీఠికలోవ్రాసి ముందుగా లోకమును భ్రమపెట్టిన హాలుయొక్క యాధారములు రత్నావళింగూర్చి కావ్యప్రకాశములోనున్న ‡ " కాళిదాసాదీనామివ యశశ్శ్రీహర్షాదేర్ధావకాదీనామివ ధన " మ్మనుచోట " బాణాదీనా " మనియున్న

† మనోహరములగు పూలగుత్తులయందువలెనే కాళిదాసుని సరసవాక్యములయం దెవనికిఁ బ్రీతిగలుగదు?

* పూర్వమందులేని కథారచనము.

‡ శ్రీహర్షాదులవలనఁ గాళిదాసాదులకు యశస్సు, ధావకాదులకు ధనము సంభవించినట్లు.

పుస్తకమునం దానుజూచితిననియు నొకవ్యాఖ్యాతకూడనట్లే వ్రాసియు న్నాఁడనునదియొకటియు, రత్నావళిలోనున్న "ద్వీపాదన్యస్మాదపి" యనుశ్లోకము హర్షచరిత్రలో నయిదవయుచ్ఛ్వాసమున నున్నదనునది రెండవదియునై యున్నవి. మొదటిదానికి పోలుచూచినయొక్క వ్రాఁతప్రతియుఁ బేరులేనియతని వ్యాఖ్యాతయు సాక్షులుగాని యింకేదానిలోను నట్లుండకపోవుటచేతను, రత్నావళిలోని శ్లోకమొక్కయెడఁజూచిన హర్షచరిత్రపుస్తకములోనే కాని యింకేపుస్తకమునందు నుండకపోవుటచేతను నా రెండాధారంబులవిశ్వసనీయంబులగును. కాని కొన్ని తెలుఁగుపుస్తకములలోమాత్రము "ధావక" యనియుండుటకు బదులుగా "భావక" యనియున్నది. అది వ్రాఁతలో భేదము తెలియని (ధా) కు బదులుగాఁబడిన (భా) కావచ్చును. సరియే కానిండు "బాణాదీనా" మనువారియభిప్రాయము బాణుఁడుదీనిని వ్రాసి ధనాశచే శ్రీహర్షునకు విక్రయించియుండుననికదా? అట్లయిననింతకంటె సుప్రసిద్ధములు మహాప్రబంధములునగు కాదంబరీహర్షచరిత్రలమాత్ర మేల విశేషధనమునకమ్ముకొనఁడు? హర్షచరిత్రలో బాణుఁడు స్వవిషయమువర్ణించుకొనుటలో "నున్నతవంశస్థుఁడు ధనికుఁడునగు తన్ను సగౌరవముగా హర్షవర్ధనుఁడు రప్పించి యాస్థానంబుననుంచుకొనె" ననియుండఁగా బాణునకుఁ గృతులనమ్ముకొనుగతి యెట్లుసంభవించును? కావునఁ బ్రమాదవశంబున నెచ్చటనో చూచి బాణుఁడని భ్రమపడుటగాని మహాప్రౌఢస్థితిలోనుండి పండితైకగ్రాహ్యంబై నారికేళపాకంబుననున్న కాదంబరిరచనకును సరసమార్దవంబై కదళీపాకంబుననున్న రత్నావళిరచనకును నెంతైనఁ బోలికయుండెనా? కథలోఁగాని భాషలోఁగాని యభిప్రాయంబులలోఁగాని యింకను రత్నావళివలెనే ప్రియదర్శికయుఁ గాళిదాసునినాటకంబులఁ బోలుచు విశేషంబుగా మాలవికాగ్నిమిత్రమున కెనయగుచున్నది.

అంగదేశరాజగు దృఢవర్మ తనపుత్రికయగు ప్రియదర్శికను వత్సరాజగు నుదయనునకీయందలంచియుండునంతలోఁ గళింగరాజువచ్చి దృఢవర్మను జయించుకొనిపోయి చెఱలోఁ బెట్టును. అంతమంత్రియగు వినయవసువు ప్రియదర్శికను దృఢవర్మమిత్రుఁడగు వింధ్యకేతువుగృహమునకుఁ దీసికొనివచ్చును. అంతట నుదయనునిసేనలువచ్చి వింధ్యకేతువును జంపఁగా సేనానాయకుఁడగు విజయసేనుఁడు ప్రియదర్శికను బందిలముగాఁ గొనివచ్చి రాజునకుఁగానుకగానీయ నతండు రాణికప్పగించును. ఆమెయు నాబాలికకు గానాదికలల నేర్పించును. ఇంతవఱకు మాలవికాగ్నిమిత్రకథనుబోలియున్నది. దానిలోఁబరివ్రాజికవలెనే దీనిలో సాంకృత్యాయనిగలదు. పుష్పాపచయంబొనరించునాయికను భ్రమరబాధనుండి నివారించునెపంబున నాయకున కనుకూలసమయము లభించుట, పరస్పరానురాగము, విదూషకపరిహాసము మొదలుగాఁగొంతకథాభాగముమాత్రము శాకుంతలంబునుబోలియున్నది. మిగిలినకథయంతయుఁగొంచెమించుమించుగా మాలవికాగ్నిమిత్రమునే పోలియున్నది.

ఇదిగూడ రత్నావళివలెనే చాలవిధముల మాలవికాగ్నిమిత్రమునుబోలియుండుటచేఁ గొందఱియభిప్రాయంబుచొప్పున బాణుఁడే దీనినిగూడవ్రాసెననవలసియుండునుగదా? ఆహా! ఒకరునినాటకంబుననుకరించి యొకరాజునే కథానాయకునిఁగాఁజేసి రెండురూపకంబులురచించువెఱ్ఱియెందైననుండునా? ఇదెవ్వఁడైన విశ్వసించునా? కావున నీరెండుకథలు నేర్దానిఛాయననుసరించినవిగావనియు, వీనికాధారంబులగు మూలగాథలుగలవనియు మనమెఱుంగవలయును.

సకలదేశీయభాషాకావ్యంబులకు మూలాధారంబును వివిధసరసకథాభూయిష్ఠంబుననగు బృహత్కథయనుకావ్యంబు పైశాచిభాషలో నున్నట్లును దానిని గుణాఢ్యుఁ డనుకవివరుఁడు రచించినట్లును, దానిని

సంస్కృతభాషలోనికిఁ గథాసరిత్సాగరమను పేరుతో మార్చిన సోమ
దేవభట్టు తెల్పుచుండెను. ఆబృహత్కథలోఁ బ్రధానముగాఁ గౌశాంబీ
రాజ్యనాథుఁడగు నుదయనునిఁగూర్చి పెక్కుకథలుగలవు. ఈకావ్యము
ప్రాయికముగాఁ గ్రీస్తుపూర్వము రెండవశతాబ్దముతుదను బుట్టియుం
డునని పెక్కండ్రు గ్రహించియున్నారు. బృహత్కథకు భాషాంతరీక
రణమగు కథాసరిత్సాగరము ౨ వ లంబకము ౬ వ తరంగములోఁ
దొలుత వాసవదత్తను బెండ్లియాడియున్న యుదయనునకును బంధుమతికి
ని వివాహముజరిగినట్లున్నది. ఆబంధుమతియే ప్రియదర్శిక. మఱియు ౩ వ
లంబకము మొదటితరంగములో నుదయనుఁడు పద్మావతిని బెండ్లియాడిన
ట్లున్నది. ఆపద్మావతియే రత్నావళి. కొంచెము చిన్నచిన్నమార్పులతో
నా రెండుకథలకు నీరెండుకథలు సరివచ్చుచున్నవి. కావున రత్నావళీ ప్రి
యదర్శికలు పూర్వచరిత్ర దెల్పునాటికలే కాని, కల్పితములుగాని, యేదా
నికిననుకరణంబులుగాని, కావనిస్పష్టమగుచున్నది. అయిననీనాటికాకర్త
ప్రధానంబు నభిరుచికరంబు నగు వాసవదత్తాచరితంబును రూపకముగా
వ్రాయక యీచిన్నకథల నేల గ్రహించెనని శంకించుకొనఁగాఁ దత్కథా
భాగమునంతకుముందే యొకకవి రూపకంబుగా వ్రాసియుండుననిమనకు
సమాధానమువచ్చుచున్నది. కాళిదాసు మేఘసందేశములో "ప్రాప్యా
వంతీనుదయనకథా కోవిదగ్రామవృద్ధాన్" అనుచో నుదయనవాసవదత్తా
కథాప్రసక్తి నతిగౌరవంబుగాఁ బేర్కొనుటయు, బాణుఁడు హర్షచరిత్రలో

$ "కవీనామగలద్దర్పో నూనం వాసవదత్తయా ।
శక్త్యైవ పాండుపుత్రాణాం గతయా కర్ణగోచరం ॥"

అనియత్యుత్తమంబుగా వర్ణించుటయు, వాసవదత్తయనునొక నిరు
పమానకావ్యముగలదని తెల్పుచున్నవి. కాని యీవాసవదత్త సుబంధుకృత

$ కర్ణగోచరంబగు పాండుపుత్రులశక్తిచేతనువలెనే వాసవదత్తచేఁ గవులగ
ర్వమణఁగిపోయినది.

వచనకావ్యముగాదని సుబంధువుతనకావ్యంబున "మన్యే వేంచుమతీమ హీమ్యవ్యజానురాగిణీబభూవ..." "విఫలమేవమత్యంతస్యైక్యతే దుర్వా ససశ్శాపమనుబభూవ శకుంతలా" "సదారామాశ్రితైర్మహావీరచరితైరివ నారికేళీథనైః" అని కాళిదాస భవభూతికథాభాగంబులనుస్మరించుటయే నిదర్శనమగుచున్నది. కాని భవభూతి మాలతీమాధవములో "వాసవదత్తాచ పిత్రా రాజ్ఞే సంజయాయ దత్తమాత్మానముదయనాయ ప్రాయచ్ఛత్" అనిచెప్పుటచే సుబంధువాసవదత్తకథనుదాహరించెనేమోయని సంశయముగలుగవచ్చును. కాని పైవాక్యంబునర్థంబునకనుగుణంబుగా సుబంధువాసవదత్తలో వాసవదత్తయుదయనునివరించి పోయెనను మాటలేకుండుటయు, మాలతీమాధవపరస్పరానురాగవిషయంబునఁగాళిదాసవిక్రమోర్వశీయశాకుంతలనాటకపాత్రలఁబోలి యుదయనవాసవదత్తలనిదర్శించుటచేనదిగూడ నాటకమైయుండవచ్చునని తప్పక గ్రహింపవలసియుండుటయు, సవిమర్శపాఠకులకు భవభూతినాటకములలోని వాక్యములు చిన్నమార్పులతో వచనవాసవదత్తలోఁ గనుపడుటయు, సుబంధువు భవభూతికంటెఁ దరువాతివాఁడని దృఢపఱచుచున్నవి. ఇట్లేడాక్టరు పేటర్సను, హాలునుగూడ నభిప్రాయపడియుండిరి. అందుచేఁదనతరువాత జీవించియున్న భవభూతివాక్యముల నుదాహరించిన సుబంధుని బాణుఁడెట్లుస్మరించును? కాళిదాసెట్లుతలంచును? కాఁబట్టి కాళిదాస బాణ భవభూతులచేఁబేరొ్కనఁబడిన వాసవదత్తనాటకమయినఁగావలయును. లేదా? * మహాభాష్యకర్త పేరొ్కనినట్లుగా నాఖ్యాయికయైనఁగావలయునని తోఁచుచున్నది.

నాగానందకథగూడ నుదయనుని కథలలోఁ గథాసరిత్సాగరము నాల్గవలంబకము రెండవతరంగములోనుండుటచేఁగల్పితకథగాక పూర్వ

* ఈవిషయము సుబంధుజీవితములోనుండును.

చరితమేయనియు, దానియందు వాసవదత్తాగర్భోత్పత్తివర్ణింపఁబడుటచే రత్నావళీప్రియదర్శికలకనుబంధముగా నుండుటయేకాక శ్రీహర్షుని పేరనే యుండుటచే దీనింగూడఁదత్కవియే వ్రాసియుండుననియుఁదేలుచున్నది.

మఱియు సంస్కృతభాషలోఁ గాళిదాసకృతులు సుప్రసిద్ధయశస్సుగాంచినను వానిలోనివానికంటెనధికముగా రత్నావళ్యాదులలోని పద్యములే తఱచుగా దశరూపాదిలక్షణగ్రంథములలో వ్రాయఁబడుటచే రత్నావళీప్రియదర్శికలు పూర్వము కొంద ఱనుమానించినట్లు మాలవికాగ్నిమిత్రమునకుఁబ్రతిరూపంబులుగావని నిర్ణయింపఁబడుటయేకాక ప్రౌఢకవితారచనస్వకపోలకల్పనాప్రావీణ్యంబుగలిగి వచనరచనయశస్సుగాంచి, పార్వతీపరిణయనాటకంబునఁ దననాటకరచనాసామర్థ్యముం దెల్పినమహాకవికి గ్రంథచౌర్యప్రవృత్తిగల్పించుటయనర్హమగుటచే బాణునకు రత్నావళ్యాదులతో నేసంబంధములేదని సులభముగాఁ దెలియుటయు, ముందుచెప్పఁబోవునట్లుగాఁగాళిదాసునికంటెఁగూడ నీరూపకంబులేకొంచెము పూర్వంబులని నిశ్చయింపఁబడుటయు లభ్యమాయినదని సంతసించుచు, మాలవికాగ్నిమిత్రము పాటలీపుత్రరాజగు నగ్నిమిత్రుఁడు నాయకుఁడుగాఁగలుగుటచేఁ బూర్వచరిత్రనాటకమనవలసివచ్చినదిగాని దానికథారచనమంతయు రత్నావళీప్రియదర్శికల మనస్సులోనుంచుకొనియే కాళిదాసు దానిని వ్రాసెనని భావింపవచ్చును. ఇంతవఱకు శ్రీహర్షునిరత్నావళ్యాదులు మాలవికాగ్నిమిత్రముకంటెనుగూడఁగొంచెము పూర్వములని గ్రహించితిమిగావున దానినిస్థిరపఱచుచు వానిని ధావకుఁడు (భాసుఁడు) రచించెనని నిర్ణయించుటకు దగినయాధారంబులకై వెదకుదము.

మాలవికాగ్నిమిత్రప్రస్తావనలోఁ బారిపార్శ్వకుఁడు "ప్రథితయశసాం భాససౌమిల్లకవిపుత్రాదీనాం ప్రబంధానతిక్రమ్య వర్తమానకవేః కాళిదాసస్యకృతౌ కథం పరిషదో బహుమానః" (అంగా) మహాయశ

స్సగలిగిన భాసాదిపూర్వకవులనాటకంబులుండఁగా వర్తమానకవియగు కాళిదాసునికావ్యంబున సభ్యులకెట్లాదరంబుగలుగును? అనిసూత్రధారు నడిగెను. ఈప్రశ్నంబునఁ గాళిదాసుకంటెఁబూర్వము సరసదృశ్యప్రబంధ ములురచించిన భాసాదికవులుగలరని తెలియుచున్నది. ఈవిషయంబునఁ గొందఱు భాషావేత్తలు కాళిదాసుతనయితరనాటకంబులలో నెక్కడఁ బైవిషంబుగాఁజెప్పక యొక్కమాలవికాగ్నిమిత్రములోనే వాకొనుటచే భాసుఁడు రత్నావళిరచించినట్లును, దానికంటెఁగూడఁ దననాటకంబు సరసంబుగానుండుననుతలంపును లోకంబున వెల్లడించుటకై పైప్రశ్నం బునకు సూత్రధారోక్తిగా—

“ పురాణమిత్యేవ నసాధుసర్వం నచాపి కావ్యం నవమిత్యవద్యం।
సంతఃపరీక్ష్యాన్యతరద్భజంతే మూఢఃపరప్రత్యయనేయబుద్ధిః ॥ ”

(అనఁగా) కావ్యము ప్రాఁతదియగుటచే సరసమయినదియుఁ గ్రొత్తదియగుటచే విరసమయినదియుఁగాదు. రసజ్ఞులు పరీక్షించి సరసమగు దానిని గ్రహింతురు. మూఢులు పరులయభిప్రాయంబునే విశ్వసింతు ” రనుసమాధానంబును వ్రాసినట్లును భావించుచున్నారు. ఈభావనలోఁ గాళిదాసునకారోపింపఁబడునాత్మాభిమానమునుదీసివైచి యాలోచింపఁ గా నతనికి భాసకవియందత్యంతగౌరవముగలిగినట్లును, శాకుంతల విక్రమోర్వశీయప్రస్తావనలలో “ అపూర్వనాటక ” మ్మనియుండి మాలవికాగ్నిమిత్రములో నట్లులేకుండుటచేతను రత్నావళీ మాలవికాగ్నిమిత్రము లొక్కవిధముగానుండుటచేతను రత్నావళిలోనికథను మేఘసూతంలోఁ బ్రసక్తిగల్పించి “ ప్రాప్యావంతీనుదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాన్ పూర్వోద్దిష్టామనుసరపురీం శ్రీవిశాలాం విశాలాం। ” అనివర్ణించుటచేతను రత్నావళినిజూచియే కాళిదాసు మాలవికాగ్నిమిత్రమును వ్రాసినట్లును దోఁచుచున్నది.

పైదానిలోనియుదయనకథాశబ్దమును బృహత్కథయందే ప్రయో
గించెనని తలంచినను బృహత్కథలో వాసవదత్తతండ్రిపేరు చండమహా
సేనుఁడనియుండఁగాఁ గాళిదాసు మేఘసందేశములో నుజ్జయినీవర్ణనం
బుననున్న "ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్రజహ్రే హై
మం తాళద్రుమవనమభూదత్ర తస్యైవ రాజ్ఞః।" అను పద్యములోఁ బ్రద్యో
తనామంబు నెట్లు సేకరింపఁగలిగెను? బృహత్కథలోఁగూడ నింకొకచోఁ
బ్రద్యోతుఁడుండెనుగాని యతఁడు మగధరాజుగా వర్ణింపఁబడెను. కాళి
దాసు ప్రద్యోతు నుజ్జయినీరాజుగా వర్ణించెను. కావున రత్నావళీ ప్రియదర్శి
కాకర్త తన రూపకంబులలోఁ గ్రమముగా "ప్రద్యోతస్య సుతా వసంతస
మయస్త్వం చేతి నామ్నా ధృతాం।" "సపరిజనం ప్రద్యోతం విస్మయముప
నీయ పాదయోః పీణాం వాసవదత్తాముపహరామి॥" యని వ్రాసిన
దానినిఁజూచియే కాళిదాసు మేఘసందేశములో నట్లు వ్రాసెనని యింకొకస
మాధానమిచ్చుచు రత్నావళీప్రియదర్శికలను జూచియే కాళిదాసు మాలవి
కాగ్నిమిత్రమును రచించెనను మాయభిప్రాయంబును స్థిరపఱచుకొందము.

కొందఱు మేఘసందేశములోని "ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితర"
మ్మను శ్లోకము ప్రక్షిప్తములలోనిదని వ్రాసియున్నారుకాని యదియంతయు
క్తముగా లేదు.

రెండవశిలాదిత్యుండగు హర్షవర్ధనుని సాంస్థానికమహాకవియగు
బాణభట్టుఁడు హర్షచరిత్రంబునందుఁ గ్రమముగాఁ బూర్వకవిస్తవంబొన
రించుచు భాసకాళిదాసుల నిట్లువర్ణించెను.

* "సూత్రధారకృతారంభైర్నాటకైర్బహుభూమికైః।
సపతాకైర్యశో లేభే భాసో దేవకులైరివ॥"

---

* సూత్రధారునిచే నారంభింపఁబడిన నాటకానేకములచే భాసుఁడు కీర్తిఁ
గాంచెను.

"నిర్గతాసు న వా కస్య కాళిదాసస్య సూక్తిషు।
ప్రీతిర్మధురసాంద్రాసు మంజరీష్వివ జాయతే॥"

ఈపద్యములం బట్టి చూడఁగా నాటకక   లో ఘనయశస్సుగాంచిన యాన్యుఁడు భాసుఁడనియు నతఁడు కాళిదాసుకంటెఁ బూర్వుఁడనియు బాణునియభిప్రాయమైనట్లు మనకుగోచరమగుచున్నది.

రాజశేఖరకవికృతంబగు కవివిమర్శములోనివని యిరువదినాలుగు శ్లోకముల నక్కడక్కడనుండి సంగ్రహించి కావ్యమాలలో ముద్రితమగు కర్పూరమంజరిపీఠికలో దుర్గాప్రసాదపండితులు వ్రాసియున్నారు. వాని లో భాసకవిని వానిరత్నావళ్యాదిబహురూపకంబులనుగూర్చి ప్రబలనిదర్శనముకనుపడుచున్నది. కాని యట్టిగ్రంథము లోకములోఁ బ్రసిద్ధము కాకుండుటచే దానిఁగూర్చి కొంచెముముందుగాఁ బ్రసంగింపవలసియున్నది. శార్ఙ్గధరపద్ధతి, సూక్తిముక్తావళి, సుభాషితహారావళి, సుభాషితావళి మొదలుగాఁగల సంకలనగ్రంథములలోఁ బెక్కుచోట్లఁ బెక్కుకవులయు దంతంబులవర్ణించు శ్లోకంబులనేకంబులుగలవు. ఇవన్నియు నేదైననొక గ్రంథమునుండియెత్తి వ్రాయఁబడినవిగానుండును. కవివిమర్శమనుగ్రంథమే లేనియెడల నింతమందికవులఁగూర్చినపద్యంబులెట్లు వేలువేలుగా సంభవించును? ఈశ్లోకంబులలో వర్ణింపఁబడిన కవులందఱు రాజశేఖరునకుఁ బూర్వులేకాని తరువాతివారుకారు. ఈపద్యంబులైనను సందర్భములేక భిన్నభిన్నాంశంబులం దెలియఁజేయుచున్నవిగాని యొకవిషయమును సాంతముగాఁ దెలియఁజేయుటలేదు. పైశ్లోకములలో నొకటియైన రాజశేఖరుని యితరగ్రంథములలోఁగలదేమో చూతమన్న నెక్కడను గానరాదు. కావున రాజశేఖరకవికృతంబగు కవివిమర్శమనునొక గ్రంథము గలదని నిశ్చయముగా నమ్మవలసియున్నది. పెక్కండ్రు హిందూదేశపండితులుగూడనిట్లే తలంచియున్నారు. ఇదియుఁగాక, రాజశేఖరకవి బాల

రామాయణనాటకములో «విద్ధసాల్ప్రబంధా» యని వ్రాసికొనుటచే ని పుడు సుప్రసిద్ధములగు నాలుగుకావ్యములుగాక యింక రెండుగ్రంథము లుండవలయునని తెలియుచున్నది. వానిలో నొకటి కర్పూరమంజరివలెనె ప్రాకృతంబగు సవ్యాఖ్యలిఖితసట్టకము డాక్టరు ఆపర్టుదొరవారికి దొరకి నట్లొక కవి వ్రాసియుండెను. ఇంక చేఁగాడ రాజశేఖరునికృతులలో నా అవది కవివిమర్శమని మనము నమ్మవచ్చును. ఈకవివిమర్శములో రాజ శేఖరకవి—

* ఆదౌ భాసేనరచితా నాటికా ప్రియదర్శికా।
నిరీక్ష్యస్య రసజ్ఞస్య కస్య న ప్రియదర్శనా।
తస్య రత్నావళీనూనం రత్నమాలేవ రాజతే।
దశరూపకకామిన్యా వక్షస్యత్యంతశోభనా।
నాగానందం సమాలోక్య యస్య శ్రీహర్షవిక్రమః।
అమందానందభరితస్స్వసభ్యమకరోత్కవిం।
ఉదాత్తరాఘవం నూనముదాత్తరసగుంభితం।
యద్వీక్ష్య భవభూత్యాద్యాః ప్రణిన్యుర్నాటకాని వై।
శ్లోకపర్యవసానస్య నవాంకాకిరణావళీ।
మాకందస్యేవ కస్యాత్ర ప్రదదాతి న నిర్వృతిం।
భాసనాటకచక్రేపి ఛేకైః క్షిప్తే పరీక్షితుం।
స్వప్నవాసవదత్తస్య దాహకోऽభూన్న పావకః॥

అని భాసకవిని, వానిరత్నావళ్యాదికావ్యంబులనుగూర్చి యు దాత్తముగా వర్ణించెను. ఇందులకుం దారార్పణముగాఁ గర్ణాకర్ణికగావ

* గీతలపైగ్రంథములను భాసుఁడు రచించెను. ఇతనినాగానందమును జూచి శ్రీహర్షవిక్రమరాజీతనిఁ దనసభలోఁ జేర్చెను.

చ్చునొకకథఁ జూపఁగలము. అది విశ్వసింపఁదగినది కాదుగాని చమత్కార
ముగానుండునుగావున నిందు వ్రాసెదను.

ఒకనాఁడు శ్రీహర్షవిక్రముఁడు వేఁటనుండి తిరిగి వచ్చుచుండఁగా
దారిలో నొక చాకలివాఁడొక వ్రాఁతపుస్తకమును జేతఁబట్టుకొని కూరు
చుండి యారవైచిన తనబట్టలెగిరిపోవుచున్నను నెఱుంగక తదేకదృష్టితో
నేదో యాలోచించుచు వ్రాయుచుండెనఁట. అంతనారాజు వానిఁజూచి
యాశ్చర్యపడి దగ్గఱకువెళ్లి వానివృత్తాంతమునడిగి తెలిసికొని యిపుడే
మి వ్రాయుచుంటివని యడుగఁగా నారజకుఁడు నాగానందమురచించుచుం
టినని చెప్పి కొన్ని శ్లోకములు చదివి వినిపించెనఁట. అంతట భూవరుండు ప
రమానందపడి వానినిదీసికొనిపోయి యాస్థానకవిగా నొనరించి యో ధా
వకా! నీవిప్పటికిరచించిన రూపకంబులను నాపేరఁ బ్రకటింపుమని కోరె
నఁట. పిదప జాతినామంబున ధావకుఁడని పిలువఁబడు నాభాసుఁడు ధనా
శచే సూత్రధారునిచే నారంభింపఁబడు ప్రస్తావనను రూపకముఖంబులఁగ
ల్పించి వ్రాసి శ్రీహర్షునిపేరఁ బ్రకటించెనఁట. ఇది లోకములో నుత్తమ
యశస్సుగాంచిన కాళిదాసాదులయెడఁగూడ నిట్టికథలు వినుచున్న యా
ర్యులమనంబుల నాకర్షింపదని వేఱుగా వ్రాయనక్కఱలేదు. కాని రత్నా
వళీ ప్రియదర్శికా నాగానందములలోని మూఁడు ప్రస్తావనలొక్కవిధము
గా నేయుండుటచే భాసునకుఁ బూర్వము నాటకంబులలోఁ బ్రస్తావనయ
ను నొక భాగంబు లేదని మాత్రము పూర్వపండితులూహించియున్నారు.
ఈయభిప్రాయంబును దెలుపుటకే కాఁబోలు బాణుఁడు "సూత్రధారకృ
తారంభైః" అనుచో సూత్రధారునిచేఁ జేయఁబడిన యారంభములుగల
నాటకంబులు రచించినవాఁడని భాసుని సవిశేషముగా వర్ణించెను? ఇది
ట్లుండఁగాఁ బైనుదాహరించిన కవివిమర్శములోని శ్లోకములవలన భాసుఁ
డు, ఉదాత్తరాఘవము, కిరణావళి, స్వప్నవాసవదత్తయను రూపకంబు

లను, « భాసనాటకచక్రే஽పి " యనుటచే నింకను బెక్కునాటకంబుల నురచించినట్లుకూడఁ దెలియుచున్నది. తాను భవభూతియొక్కయవతారమని బాలరామాయణములోవ్రాసికొనిన రాజశేఖరుఁడు « భవభూత్యాదులు భాసుని యుదాత్తరాఘవమునుజూచి నాటకములు వ్రాసియుందు " అని చెప్పుటచేతను, సాహిత్యాలంకారికులుకూడ దీనిలోనిశ్లోకంబులఁదమకృతులనుదాహరించియుండుటచేతను, భాసునికృతులలో నుదాత్తరాఘవముత్యుత్తమమనితోఁచుచున్నది. దీనిప్రస్తావనలో భాసుఁడు తానిరువదిమూఁడురూపకంబులకుఁ గర్తనని వ్రాసికొనినట్లొక వాడుకగలదు. ఇది కింవదంతి గాక—

‡ « భాషాసు రమ్యా గీర్వాణీ తస్యాం కావ్యం మనోహరం ।
తత్రాపి రూపకం రమ్యం తత్ర భాసకవేః కృతిః ।
భావకాపరనామాయం భాసో భాసయతే జగత్ ।
తత్త్వైరివాదిపురుష శ్చతుర్వింశతిరూపకైః ॥

అనునొకమహాశయుని ప్రామాణికశ్లోకములవలననిజమనిస్థిరపడుచు నాయుదాత్తరాఘవముతో నిరువదినాలుగురూపకంబులగునని పైశ్లోకములకు సరివచ్చుచున్నది.

« ప్రభావతీముకుటతాడితకాద్యాని భూరిశః ।
రూపకాణి విచిత్రాణి భాసేన రచితానిహై ॥ "

అనుశ్లోకంబుననున్న ప్రభావతి, ముకుటతాడితము మొదలుగాఁ గలవికూడ భాసనాటకచతుర్వింశతిసంఖ్యనుబూర్తిచేయఁదోడ్పడుచున్నవి.

‡ భాషలలో సంస్కృతము రమ్యమైనది. అందును గావ్యము. అందును నాటకము. అందును భాసునినాటకము. భావకుఁడను నామాంతరముగలిగిన భాసుఁడు భగవంతుఁడిరువదినాలుగు తత్త్వములచేవలెనే తన యిరువదినాలుగు రూపకంబులచేతను జగంబును బ్రకాశింపఁజేయుచుండెను. చూ॥ నాగానందపీఠిక.

మఱియు నీధావకాపరనాముఁడగు భాసుఁడొక యమకకావ్యము ను రచించి దానిచివర « అలంబ్యా చాంబుతృషితః కరకోశపేయం భావానురక్తవనితాసురతైశ్చపేయం। * జీయేత యేన కవినా యమకైః పరేణ తస్మై వహేయముదకం ఘటకర్పరేణ ॥ " అనిప్రతిజ్ఞయొనరింపఁగా నీనింగనిన యితరకవులొక్కఁడా లకు యతనికి ఘటకర్పరుఁడని పేరు పెట్టిరనియు నందుచే నాయమక కావ్యమునకు ఘటకర్పరకావ్యమని పేరు వచ్చినదనియు నది మిక్కిలి సరసంబైనదనియు—

* « జీయేత యేన కవినా యమకైః పరేణ।
తస్మై వహేయముదకం ఘటకర్పరేణ।
శ్రుత్వేతి భాసకవినోక్త మహావ్యవస్యమానాః।
ప్రాహుస్తమన్యకవయో ఘటకర్పరాఖ్యం॥ "

† « ధావకేన కృతం దివ్యం యమకాద్యైరలంకృతం।
ఘటకర్పరకావ్యంహి సంతోషాయ నకస్యచిత్ ॥ "

అను ప్రామాణికశ్లోకములుగూడ దృష్టాంతములగుచున్నవి.

ఈఘటకర్పరకావ్యమమిగులఁబెద్దదియనితోఁచుచున్నదిగాని యిపుడొక్క సర్గముమాత్రమే ముద్రితమైయున్నది. పైరాజశేఖరకవివిమర్శాది సాక్ష్యమువలన నెందులకింతప్రయాసపడుచుంటిమో యట్టిరత్నావళ్యాదికర్తయగు భాసుఁడే ధావకుఁడనియు నతఁడే ఘటకర్పరుఁడనియు నతఁడే—

* యమకములలో నన్ను జయించినవానికి నేను కుండపెంకుతో నీళ్ళుమోసెదను.

* ఆప్రతిజ్ఞను విని ఎదిరితనికి ఘటకర్పరుఁడని పేరుపెట్టిరి.

† ధావకుఁడు రచించిన యమకాదిభూషితమగు కావ్యమెవనికానందము కలిగింపదు?

§ "ధన్వంతరి క్షపణకామరసింహశంకు।
వేతాల భట్ట ఘటకర్పర కాళిదాసాః।
ఖ్యాతో వరాహమిహిరో నృపతే స్సభాయాం।
రత్నాని వై వరరుచిర్నవవిక్రమస్య॥"

అను శ్రీహర్షవిక్రముని యాస్థానంబులోనున్న నవకవులలో నొకఁడనియు సులభంబుగఁ దెలియుటకంటె మహాప్రయోజనం బింకేమిగలదు? వీనికొక్కనికీమూఁడు పేర్లున్నట్లీక్రింది ప్రామాణికశ్లోకముగూడ నాధారమగుచున్నది.

"సజయతి కవికులతిలకో భాసకవిర్ధావకాన్యనామాయం।
సహృదయహృదయాహ్లాదీ ఘటకర్పరనామతః ఖ్యాతః॥"

ఈఘటకర్పరకవి రచించినట్లే నీతిసారమను మఱియొకకావ్యము కనుపడుచున్నది. ఏకవి స్వభావమైనను వానిగ్రంథములవలనఁ గనుఁగొనవచ్చుననుట నిశ్చయముగదా? నీతిసారంబునకు మొదటనున్న యీక్రిందిమూఁడుశ్లోకంబులవలనను ఘటకర్పరుఁడు తన్ను సమకాలికకవులసహానంబున నెల్లిదంబుగఁజూచుచుండినట్లును గుణగ్రాహులకట్టి నీచాశయముండదుగావున నట్టి కొందఱితోఁ దనకు స్నేహముగలిగినట్లును దారిద్ర్యకష్టమనుభవింపలేక కవితాగౌరవంబున కాశపడక ధనాశ చేఁదనకృతులు శ్రీహర్షుని పేరఁ బ్రకటించినట్లును స్వానుభవమును సూచించెను.

* "గిరౌ కలాపీ గగనే పయోదా।
లక్షాంతరేఽర్కశ్చ జలేషు పద్మాః।
ఇందుర్ద్విలక్షం కుముదస్య బంధుః।
యో యస్య మిత్రం నహి తస్య దూరం॥"

---

§ ఇందలి తొమ్మండ్రుకవులు విక్రముని సభలోనున్నవారని జ్యోతిర్విదాభరణము చెప్పుచున్నది.

* నెమలికి మేఘమును, పద్మములకు సూర్యుఁడును, కలువకుఁ జంద్రుఁడు నెంతదూరమం దుండిరి? మిత్రునకు దూరమన్నమాట లేదుగదా?

§ " మాతా నిన్దతి నాభినందతి పితా భ్రాతా నసంభాషతే।
భృత్యః కుప్యతి నానుగచ్ఛతి సుతః కాంతాచ నాలింగతే।
అర్థప్రార్థనశంకయా నకురుతేఽప్యాలాపమాత్రం సుహృత్।
తస్మాదర్థముపార్జయస్వచ సఖే! హ్యర్థస్య సర్వే వశాః॥ "

† " ధనైర్నిష్కులీనాః కులీనా భవంతి।
ధనైరాపదం మానవా నిస్తరంతి।
ధనేభ్యః పరో బాంధవో నాస్తి లోకే।
ధనాన్యార్జయధ్వం ధనాన్యార్జయధ్వం॥ "

ఈక్రిందిప్రామాణికశ్లోకంబుగూడఁ బైసూచనంబును స్థిరీకరించు చున్నది.

" శ్రీహర్షవిక్రమారాకస్య సభాయాం శుశుభేచ సః।
నవరత్నేష్వన్యతమో ఘటకర్పరనామతః॥ "

భాసకాళిదాసులనుగూర్చిన యింకొకకథ తెలిపి యింక నీచర్చవిడిచెదము. దరిద్రుఁడు రాజానుగ్రహంబున ధనవంతుఁడును సరసనాటకకర్తయునగు తనయెడఁ గాళిదాసున కసహనముగలదని భావించియేకాఁబోలు భాసుఁడు తననీతిసారములోఁ, గాళిదాసుని కుమారసంభవములో మూఁడవదియగు " అనంతరత్నప్రభవస్య యస్య హిమం నసౌభాగ్యవిలోపిజాతం। ఏకోహి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాంకః॥ " అనుశ్లోకంబులోని యర్థాంతరన్యాసము లోకానుభవముగలిగి చెప్పినదికాదని యధిక్షేపించునట్లుగా దానియుత్తరార్ధమునే సరిగా

§ తల్లిదండ్రులు, సోదరులు, భార్యాపుత్రులు, మిత్రులుగూడ ధనములేనివారినాదరింపరు. ధనమంతయునిట్టివశవఁడుచును. కావున ధనమార్జింపుఁడు.

† ధనమువలనఁ గులహీనులు సత్కులీనులగుదురు. దానివలనఁ గష్టములఁ దాఁటవచ్చును దీనికంటె బంధువులేఁడు. కావున ధనమార్జింపుఁడు.

నెత్తికొని " ఏకోహి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోరితి యో బభా-
షే। నూనం నదృష్టం కవినాపి తేన దారిద్ర్యదోషో గుణరాశినాశీ॥ "
అని వ్రాసినట్లు కనుపడుచున్నది. గుణరాశిలోనొక్కదోషము మణఁగిపోవునని
కాళిదాసు సత్యానుభవమేకలవాఁడయ్యెనేని యొక్కసిద్ధునుఁడను దోష
ముగాక మిగిలిన సద్గుణంబులకు గనియగు భాసునియెడ స్నేహభావమే
లచూపఁడు? కాళిదాసు తన్నుఁ బ్రేమించువాఁడనియుఁ గుమారసంభవ
ములోఁ జెప్పినట్లు లోకానుభవముగలవాఁడేయనియు నెఱింగినయెడల
ఘటకర్పరుఁడు నీతిసారములో నతనినాక్షేపించుట యెట్లుసంభవించు
ను? కావుననిది సత్యమైయుండనోపు. ఎట్లయిననిది భాసకాళిదాసులు స
మకాలికులని తెలుపుటచే మనచదువరులకు రుచింపకపోదు.

పైవిమర్శనంబువలన నింతవఱకు నిజముగా రత్నావళ్యాదులను
రచించినవాఁడు భాసుఁడనియు నతఁడే ధావకుఁడనియు నతఁడే ఘటక
ర్పరనామంబున విక్రమార్కబిరుదాంకితుఁడగు శ్రీహర్షుని యాస్థానం
బున నవకవిరత్నములలోనొక్కఁడై చతుర్వింశతిరూపకంబులను మఱికొ
న్నికావ్యంబులను రచించిన మహాకవియనియుఁ గాళిదాసుకంటెఁ బెద్ద
వాఁడై మున్ముగాఁ గవియశస్సుగాంచినవాఁడయ్యుఁ గాళిదాసునకు స
మకాలికుఁడనియు మాలవికాగ్నిమిత్రములో " భాససౌమిల్లాదులగ్రంథ
ములుండగా వర్తమానకవి కావ్యమునెడ సభకెట్లాదరముగల్గును? అని
యుండుటచేఁ గాళిదాసు మాలవికాగ్నిమిత్రము వ్రాయునప్పటికి బహు
నాటకకర్తయగు భాసుఁడు గతించియుండుననియు నకారణంబుననే
నిజముగా భాసునియెడ గౌరవంబుగలిగిన కాళిదాసు తనయేయితరనా
టకంబులోలేనిక విస్మరణమిందొనరించియుండెననియునిశ్చయింపఁబడినది.

ఇఁకనెవ్వని యాస్థానంబున భాసుఁడుండెనని నిర్ణయించితిమో
యాశ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యుని కాలమునుగూర్చి విమర్శింపవలసియున్నది.

కాశ్మీరంబునఁ గొన్నివత్సరంబులు ప్రభువుగానున్న హర్షునియాశ్రితకవియగు మాతృగుప్తుఁడే కాళిదాసుఁడని భ్రమపడి యాతని కాలముతో సరిపుచ్చుటకై యధికప్రయాసపడి యీ శ్రీహర్షవిక్రమునిఁ గ్రీస్తుపూర్వమాఱవశతాబ్దంబునఁ జేర్చిన యొక ఘనవిమర్శకుని విమర్శనసారంబిందు ముందుగాఁజూపుచున్నాఁడను.

రాజతరంగిణీ మూఁడవతరంగంబు మొదటిభాగంబుననున్న "కాశ్మీరంబున ముప్పదిసంవత్సరముల రెండుమాసములు రాజ్యముచేసి సంతతిలేనివాఁడై హిరణ్యరాజు, కాలధర్మమునొందినపిదపఁ దన్మంత్రుల ప్రార్థనచే నరాజకంబగు కాశ్మీరరాజ్యమునకు, నకాలంబున నుజ్జయినిలోఁ జక్రవర్తిగానుండి శ్రీదేవి తన్నువరించినట్లు శ్రీబిరుదంబును నిరుపమానపరాక్రమంబున శకాదిశత్రువులజయించినవాఁడగుట విక్రమార్కబిరుదంబును జెందిన హర్షుఁడు తనయాశ్రితకవియగు మాతృగుప్తుని రాజుగానొనరించె" ననుకథాభాగంబు నాధారంబుగాఁ జేసికొని యీమాతృగుప్తుఁడే జగద్గురుశంకరాచార్యులవారిశిష్యుండును హయగ్రీవవధకావ్యకర్తయునగు భర్తృమేంఠునాదరించెననియుఁ బైనిఁ జెప్పిన హర్షుఁడే యీకాలంబుననఁగాఁ గలియుగము ౨౫౫౦ అయినపిదపనఁగాఁ గ్రీస్తుపూర్వము ౫౫౭ లో శకులనుజయించి శకకాలమునిలిపెననియు నితఁడే రత్నావళ్యాదిరూపకములలోనున్న శ్రీహర్షుఁడనియు నితఁడే ధన్వంతర్యాదికవిరత్నములకాశ్రయుఁడనియు నేదోయొకవిధముగా లెక్కించివ్రాసి * మాతృగుప్తునిఁగాళిదాసుగాఁ జేయుటయేకాక, నవకవులను శంకరాచార్యులను వారిశిష్యులను విక్రమార్కుని వీరినందఱిని గ్రీస్తుపూర్వము ౬ వ శతాబ్దంబులోని సమకాలికులనుగాఁ జేసెను. కాని, రాజతరంగిణిలోఁ గల్హణుఁడు, మాతృగుప్తునిఁ గాశ్మీరరాజుగాఁ జేసిన హర్షుఁడు నవకవిరత్న

---

* ఈవిషయము కాళిదాసజీవితములో వివరింపఁబడును.

ములకాశ్రయుఁడగు హర్షవిక్రమునికంటె నన్యుఁడైనట్లు వర్ణించియుండు టచేతను, మాతృగుప్తునిచే సమ్మానింపఁబడిన భర్తృమేంఠునకును, వాని సహపాఠియగు రామిలునకును, గురుపాదులగు జగద్గురుశంకరాచార్యులవారికిని, ధన్వంతర్యాది కవులకును, హర్షవిక్రమునకును సమకాలికత్వమును స్థిరపఱచునే యితరప్రబలగ్రంథాద్యాధారంబులు కనుపడకుండుటచేతను, గ్రీ॥ పూ॥ ౧౮౮ లోఁ పాటలీపుత్రమున రాజుగానున్న పుష్పమిత్రునికుమారుఁడగు నగ్నిమిత్రుఁడే విక్రమాదిత్యాశ్రితుఁడగు కాళిదాసుని మాలవికాగ్నిమిత్రమునకు నాయకుఁడగుటచేతను, గ్రీ॥ పూ॥ రెండు మూఁడు శతాబ్దంబులలోఁబుట్టిన బృహత్కథలోని యుదయనోదంతమే భాసకృతంబులగు రత్నావళీ ప్రియదర్శికలకు మూలాధారమైయుండుటచేతను, హర్షనామంబులును విక్రమాదిత్యబిరుదనామంబులును గలరాజులనేకులుండుటచే ఘటకర్పరకాళిదాసాదులకాశ్రయుఁడగు హర్షవిక్రముని కాలము నిర్ణయింపవిమర్శకులు భ్రమపడుచుండిరనుట తెల్లమగుటచేతను రత్నావళ్యాదులలోనున్న శ్రీహర్షుఁడు మాతృగుప్తునిఁ గాశ్మీరరాజుగాఁ జేసినవాఁడును గ్రీ॥ పూ॥ ౭ వ శతాబ్దంబులోనివాఁడును గాఁడని నిశ్చయించి పైవిమర్శనమంతవిశ్వసనీయముగాదని యూహింపవలసియున్నది.

ఇదిట్లుండఁగాఁ గొందఱువిద్వాంసులు శ్రీహర్షవిక్రము నేడవశతాబ్దము మొదటఁజేర్చియుండిరని యిదివఱకే చదివియుంటిమిగదా? మఱికొందఱు క్రీ॥ శ॥ ౫౩౫ లో శకులనుజయించిన యశోవర్మయే యీశ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యుఁడనియు నితఁడే నవకవిరత్నములకుఁ బోషకుఁడనియు వ్రాసియున్నారు. మఱికొందఱు ౩౭౫ లో శకయవనాదిశత్రువులనోడించి విక్రమాదిత్యబిరుదమునొందిన రెండవచంద్రగుప్తుఁడే యితఁడని భావించియున్నారు. శ్రీవిలియమ్సు కాళిదాసవిక్రమార్కులు ౬ వ శతాబ్దంబు ప్రారంభములోనివారని తెలిపియుండె. శ్రీ లేసన్సు వీరిని రెండవశతా

బ్దమునడుమఁ జేర్చియుండెను. విల్సను తనపూర్వాభిప్రాయముమార్చికొని శ్రీహర్షవిక్రమకాళిదాసాదులు క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లో నుండిరని మఱియొకచోట వ్రాసియుండెను. ఇవన్నియుఁ జూడఁగా మనకుఁ గ్రీస్తుపూర్వమాఱవశతాబ్దంబు మొదలుగాఁ గ్రీస్తుశక మేడవశతాబ్దంబులోపుగానున్న భాసకాళిదాసాది కవిరత్న శ్రీహర్షవిక్రములకాలనిర్ణయంబను క్షీరసాగరంబునడుమ నోలలాడుటసంభవించినట్లుతోఁచుచున్నది. ఔను మన మెట్లయినను వీరియభిప్రాయంబులకు మధ్యస్థులమే. ఇటునటు నెవ్వరియెడను నపరాధంబొనర్పక మధ్యవర్తిగానుండుటమంచిదిగదా? కావున నాద్యంతవిమర్శకులమధ్యకాలమును నిష్పక్షపాతబుద్ధితో నాలోచించి మనమా [illegible]స్యమును నిర్వహించుకొని యీకాలనిర్ణయసాగరమును దరించితిమేని నిందాపాత్రులముగాము.

శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యుఁడెప్పటివాఁడు? క్రీ॥ పూ॥ ప్రథమశతాబ్దమునకుఁ బైవాఁడుకాఁడని యిదివఱకే తెలియున్నది. § హిందూమైథాలజీలో నుదాహరింపఁబడిన పూర్వోక్తవిమర్శకుల భిన్నాభిప్రాయంబులే క్రీ॥ శ॥ ప్రథమశతాబ్దమునకుందరువాతివాఁడుకాఁడని నిదర్శనములగుచున్నవి. ఇఁకనీవిక్రమార్కబిరుదాంకితుఁడగురాజు క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లోనున్నవాఁడేకాని యింకెవ్వఁడును గానరాఁడు. కావున నతఁడే నవకవిరత్నములకాశ్రయుఁడగు శ్రీహర్షవిక్రముఁడని శ్రీవిల్సను మతమూఁతగాఁగల మనయభిప్రాయంబునకీక్రింది శ్రీనారాయణశాస్త్రిగారి శకకాలనిర్ణయంబుగూడ నాధారముకాఁగలదు.

“ మనయాలోచనకుఁ బూర్వచరిత్రకర్తలవ్రాఁతలు సరిపడకపోయినపుడు వానినిఁ దప్పులనిత్రోసివేయుటకంటె మనమే ప్రమాదపడితిమేమోయనిభావించి తొంటివ్రాఁతలయందు గౌరవముంచితిమేని యేపి

---

§ ౧౪౨. ౩౫౬. పు.

షయమందయినను నిజము దొరకకపోదు. పూర్వకవులు చరిత్రకాలనిర్ణయావసరంబునఁ దమశక్తికొలఁది యాథార్థ్యము నెఱింగియే వ్రాసియుందురని నమ్మవలసియున్నది. తనకుముందు క్షేమేంద్రాద్యనేకకవులు రాజచరిత్రలు వ్రాసిరనియు వానియందుఁ బ్రమాదంబులఁగనుఁగొని శాసనాదులఁబరిశీలించి సవరించి రాజతరంగిణి వ్రాయుచుంటిననియుఁ బ్రతిజ్ఞచేసిన కల్హణునికంటె మనమెక్కువతత్త్వమెఱుఁగఁగలమా? కావున శ్రీహర్షవిక్రమునికాలనిర్ణయంబునకుఁగూడ, రాజతరంగిణిలోని శకకాలనిర్ణయమే సరియయినమార్గముఁ జూపఁగలదు.

(1) క్రీస్తుపూర్వము కలియుగాబ్దములు—	౩౧౦౨
(2) కలియుగములో ౨౪ సంవత్సరములు గతించినవెనుకఁ గాశ్మీరమునఁ బ్రారంభింపఁబడిన లౌకికాబ్దములు—	౩౦౭౮
(3) కలియుగములో ౪౬౮ సం॥ అయినపిదప నారంభింపఁబడిన యుధిష్ఠిరకాలాబ్దములు—	౨౬౩౪
(4) కలియుగములో ౨౫౫౦ సం॥ జరిగినపిదపఁ గాశ్మీరమున వెడలిన శకకాలాబ్దములు—	౫౫౨
(5) కలియుగములో ౩౦౪౬ సం॥ అయినపిదప విక్రమాదిత్యునిచే నారంభింపఁబడిన (సంవత్) మాలవశకాబ్దములు	౫౬

పైనిఁజెప్పినవానిలో నాల్గవదియగు శకకాలము, కాశ్మీరమున హర్షుఁడనురాజు శకులను జయించినపుడేర్పడుపఁబడినది. ఇంతకుఁబూర్వము కాలనిర్ణయంబున శకపదమే లేదు " అని శకకాలనిర్ణయమొనరించిరి.

ఇది శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యాదికాలనిర్ణయంబునకు సరిగానుండకపోయినను క్రీ॥ పూ॥ వెడలిన శకకాలమునుగూర్చి యుపయోగకరముగానేయున్నది.

ఈశకకాలములో "నవాధికపంచశతసంఖ్యే శాకే వరాహమిహిరో దివంగతః" § అను బ్రహ్మగుప్తుని ఖండఖాద్యమునందలి యామునరాజురచించిన వ్యాఖ్యానమునన్న వాక్యమువలన ౫౦౯ వ సంవత్సరమున వరాహమిహిరుఁడు కాలధర్మము నొందినట్లు తెలియుచున్నది. అనఁగా నీతనిస్మృతికాలము క్రీ॥ పూ॥ ౪౩ వ సంవత్సరమగుచున్నది. ఈవరాహమిహిరుఁడు శ్రీహర్షవిక్రముని యాస్థానమందలి నవకవిరత్నములలోనివాఁడని పెక్కండ్రంగీకరించినవిషయమే. విక్రమార్క (మాలవ) శకప్రారంభానంతరముకూడ వరాహమిహిరుఁడు ౧౩ సంవత్సరములు జీవించియున్నట్లు పై వాక్యమువలన ధ్రువపడుచున్నది. అట్టియెడ వరాహమిహిరునకాశ్రయుఁడగు మనశ్రీహర్షవిక్రముఁడు క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లో మాలవశకమేర్పఱచెనన నాక్షేపణమేమిగలదు?

మఱియు నిందులకుఁదార్కాణముగా, విల్సనునభిప్రాయంబునకుఁదోడుగాఁ శ్రీకేలుపండితులుగూడఁ గాళిదాసకవిని, మందసారశాసనాదికమునను సరించి పరిశీలించి క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లోఁ జేర్చినట్లు తెలియుచున్నది. ఈమహాకవి కాళిదాసునకాశ్రయుఁడగు మనశ్రీహర్షవిక్రముఁడుగూడ శ్రీకేలుగారియభిప్రాయంబునఁ క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లోనివాఁడనుట నిస్సంశయంబుగ నిశ్చితంబగునుగదా?

మఱియుఁగావ్యప్రకాశములోని ‡ "కాళిదాసాదీనామివ యశః శ్రీహర్షాదేర్ధావకాదీనామివ ధన" మ్మనువాక్యము నర్థము వివరించిన బహువ్యాఖ్యాతలయభిప్రాయంబున దేహళీదీపన్యాయంబుగాఁ గాళిదాస ధావకులకు శ్రీహర్షుఁడాశ్రయదాతయైనట్లు ధ్రువమగుచున్నది. దీనింబట్టికూడ

---

§ కాళిదాసజీవితమున నిది వివరింపఁబడినది.

‡ ఇదికూడ భాస (ధావక) కాళిదాసుల సమకాలికత్వమును స్థిరపఱుప నాధారంబు కాఁగలదు.

సర్వసమ్మతముగాఁ గాళిదాసుని పోషకుఁడైన విక్రమాదిత్యుఁడు శ్రీహర్ష విక్రమాదిత్యుఁడనియు నతఁడు ధావక కాళిదాసాదికవిరత్నములకుఁ బోషకుఁడనియుఁ దెలియుచున్నది.

కావునఁ బైసర్వవిమర్శనంబునకనుగుణంబుగాఁ గ్రీ॥ పూ॥ ౧౮౮ లోఁ బాటలీపుత్రమున రాజుగానున్న యగ్నిమిత్రుఁడు గథానాయకుఁడుగాఁగల మాలవికాగ్నిమిత్రమునురచించినవాఁడును, క్రీస్తుశకము ప్రథమశతాబ్దము నంతంబుననున్న తనకవితాఛాయననుసరించిన యశ్వఘోషునకుఁగడుఁబూర్వుఁడునగు కాళిదాసునకాశ్రయుఁడగుటచేఁ గ్రీస్తుపూర్వశతాబ్దంబునకుఁ బూర్వుఁడును, గ్రీస్తుశకముపూర్వభాగంబునకుఁబరుఁడునుగాక, క్రీ॥ పూ॥ ౫౭ మొదలుగాఁ గ్రీ॥ శ॥ మొదటిశతాబ్దంబులోపల నింకొక విక్రమాదిత్యుఁడుగలఁడని యెవ్వరియభిప్రాయంబును గాకుండుటచే నప్పటివాఁడేనై క్రీ॥ పూ॥ ౮౩ వ వత్సరంబువఱకును జీవించియున్న బృహత్సంహితాకర్తయగు వరాహమిహిరకవిరత్నమునకుఁ బోషకుఁడగుటచేఁదప్పకయితఁడే మాలవశకకర్తయని నిర్ధారితుఁడై శ్రీవిల్సనుకేలుపండితులయభిప్రాయంబులఁ 'గాళిదాసాదికవిరత్నముల కాశ్రయుఁడగు విక్రమార్కుఁడే మాలవశకకర్తయని పరిష్కృతుఁడగు మనశ్రీహర్షవిక్రముఁడు క్రీ॥ పూ॥ ౫౭ లో నుజ్జయినీరాజ్యసింహాసనంబునధిష్ఠించినవకవిరత్నములతో నానందించియుండునని నాయభిప్రాయము.

<u>శ్రీహర్షుఁడు:</u>—ఇతఁడు శకజయంబున విక్రమాదిత్యబిరుదాంకితుఁడై విక్రమార్క నామంబున జగత్ప్రసిద్ధిఁగాంచిన యుజ్జయినీచక్రవర్తి. ఇతఁడు తానువిద్వాంసుఁడగుటయేకాక భాసకాళిదాసాది నవకవిరత్నంబులనుబోషించి సంస్కృతభాషాంగనను బరిపాలించిన మహానుభా

ఈకాలనిర్ణయంబునుగూర్చి యింకను మిగిలియున్న ప్రబలాధారముల నితనిసమకాలికుఁడగు మహాకవి కాళిదాసునిజీవితమునఁ జూపుచున్నాఁడను.

వుఁడు. భాసుఁడు (ధావకుఁడు) లేక ఘటకర్పరుఁడు రచించిన యీతని పేరి టినను రత్నావళీప్రియదర్శికానాగానందము లకితఁడే కర్తయని చెప్పఁదగును. వృత్తశైలికిని, సరసాభిప్రాయంబులకును, సార్థకపదరచనకును, రసౌచిత్యంబునకును, ప్రశంసనీయతకును నీతని విస్పష్టంబులగు రూపకములు మిక్కిలి తగియున్నవి. అందును నాగానందనాటకం బానందసందాయకము ననసందియము లేదు. మొదటి రెంటిలోఁ గథాసరిత్సాగరంబునను, విష్ణుపురాణంబునను వర్ణింపఁబడినట్లుగాఁ బాండవులకు సప్తమపురుషుండును ధీరోదాత్తుఁడును గౌశాంబీనాథుఁడును దక్షిణనాయకుఁడు నగునుదయనుఁడు కథానాయకుఁడు. మహారాజపుత్రికలును సహజసౌందర్యసౌశీల్యాది సుగుణపేటికలునగు రత్నావళీప్రియదర్శికలు కథానాయికలు. తక్కినపాత్రలును నీచములుగాక యుత్తమంబులు. ఇందుఁబ్రధానరసము శృంగారము. మూఁడవదానిలో భూతదయాళువును, పరోపకారపరాయణుఁడును, సర్వసముఁడును, స్వరాజ్యంబు మంత్రులయందిడి వానప్రస్థులగు జననీజనకులకు సేవ సేయు నుత్తమలక్షణలక్షితుఁడును, విద్యాధరచక్రవర్తియు ననుకూలనాయకుఁడు నగు జీమూతవాహనుఁడు కథానాయకుఁడు. సిద్ధకులప్రసూతయు సకలసద్గుణవతియు నగు మలయవతి కథానాయిక. ఇందు శృంగారకరుణములు ప్రధానరసములు. ఈరూపకత్రయంబున వృత్తియొకటి కైశికి. పాకమొకటి కదళీపాకము. వీనియందలి వర్ణనంబులొకటి అప్రయత్నసిద్ధంబులై తత్కాలోపస్థితసులభపదఘటితంబులై సదలంకారాలంకృతంబులై యలరారుచున్నవి. ఈలక్షణంబులకుదాహరణముగాఁ గువలయానందకర్త యనుభయతాత్పర్యరూపకాలంకారమునకుఁ గైకొనిన యీక్రిందిరత్నావళీపద్యము చాలును.

* "కింపద్మస్య రుచిం నహన్తి నయనానందం విధత్తేన కిం।
వృద్ధింవా ఝషకేతనస్య కురుతే నాలోకమాత్రేణ కిం।
వక్త్రేందౌ తవ సత్యయం యదపరశ్శీతాంశురుజ్జృంభతే।
దర్పస్స్యాదమృతేన చేదిహ తవాప్యస్త్యేవ బింబాధరే॥"

మఱియు ముగ్ధాంగనాహృదయావస్థం దెలుపు నీక్రిందిపద్యమెంత మధురముగా స్వభావసిద్ధముగానున్నదిః

† "ప్రియాం సర్వస్యాగ్రే నయతి విదితాస్మీతి వదనం।
ద్వయోర్దృష్ట్వాలాపం కలయతి కథామాత్మవిషయాం।
సఖీషు స్మేరాసు ప్రకటయతి వైలక్ష్యమధికం।
ప్రియాప్రాయేణాస్తే హృదయనిహితాశంకి విధురా॥"

విషముత్రాగి బాధపడుతెనసోదరియగు ప్రియపత్నికను రక్షింపుమని వాసవదత్తవేడుకొనఁగా రాజు అడించుచుఁజెప్పినయీక్రిందిపద్యము దయారసమొలికించుచు విషయనిగరణంబున నర్థాంతరన్యాసంబున నాయకుని ధీరోదాత్తలక్షణంబుదెలుపుచు నెంతనీతిదాయకముగానున్నదిః

‡ "సంజాతసాంద్రమకరందరసాం క్రమేణ।
పాతుం గతశ్చ కలికాం కమలస్య భృంగః।

* మ॥ హరియింపంగనులేదె తన్ముకురికి నేత్రానందనుంగూర్పదే?।
స్మరతాపంబును పెంపదే మిగులవీక్షామాత్రని నీమోముచం।
దురుఁడుండఁగ మఱిచంద్రుఁడేటికి దివిందోచుఁగ? విధుండాసుధా।
కరతఁ గర్వమునుండ నద్దికలుగుం గానీదు కెమ్మోవిలోఁ॥

† ॥ అక్కటా! యందఱుందెలిసిరంచు శిరంబునువంచు సిగ్గుచే।
నెకడడ నిద్దఱేమనిన నెంచుకొనుందననూటగాఁగనా।
చకిడని నెచ్చెలుల్ స్మితముసల్పిన నివ్వెఱగొందుచేలమై। [క॥వీ॥
యకటామలాయతాక్షి హృదయంబునఁగల్గుభయంబుపెంపునన్॥

‡ తుమ్మెద మకరందపానముచేయఁ దామరపువ్వుసుజేరి సుంచుతగిలిపడిపోయినది. దైవము ప్రతికూలముగానుండఁగాఁ గోరికలు ఫలింపవుగదా?

దద్ధ్వా నిపత్య సహసైవ హిమేన చైషా।
వామేన పశ్చా నహి ఫలం త్వభివాంఛితాని॥"

నాగానందములోని యీక్రిందినవోఢాసమాగమవర్ణనంబు శృంగారరసవిషయంబున నీరసపక్షంబునకు క్రమింపక మృదుమధురమైనది విశదభావంబునకు రసవాసనాభాసంబునను స్వభావోక్తికిని పెట్టిన పేరన్నట్లుగానున్నది.

శ్లో॥ "దృష్టా దృష్టిమధో దదాతి కురుతే నాలాపమాభాషితా।
శయ్యాయాం పరివృత్య తిష్ఠతి బలాదాలింగితా వేపతే।
నిర్యాంతీషు సఖీషు వాసభవనాన్నిర్గంతుమేవేహతే।
జాతా వామతయైవ మేఽద్య సుతరాం ప్రీత్యై నవోఢా ప్రియా॥"

ఈక్రిందిపద్యము జీమూతవాహనుని ధైర్యసాహసౌదార్యంబులఁదెల్పుచు శాంతిమూర్తిత్వమును గురిపించుచు ఖ్యాతినైనఁ గరిగించుచున్నట్లున్నది.

"శిరాముఖైః స్యందత ఏవ రక్తమద్యాపి దేహే మమ మాంసమస్తి।
తృప్తిం న పశ్యామి చ తేన తావత్ కిం భక్షణాత్త్వం విరతో గరుత్మన్॥"

ఓపక్షిరాజా! నానరములనుండి నెత్తురు ప్రవహించుచునేయున్నది. ఇంకను నాదేహమునమాంసముగలదు. నీకడుపునిండినట్లు కనుపడదు. ఏమిమహాత్మా! మాంసభక్షణము మానితివి?

దీనినే ధనంజయకవి ధీరోదాత్తలక్షణంబునకు నౌదార్యంబునకుఁగూడ నుదాహరించెను.

శ్లో॥ నాయకుఁడు నాయికనుగూర్చి తనలోననుకొనును. నేనుజూచినపుడు తానుక్రిందికిఁజూచును. పలుకరించిన మాటలాడదు. శయ్యమీఁద వెనుకకుఁదిరిగి పండుకొనును. బలాత్కారముగాఁ గౌఁగిలించిన వణఁకును. చెలులు పడకయిల్లు విడువఁగాఁ దానును వెళ్ళఁగోరును. నాకిది ప్రతికూలురాలుగానున్నను ప్రీతినే కలిగించుచున్నది.

రసౌచిత్యంబునకు క్షేమేంద్రుఁడౌచిత్యవిచారచర్చలో నుదాహరించిన యీక్రిందిపద్యమొక్కటియ చాలును.

" ఉద్దామోత్కలికాం విపాండురరుచిం ప్రారబ్ధజృంభాం క్షణా
దాయాసశ్వసనోద్గమై రవిరతై రాతన్వతీ మాత్మనః ।
అద్యోద్యానలతామిమాం సమదనాం నారీమివాన్యాం ధ్రువం ।
పశ్యన్ కోపవిపాటలద్యుతి ముఖం దేవ్యాః కరిష్యామ్యహం ॥ "

ఇందుఁ గోమలాంగిసమానధర్మములు గలనవమాలికాలతకు విరహావస్థ నారోపించుటచే వాసవదత్తయందుఁ గనుపడు నీర్ష్యావిప్రలంభశృంగారరసమునకు నౌచిత్యచమత్కారకారిణియగు దీప్తి కల్పింపఁబడినది. మఱియు నితరులనాటకములందువలెఁగాక యీతనిరూపకములందన్నిరసములు సహజముగా వర్ణింపఁబడినవి.

రత్నావళినుండి క్షేమేంద్రుఁడు భయానకరసంబునకుదాహరించిన యీపద్యమెంతచక్కఁగానున్నది!

¶ " నష్టం వర్షవరై ర్మనుష్యగణనాభావా దకృత్వా త్రపా
మంతః కంచుకికంచుకస్య విశతి త్రాసాదయం వామనః ।
పర్యంతాశ్రయిభి ర్నిజస్య సదృశం నామ్నః కిరాతైః కృతం ।
కుబ్జా నీచతయైవ యాంతి శనకై రాత్మేక్షణా శంకినః ॥ "

రత్నావళీనాగానందములలోని యీక్రిందిరెండుశ్లోకములు శృంగారరసౌచిత్యమును, అవయవసహజసౌందర్యశోభావిశేషంబును, దెల్పు

¶ బంగరుగొలుసీడ్చుకొనుచు గుఱ్ఱపుసాలనుండి రాజగృహంబుచొచ్చి మదించిన కోఁతినిఁజూచి పురుషులలో లెక్కలేని కొజ్జావాండ్రు సిగ్గులేక తొలఁగిపోయిరి. పొట్టివాఁడు కంచుకికంచుకములో దూఱుచుండెను. ప్రక్కలనున్న కిరాతులు తమపేరునకుఁదగినట్లు పొలిమేరఁజూచిరి. కోఁతి తమ్ముఁజూచుననుశంకచే మఱుగుజ్జువాండ్రు మిక్కిలివంగి మెల్లగాఁబోవుచుండిరి.

చు హృద్యమీయుక, కవికిఁగలస్వభావపరీక్షణశక్తిని, వర్ణనసామర్థ్యమును విశదీకరించుచున్నవి.

§ "కృచ్ఛ్రాదూరుయుగం వ్యతీత్య సుచిరం భ్రాంత్వా నితంబస్థలే।
మధ్యేఽస్యాస్త్రివలీతరంగవిషమే నిష్పందతామాగతా।
మద్దృష్టిస్తృషితేవ సంప్రతి శనైరారుహ్య తుంగౌ స్తనౌ।
సాకాంక్షం ముహురీక్షతే జలలవప్రస్యందినీ లోచనే॥"

‡ "ఖేదాయ స్తనభార ఏవ కిము తే మధ్యస్య హారోఽపరః।
తామ్యత్యూరుయుగం నితంబభరతః కాంచ్యానయా కిం పునః।
శక్తిః పాదయుగస్య నోరుయుగళం వోఢుం కుతో నూపురౌ।
స్వాంగైరేవ విభూషితాసి వహసి క్లేశాయ కిం మండనం॥"

ఈక్రిందిపద్యములు జీమూతవాహనుని సుగుణసంపదఁ దెల్పుచుఁ గరుణరసంబున నచేతనంబులకుఁగూడ నేడ్పుపుట్టించుచున్నవి.

† "నిరాధారం ధైర్యం కమివ శరణం యాతు వినయః।
క్షమః క్షాంతిం వోఢుం క ఇహ విరతా దానపరతా।
హతం సత్యం సత్యం వ్రజతు చ కృపా క్వాద్య కృపణా।
జగజ్జాతం శూన్యం త్వయి తనయ! లోకాంతరగతే॥"

---

§ నాచూపు మిక్కిలికష్టమునఁ దొడలు దాఁటి కటిప్రదేశమునఁ దిరిగి వళిత్రయమున నెచ్చుతగ్గుగానున్న మధ్యభాగమున నాగి దప్పికవడి మెల్లగా నెత్తైన స్తనము లెక్కి, నీటిబిందువులు స్రవించు నేత్రములను గోరికతోఁ జూచుచున్నది.

‡ ఓకాంతా! నీనడుమునకు స్తనభారమే చాలును. హారములబరువేల? నితంబభారమే తొడలకుఁ జాలును. మొలనూలేల? పాదములు తొడలనే మోయలేకున్నవి. అందెలేల? నీయవయవములే నీకువస్తువులుగానున్నవి. ఇంకను నగలేల?

† జీమూతవాహనుని మరణమునకువిచారించు తండ్రిమాటలు. ఓకుమారా! నీవులోకాంతరమేగఁగా ధైర్యము, వినయము, దానపరత్వము, సత్యము, దయ, యివియన్నియు నిరాధారములైనవి. జగమానీ శూన్యమైనది.

$ " చూడామణిం చరణయోర్మమ పాతయతా త్వయా ।
లోకాంతరగతేనాపి నోజ్ఝితో వినయక్రమః ॥ "

ఈతని భాషాస్వాతంత్ర్యమునకును, గవితానైపుణ్యమునకును బహౌచిత్యమునకు నీక్రింది రెండుపద్యములుదాహరణములుగాఁగలవు.

‡ " అక్లిష్టబింబశోభాధరస్య నయనోత్సవస్య శశిన ఇవ ।
దయితాముఖస్య రేఖా సుఖయతి నః ప్రథమదృష్టేయం ॥ "

† " కుసుమసుకుమారమూర్తిర్దధతీ నియమేన తనుతరం మధ్యం ।
ఆభాతి మకరకేతోః పార్శ్వస్థా చాపయష్టిరివ ॥ "

ఆహా? ఈకవికిఁగల చిత్రకళాపరిజ్ఞానమును, ఉపమాప్రయోగసామర్థ్యమును, పదార్థతత్త్వజ్ఞానమును, సమయోచితపదస్ఫూర్తిని, వేయేల? సర్వకవితాధర్మములను దెల్పుటకింతకంటె నితరంబేమియుదాహరింపవలెను? ఒకముక్కుగాని, పెదవిగాని, చెవిగాని చక్కగానుండి మిగినవియట్లుండకపోవుటకాక, సర్వావయవములు చెప్పినట్లుసమష్టిలోనుం

$ నాపాదములపై శిరోమాణిక్యమునువిడిచిననీవు లోకాంతరమేగియు వినయము విడువకుంటివి.

‡ చిత్రకారనైపుణిగలిగిన జీమూతవాహనుఁడై దురంగులు సేకరించి చంద్రకాంతశిలపైఁదనప్రియురాలిరూపను వ్రాయఁబోవుచు ముందుగా ముఖబాహ్యరేఖను జిత్రించిచూచి యిట్లానందించుచున్నాఁడు. మండలాకారశోభగలిగి కనుపడు ప్రతిపచ్చంద్రరేఖవలె దొండపండుఁబోలు క్రిఁబెదవిశోభగలిగి, కన్నులపండువుగానుండు సుందరిముఖరేఖ నన్నానందపెట్టుచున్నది.

† పుష్పసుకుమారమైనట్టి మూర్తిదాల్చి ।
తనుతరంబగుమధ్యంబు తనరుచుండఁ ।
గమ్మవిల్తునిపార్శ్వభాగమున నున్న ।
కుసుమచాపమువలె దేవి కొమరుమీఱె ॥

డుట యెట్లు సౌందర్యకారణంబగునో యట్లే యొక్క మార్దవముగాని, పద గుంఫనముగాని, యలంకారముగాని యధికముగానుండి తక్కుంగలవ ట్లుండకపోవుటకాక, యెల్లకావ్యధర్మములు యథోక్తముగా నుచితస్థితిలో నుండుట కవితాసౌందర్యకారణంబగును. అట్టియేతాదృశసంస్కృతమహాక వుల కవితాసారస్యమనుభవైకవేద్యముగాని వాఙ్మాత్రగోచరముగాదు. అయిననీమహాకవి కవిత్వనైపుణికి దిక్ప్రదర్శనముగాఁగొన్ని పద్యములు దాహరించితిని. ఇంతమాత్రముచేఁగూడ స్థాలీపులాకన్యాయంబుగ సార స్యముగ్రహించుసరసుల కీకవిప్రతిభావిశేషంబు గోచరముగాకపోదు.

మఱియు సమకాలికంబులగు నీతనినాటకంబులందును మహాకవి కాళిదాసనాటకములందును సమానాభిప్రాయంబులుగల పద్యంబులనేకం బులుగలవు రుచిచూపుట కిక్రింది వారిరెండుశ్లోకంబుల నుదాహరించుచు న్నాఁడను.

> " సఖిలు సఖిలు ముగ్ధే సాహసం కార్యమీదృక్ ।
> వ్యపనయ కరమేతం పల్లవాభం లతాయాః ।
> కుసుమమపి విచేతుం యోనమన్యే సమర్థః ।
> కలయతి సకిథం తే పాశముద్బంధనాయ ॥ రత్నా "

> " నఖిలు నఖిలు బాణస్సన్నిపాత్యోఽయమస్మిన్ ।
> మృదుని మృగశరీరే పుష్పరాశావివాగ్నిః ।
> క్వబత హరిణకానాం జీవితం చాతిలోలం ।
> క్వచ నిశితనిపాతా వజ్రసారాశ్శరాస్తే ॥ శాకుం "

పైరెంటిలోను గొంచెము విషయము భేదముగాని వృత్తంబును పదంబులును, అభిప్రాయంబును, ప్రాసయావస్థయు సమానముగానున్నవి

జగత్ప్రసిద్ధంబులగు కాళిదాస నాటకములతిమనోరంజకంబులగుట సర్వవిదితమే కాని యీశ్రీహర్ష నాటకంబులును వాని కెల్లవిషయంబులందీ సిపోవుపరిగదా! భాషాసౌలభ్యంబునం గూడ దృశ్యప్రబంధములలో నెల్లనివి యే మొదటివని తెల్లమగుచున్నది. ఈనాటకంబులకాలమున నింద్రజాల విద్యకుం బ్రాముఖ్యమధికముగా నున్నట్లు కనుపడుచున్నది. శ్రీహర్షుం డుభయమతిసమ్మతుండు వివేకియు నగుచక్రవర్తియని స్వార్థపరిత్యాగము పరోపకారము ప్రధానములుగాంగల నాగానందమే బోధించుచు జగంబునకు నీతిదాయకము గానున్నది. ఈనాటకంబులనుపయోగింపంబడిన సౌరసేనియను ప్రాకృతభాషకూడ మిక్కిలిమృదువై సంస్కృతంబును జక్కగాం బోలియున్నది. ఇట్టి ప్రాకృతోపయోగమింకెవ్వరి నాటకంబులలోను లేదని విల్సనుకూడ దృఢాభిప్రాయపడియున్నాఁడు. ఇదికూడ వీనిప్రాచీనస్థితికి నొక కారణంబగును. ఇందలి కవిత్వ "మదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య" మ్మను కావ్యలక్షణమునకు సరిపడి నిర్దుష్టమై పాణినీయసమ్మతమై యన్వయకాఠిన్యము లేక సర్వజనాదరణీయముగా నున్నది. వేయేల? పద్యగద్యరత్నములప్రోవగుట రత్నావళి రత్నావళియనియు, దర్శనరమణీయంబగుటం బ్రియదర్శిక ప్రియదర్శికయనియు, నచేతనంబులకుంగూడ నీతికరుణౌదార్యములను బోధించి సంతోషదాయకంబగుట నాగానందము నాగానందమనియుం జెప్పవచ్చును.

శుభమస్తు.

శ్రీ కాళిదాస మహాకవి.

>ఽ౨౦ఽ<

మ॥ ధరణీచక్రవివేకిమానసగుహాంతర్యామి వాణీస్వయం।
వరవాల్మీకిమునిప్రణీతకవితాబ్రహ్మాండపూర్ణంబుని।
త్యరసాత్మాత్మమహత్త్వబోధకృతి వేదాంతైకవేద్యంబున।
త్పరమానందము కాళిదాసకవిరాడ్బ్రహ్మంబుభావించెదన్ ॥

[ఈమహాకవి, శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యునిసభకలంకారభూతుండగు నవకవిరత్నశిరోరత్నమై క్రీస్తుపూర్వమేఁబదియాఱులోనున్నవాఁడను ఘనవిమర్శకులననుసరించిన నాయభిప్రాయంబిదివఱకే విదితమైయున్నదీతనికాలమునుగూర్చి యనేకులనేకవిధములుగా వ్రాసియుండుటచేఁ బరస్పరవిరుద్ధములగు వారి యభిప్రాయంబులను సంగ్రహంబుగా సవిమర్శముగాఁజూపుచు జగద్విఖ్యాతిఁగాంచిన యీకవితల్లజుని జీవితము విపులముగా వ్రాయఁబూనితిని].

ఎల్లవిదేశీయభాషలలోనంమను విశేషముగా హూణభాషలో నీమహాకవి నీతనికావ్యములనుగూర్చిన యుపన్యాసములు పెక్కుగలవని వినికని యుంటిమిగాని మనదేశభాషలలోనంమను నాంధ్రభాషలో నీతనికవిత్వచరిత్రతత్త్వముందెల్పునుపన్యాస మొండైనఁగలదని కని విని యెఱుంగము.

ఎవ్వనినామంబు భగవన్నామంబువలె సర్వభూవలయంబునకు ధ్యానగోచరంబగునో యెవ్వనిరూపంబదృశ్యంబయ్యుఁ గీర్తిరూపంబున భారతఖండంబుచతురాశాకుడ్యంబులఁ జిత్రితంబగునో యెవ్వనికృతులు

సకలదేశభాషాధురీణులనిలయంబుల గృహదైవంబులఁబోలి యారాధనీ
యంబులగునో యెవ్వనికావ్యామృతరస మనుభూతపూర్వంబయ్యు నెల్ల
నాగరికులకెప్పటికపుడు శ్రోత్రపేయమై యయస్కాంతశకలముమాడ్కి
హృదయాకర్షకంబగునో యెవ్వనిశ్రావ్యకావ్యపద్యపాదంబొకండైననోటి
కిరానిచదువరి హిమాలయంబు మొదలుగాఁ గన్యాకుమార్యగ్రమువఱకు
ను గలయెల్లజానపదములలో లేఁడో యామహానుభావునిచరితము వ్రాయఁ
బూనునాసాహసంబును దెల్పికొని క్షమింప వివేకిలోకంబును బ్రార్థింపక
మున్నె యంతటిసర్వజ్ఞుండె యహంకారనిరాసార్థంబు రఘువంశంబున
వ్రాసిన—

* "మందః కవియశఃప్రార్థీ గమిష్యామ్యుపహాస్యతామ్।
ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభాదుద్బాహురివ వామనః॥"

అనుశ్లోకంబునుదలంచిననాకు హృదయవేపథంబు వొడముచున్న
ది. అయిన నీతనికావ్యరసముగ్రహించిన యాబాలవృద్ధమెల్లరకునీమహా
నుభావుఁడెవఁడు? ఎప్పటివాఁడు? ఎక్కడివాఁడు? అనువిషయంబులనొ
క్కసారియైననాలోచింపమనస్సు తొందరపడకపోదనుట యెల్లరు నె
ఱింగినదేకావున నాశక్తికొలఁదిఁబెద్దలఁబురస్కరించుకొని యీకవిచరిత
లేఖనంబునకుఁ గడంగెదను.

ఈమహాకవికాళిదాసుని జననంబున వన్నెకెక్కిన సుదినమేది?
తమపరిపూర్ణపుణ్యఫలంబుగా నీకీర్తికుమారునిఁ గడుపారఁగన్నమన్నన
గొనుజననీజనకులెవరు? ఈపావనుని చరణతలంబులఁబవిత్రంబగు ప్రదేశ
మేది? ఈవిద్వాంసుని విద్యాగురువెవఁడు? ఈపురుషపుంగవుని జీవచరిత్ర
యెట్టిది? ఈసుకృతిని జీవలోకమునుండి యెడఁబాపిన దుష్కాలమేది?

---

* ఎత్తయిన చోటనున్న ఫలమునుగోరి చేతులెత్తిన పొట్టివానివలెఁ గవియ
శస్సు గోరునేను పరిహాసపాత్రుండనగుదును.

యనునతికుతూహలంబున వెల్వడు నీప్రశ్నంబులకు యుక్తియుక్తంబగు ప్రతివచనమీతని కావ్యంబులలో మృగ్యంబై వాని వ్యాఖ్యానంబులలో శశవిషాణప్రాయంబై యేతదర్వాచీనగ్రంథంబులలో గగనకుసుమోపమంబై రాజచరిత్రలలో మరుమరీచికానీరసమంబై శాసనాదులలోఁ జింత్యంబై యిఁకన్ని విధములశూన్యంబై శోచనీయంబై "ఏమో" యనివచ్చుటచే నివియన్నియు నిష్ప్రయోజనంబులగు పరిశ్రమని సుకోశంబులమాడ్కిఁ బొంగి వెంటనే క్రుంగవలసినవగుచున్నవి. ఇంతకును గారణంబు మనదేశంబునఁ బూర్వము దేశచరిత్రలు వ్రాయునాచారము లేకుండుటగదా? ఈతనికావ్యంబులకు లెక్కలేనియన్ని వ్యాఖ్యానములు వ్రాసినవారిలో నొకఁడైన నీతనికాలముఁ దెల్పెనా? ఈతనిగ్రంథంబులఁ బెక్కుదేశభాషల లోనికి మార్చినకవులలో నొకఁడైననితనియుదంతంబు వ్రాయఁగడంగెనా? అనేకులాలంకారికు లీతనిపద్యరత్నంబులఁ దమపుస్తకంబులను దాహరించిరిగాని యొకఁడైననీతనికథాప్రసంగమెత్తెనా? ఇమ్మహాత్ముని కృతిరత్నంబులిపుడెట్లు దివ్యప్రభల విలసిల్లుచుండెనో తమజననకాలంబునఁ గూడనట్లేప్రకాశించినట్లు పూర్వాపూర్వకవుల ప్రస్తావనలే తెల్పుచున్నవి.

ఈపుంభారతికీర్తివాహనంబులగు కావ్యరాజహంసంబు లీభరతఖండమెల్లెడ నెట్లు సంచారమొనరించుచున్నవో మొదటినుండియు నితరఖండంబులఁగూడ విహరించుచునేయున్నట్లు కనుపడుచున్నది. అయిననీతనివృత్తాంతంబుఁ దెల్పు దృఢాధారమింతయైనఁగనుపట్టదు. కాని యీతనిఁగూర్చి జననంబాదిగా మరణమువఱకునుగల సర్వదినచర్యను దెల్పునన్నిపుక్కిటిపురాణగాథలు లోకంబునఁ జిరకాలమునుండి కర్ణపరంపరాయత్తములై వచ్చుచున్నవి. అవియన్నియు నిజమని నమ్ముదుమా? అసత్యమని త్రోసివేయుదుమా? అందుఁ గొన్ని యమానుషచర్యలఁ జెప్పునవి యగుటచే నమ్మరానివై మఱికొన్ని నీతిదాయకములగుటచే విశ్వసనీయ

ములై సత్యాసత్యరూపములైన యీకథలు "అట్టిమానవుఁడు లోకము
నజన్మించియుండునా" యనియు "ఆహా మహానుభావుఁడు కాళిదాసు
భగవదవతారమే" యనియు రెండుతెఱంగులఁ బండితపామరలోకము
ను భ్రమపెట్టుచున్నవి. ఇదిట్లుండఁగా "నిరువురుమువ్వురుకాళిదాసులు
న్నట్లు తెలియుచున్నది. వారిలో నెవఁడీతఁ"డను నొక్కగొప్పవిషయ
ము మఱియు భ్రాంతినిగలిగించుచున్నది. దీనికిందోడు "కాళిదాసనుపే
రుగలకవియే లేఁడు. ఇదియొకబిరుదనామముకావచ్చు" ననునూతనమా
ర్గము మిక్కిలిదిగ్భ్రాంతిని గావించుచున్నది. ఇవన్నియుఁజూడఁగా మన
కాళిదాసచరితమార్గము పైకిబాగుగాఁగన్పడుచున్నను నడచినకొలఁదిని
దొంగయూబిలోదింపునట్లుగానున్నది. అయిన నేబుధవరుఁడు విమర్శక
యోగుల హృదయడోలాంతరంబులనూఁగుచుండె నేలోకజ్ఞుఁడు రసజ్ఞుల
వదనంబు సదనంబుగావించుకొనియుండె నేసుశ్లోకుఁడు కోవిదులకర్ణం
బులకు విందొనర్చుచుండె నేప్రతిభావంతుఁడు కాళిదాసనామవాచ్యుల
కాద్యుఁడయ్యె నేపూజ్యపాదునినామమే తరువాతివారిబిరుదనామమున
కు నిదానమయ్యె నారఘువంశ శాకుంతలాది కావ్యనాటకకర్తయగుకవి
సార్వభౌముఁడే మనకాళిదాసని నిర్ణయించి యొకదారిత్రొక్కెదము.

ఈమహాకవి కాళిదాసుఁడెవఁడు? ఎప్పటివాఁడు?

ఆంధ్రమహాకవియగు తెనాలిరామకృష్ణునికారోపింపఁబడు పరి
హాసకథలఁబోలినకథలకాశ్రయుఁడై ధారానగరాధిపతియైన భోజమహా
రాజునకాశ్రితుఁడై సంస్కృతభాషలోని సంకలనగ్రంథమగు భోజప్రబం
ధమునందలి కవిపాత్రలలోనొకఁడై మనయాంధ్రభాషలోముద్రితములగు
కాళిదాసచరిత్రలకునాయకుఁడగు విటసార్వభౌముఁడుకాఁడు.

౧౧ వ శతాబ్దంబులోని శ్రీభోజనరేంద్రుని పితామహుండును
౧౦ వ శతాబ్దంబు చివరిభాగంబుననున్నవాఁడు నగుముంజమహీపాలు

నియాశ్రితుఁడగు ధనంజయుని దశరూపంబునఁ బేర్కొనఁబడినవాఁడును 7 వ శతాబ్దంబు మొదట నుజ్జయినీ కన్యాకుబ్జంబుల నేలిన హర్షవర్ధనుని యాస్థానమందలి కవియగు బాణభట్టునిచే మిగులనుతింపఁబడిన వాఁడునగు కాళిదాసు భోజరాజు కాలమునాఁటివాఁడనుట యెంతయు నసంగతము.

"హర్షచరిత్రలోఁ గవిస్తుతి చేయుచు బాణభట్టుఁడు, సూత్రధార కృతారంభములగు బహురూపకంబులచే భాసుఁడు కీర్తిఁ బొందెనని భాసకవిని, మధురసాంద్రములైన కాళిదాసోక్తులయందెవనికాదరము గలుగదని కాళిదాసుని వర్ణించుటలో భాసుని రత్నావళ్యాదిరూపకంబులకంటె మిక్కిలి మనోహరములై మహాయశస్సుగాంచిన కాళిదాసుని శాకుంతలాదినాటకంబులఁ బ్రశంసించక పోవుట చూడఁగా బాణుఁడు హర్షచరిత్ర వ్రాయునప్పటికిఁ గాళిదాసు నాటకములైనను వ్రాయకయుండవలెను లేదా? వ్రాసినను వానికాకాలమున మంచిప్రతిష్ఠ లేకుండవలెనని తోఁచుచున్నది గావునఁ గాళిదాసు బాణునకు సమకాలికుఁడు గాని యొక్కింతరము పూర్వుఁడు గాని యై యుండవలె" నని మొదటఁ గాదంబరీపీఠికలో వ్రాసిన డాక్టరు పేటర్సను "నేను గాదంబరిలోఁ జూపిన యభిప్రాయము ప్రమాదికము కాళిదాసు క్రీస్తుశకమునకుఁ గొంచెము పూర్వమునుండి వచ్చుచున్న విక్రమశకము మొదటివాఁడై యుండు" ననితన పూర్వాభిప్రాయంబును దరువాత మార్చుకొనెనని చెప్పుచుఁ గొందఱు విమర్శకులా పూర్వాభిప్రాయంబును గూడఁ గాళిదాసు నాఱవ శతాబ్దములోఁ జేర్చుటకొక యాధారముగా గ్రహించియా నారేయది మఱ్ఱ్బలప్రమాణమని తలఁచియుండుటచే దానిని మనము పరిగణింపనక్కఱ లేదు. ఇదిట్లుండఁగా—

§ "రఘువంశకావ్యము తుదనున్న "తం భావాయ ప్రసవసమయాకాంక్షిణీనాం ప్రజానా। మంతర్గూఢం క్షితిరివ నభో బీజముష్టిం దధా

---

§ ప్రసవసమయమును గోరు ప్రజలయభీష్టంబుకొఱకు నిండుచూలాలయిన యగ్నివర్ణపత్ని సింహాసన మెక్కి రాజ్యమొనరించెను.

నా। మాలైస్సార్థం స్థవిరసచివైర్హేమసింహాసనస్థా। రాజ్ఞీ రాజ్యం విధి
వదశిషద్భర్తురవ్యాహతాజ్ఞా ॥"

యనుశ్లోకంబునవర్ణింపఁబడిన యగ్నివర్ణపత్నీగర్భస్థుఁడగురాజకు
మారునితోఁ గావ్యమునసమాప్తిచేయుటవలన సూర్యవంశరాజులపరిపాల
నకాలంబునుబట్టిచూడఁగాఁ క్రీ॥ పూర్వమెనిమిదవ శతాబ్దంబులోనున్న
యాంగజబాలునకుఁ గాళిదాసు సమకాలికుఁడాశ్రితుఁడునై యుండవలె"
నని ఫౌచిదోరవారభిప్రాయపడిరిగాని యాబాలుని జననంబును నాశం
బునైనఁదెల్పక యతఁడు గర్భస్థుఁడైయుండఁగాఁ దల్లిదేశపరిపాలనచేయు
చుండెనని చెప్పి యాకథాభాగమును విడుచుటచేఁ దనకావ్యనిర్మాణము
నాఁటికి జన్మమైననెత్తనివానితోఁ గాళిదాసునకు సమకాలికత్వమూహిం
చుట యసంభవమునియు నొకవేళయతఁడు పుట్టినవెనుకనే కాళిదాసతని
నాశ్రయించియుండవచ్చునని యూహించినను దనయాశ్రయదాతవృత్త
మును విడవనైన దానికనుబంధముగా వర్ణింపకపోవుటచూడఁగా నట్టి
యూహకవకాశమే లేదనియు, రఘువంశముయొక్క సమాప్తియు నైజ
ముగా దరిఁజేరినట్లుగానుండక మధ్యభాగమున విడువఁబడినట్లుండుటచే
తను, వాయుపురాణము మొదలుగాఁగలకొన్నిగ్రంథములనుబట్టి గర్భస్థ
బాలుఁడు మొదలుగా ననేకరాజులు రాజ్యముచేసినట్లు కనుపడుచుండిన
ను వారివృత్తాంతము వర్ణనీయముకాకపోవుటచేతనో కావ్యవిస్తరభీతిచే
తనో యంతటితో సమాప్తినొందించియుండునని యూహింపఁదగినదగు
టచేతను గాళిదాసు క్రీ॥ పూ॥ ౮ వ శతాబ్దములోనివాఁడు కాఁడనియు
సహజసిద్ధంబగు 'కాళిదాసనాటకశైలికిని శాకుంతలాదులవలెఁ బ్రసిద్ధిఁ
గాంచిన భవభూతినాటకంబులప్రయత్నసిద్ధంబగు 'శైలికిని నడుమ నాఱే
డుశతాబ్దంబులకంటె నధికకాలముండియుండవని గ్రహింపఁదగినదగుట
చేఁ గాళిదాసు క్రీస్తుశకప్రారంభమునకు దగ్గఱివాఁడైయుండుననియు వి

శ్వసింపవచ్చు" ననిఘాచిదొరవారియభిప్రాయంబును ఖండించిన ‡యస్. పి. పండితులయాశయంబును డాక్టరుభావుదాజీగారి కాళిదాసోపన్యాసము తెల్పుచున్నది. మఱియు జ్యోతిషగ్రంథప్రమాణమువలనఁ దెలియఁబడుచున్న (సంవతు) మాలవశకము క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లో స్థాపించిన విక్రమాదిత్యుని యాస్థానమందలి నవకవిరత్నములలోఁ గాళిదాసొకఁడని జ్యోతిర్విదాభరణమందలి కవిరత్నపద్యము చెప్పుచున్నది గావునఁగాళిదాసు క్రీస్తుపూర్వము ప్రథమశతాబ్దమునను-డియుండు" నని సర్ విలియమ్ జోన్సు నిశ్చయించినట్లుకూడఁ దెలుపుచున్నది.

కాని క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లో నుజ్జయినీరాజుగానున్న విక్రమాదిత్యుఁడే లేఁడనియుఁ గ్రీ॥ శ॥ ౫౪౪ లో జరిగిన కోరూరుయుద్ధములో నుజ్జయినీప్రభువగు విక్రమహర్షుఁడు కడపటిసారి మ్లేచ్ఛులను జయించెననియు నావిక్రమార్కుజయంబునకు భిజ్ఞానంబుగ నిలుపఁబడిన శకము ౬౦౦ సంవత్సరములు వెనుకకుజరిపి ప్రారంభింపఁబడుటచేఁ గ్రీ॥ పూ॥ ౫౬ నుండి వచ్చుచున్నదనియు నందుచే విక్రమార్కుఁడప్పటివాఁడని తలంపఁగూడదనియు నతఁడు క్రీ॥ శ॥ ౬ వ శతాబ్దములోనివాఁడనియు విక్రమార్కశకనిర్ణయమునుగూర్చి మొదటసాహసంబుగాఁ జెప్పిన ఫెర్గూసానుదొరగారియభిప్రాయంబునే తరువాతికొందఱువిమర్శకులుగ్రహించి కవిరత్నాశ్రయుఁడగువిక్రమాదిత్యుఁడా ఆవశతాబ్దములోనివాఁడని వ్రాసియుండిరి. ఈయభిప్రాయముంగనిన మేక్సుమ్యుల్లరుపండితుఁడు మొదలుగా మఱికొందఱు "క్రీ॥ శ॥ ౬ వ శతాబ్దములో నారంభింపఁబడిన విక్రమశకమెందుచే నాఱువందలవత్సరములు వెనుకకుజరుపఁబడినదో యెవరును సయుక్తికంబగు కారణమును జెప్పరైరి" యని దీని నాక్షేపించినట్లుగా శ్రీ నందర్గికారులు చెప్పుచు రాజతరంగిణ్యాదులంబట్టి యిద్దఱు ముగ్గురు విక్ర

‡ చూ. శ్రీనందర్గికారుల రఘువంశపీఠిక.

మార్కులు కనుపడుటచే మాలవశకకర్తయెవఁడో నిర్ణయించుట కష్టసాధ్యమేయని సంశయించుచుండుదకుఁ గాళిదాసాశ్రయుఁడగు విక్రమాదిత్యుఁడు ౬ వ శతాబ్దములోనివాఁడేయని కోరూరుసిద్ధాంతము నవలంబించినట్లు కనుపడుచున్నది.

ఫెర్గూసాను యొక్క మతమునననుసరించిన పైవిమర్శకుల యభిప్రాయమాలోచింపఁగాఁ క్రీ॥ ౫౪౪ లో నున్న విక్రమార్కుఁడుగాక క్రీ పూ॥ ౫౭ లోఁ దన పేరవిక్రమార్క (మాలవ) శకమును నిలిపినరాజే లేఁడనియు, శకవ్యాప్తికై యాఱువందలయేండ్లు వెనుకనుండిప్రారంభింపఁబడినదనితలంచుటచేఁ క్రీ॥ పూ॥ ౫౭ మొదలుగాఁ క్రీ॥ ౫౪౪ వ సంవత్సరములోపుగా మాలవవిక్రమార్క నామంబులతో నొకశకమేవ్యవహరింపఁబడియుండుటకవకాశము లేదనియు స్పష్టముగాఁ దెలియుచున్నది. కాని, యీక్రిందనుదాహరింపఁబడు శాసనములు పైవాదంబునకపవాదంబుగల్పించుచు నట్టిశక మొకటిగలదని ధ్రువపఱచుచున్నవి.

* జయిభటునికవి శాసనములో "విక్రమసంవత్ ౪౮౬" అనియే దో యొక సందర్భమును దెల్పుచున్నట్లు తెలియుటచేతను డాక్టరుఫ్లీటు కనుపఱచిన మందసారశాసనములోని—

> "మాలవానాం గణస్థిత్యా యాతే శతచతుష్టయే।
> త్రినవత్యధికేఽబ్దానా మృతౌ సేవ్యఘనస్వనే।
> సహస్య మాసశుక్లస్య ప్రశస్తేఽహ్ని త్రయోదశే।
> మంగలాచారవిధినా ప్రాసాదోఽయం నివేశితః॥"

అను శ్లోకమువలన "మాలవశకము ౪౯౩" అనియున్నట్లుకనుపడుటచేతను క్రీ॥ ౫౪౪ లో జరిగిన కోరూరుయుద్ధములోని విక్రమాది

* చూ॥ ఇండియన్ అంటిక్వెరీ ౧౮౮౬.

త్యాని జయమునకుఁ బూర్వమే విక్రమార్క-మాలవనామములతో నొకశ
కమున్నట్లును క్రీ॥ పూ॥ ౫౮ నుండి వచ్చుచున్న సర్వసమ్మతమైనశకమ
దియే యైనట్లును స్పష్టమగుచున్నది.

మఱియుఁ గాళిదాసునుగూర్చి వ్రాసిన డాక్టరు కేర్ణ అనువిమర్శ
కుఁడు "చైనాదేశస్థుఁడగుఫాహియాను ౪౧౪ లో హిందూదేశయాత్ర
చేయవచ్చినపుడు గయలో నమరదేవనిర్మితమని యొకశిలాశాసనముచె
ప్పుచున్నగుడిలేదనియుఁ బిదప ౬౪౦ లో హుయనుత్సాంగువచ్చినపుడ
ట్టిదేవాలయముగనుపడినదనియు వ్రాయఁబడియుండుటచే నీమధ్యకాలం
బుననున్న యమరదేవునకు సమకాలికుఁడగు కాళిదాసు ౬ వ శతాబ్దం
బుకడపటివాఁడైయుండు" నని యొకనూతనమార్గముం ద్రొక్కెను. దీని
పై మఱికొందఱువిమర్శకులు "ఫాహియాను గయలోని యమరదేవుఁ
డుకట్టించినగుడిని జూడకపోవచ్చును. చూచినను దానినిగూర్చి వ్రాయక
పోవచ్చును. లేదా? అతనియాత్రకుఁదరువాతనే యాగుడినిర్మింపఁబడిన
దనితలంచినను నాయమరదేవుఁడు నవకవిరత్నములలోనియమరసింహుని
కంటె నన్యుఁడుకావచ్చును. కాని యంతమాత్రముచేతనే నామలింగా
నుశాసనకర్తయగు నమరసింహుఁడే యాయమరదేవుఁడనియు నాతనికి
సమకాలికుఁడగు కాళిదాసాఱవశతాబ్దములోనివాఁడనియుఁ జెప్పుటయు
క్తముగా" దని దృఢాభిప్రాయముం దెల్పిరి.

మఱికొందఱు § "బ్రహ్మగుప్తుని ఖండఖాద్యగ్రంథముయొక్క
వ్యాఖ్యానముననున్న "నవాధికపంచశతసంఖ్యశాకే వరాహమిహిరా
చార్యో దివంగతః" అనువాక్యమునందలి శాకపదమునకు శాలివాహన
శకమునిర్ధారణముచేసి శకకాలము ౫౦౯ అనఁగాఁ క్రీ॥ ౫౮౭ లో మృతి

§ సం. కా. ర. పీఠిక.

నొందిన వరాహమిహిరుఁడు నవరత్నములలోనివాఁడగుటచే నతనికిసమ కాలికుఁడగు కాళిదాసు ౬ వ శతాబ్దము రెండవభాగములోనివాఁడై యుండు " నని వ్రాసిరి. సరియేకానిండు. వరాహమిహిరుని మరణకాల మునను సరించి విక్రమాదిత్యాశ్రితుఁడగు కాళిదాసును క్రీ॥ ౫౮౭ ప్రాంతమునఁజేర్చిన కోరూరుసిద్ధాంతమునవలంబించినపైవారు, మాలవశకో ద్ధారకుఁడగు విక్రమార్కుఁడు ౫౪౪ లో శకులనుజయించి ౫౫౦ లో మృతిఁబొందెనని వ్రాయుచుండినను తదాశ్రితుఁడగు వరాహమిహిరుఁ డిఁక 32 సంవత్సరములు జీవించియుండెనని తలంచుట యాశ్చర్యముగా దుగావున నతనికి సమకాలికుఁడగుకాళిదాసు ౬ అవశతాబ్దంబులోఁజే ర్చుటకై వరాహమిహిరమరణకాలబోధకంబగు శాకపదమునకు శాలివా హనశకమర్థముచేసిరిగాని యంతకుఁబూర్వమే ౩౭ సంవత్సరములక్రింద ట మాలవశకమునునిలిపిన యతనిపోషకుఁడగు విక్రమార్కునిశకమనియే లయర్థముచేసిరికారో తెలియకున్నది. ఒకవేళ పైవాక్యమువ్రాసినవాఁ డామరాజుగదా? యతనియభిప్రాయము శాలివాహనశక మేయైయుం డుననితలంతురేని యతఁడయినను క్రీ॥ ౬౨౮ లో నున్నవాఁడని వారే తెలుపుచుండుటచే వరాహమిహిరమరణకాలంబునకు ౪౧ ఏండ్లుమాత్ర మే తరువాతివాఁడై యుజ్జయినీరాజ్యంబుననున్నయతఁడా మాలవశకము ను సంపూర్ణముగా వ్యవహరించుకొనుచుండి యావరాహమిహిరునకు మి త్రుఁడో శిష్యుఁడోయైయుండి కొంచెమించుమించుగా విక్రమాదిత్యునిఁ గూడ నతిబాల్యమునఁజూచినవాఁడేయైయుండి విక్రమార్కశకమనునర్థ మునందే శాకపదమును బ్రయోగించియుండుననిమాత్రముతలంచి యా శాకపదమునకు మాలవశకమనియర్థమేలచెప్పరాదు? అట్లుచెప్పినయెడల ౫౮౭ లో గతించిన వరాహమిహిరునకును, నతనిపోషకసమకాలికులగు విక్రమాదిత్యకాళిదాసులకును నడుమ ౯౧ సంవత్సరములు వారితలంపు

నకుభంజకంబగు వ్యవధానముండెనని వారెఱుంగిరా? కావునఁ జైశా
కపదమునకీరెండుశకములు నర్థముగాక శ్రీహర్షజీవితములో వ్రాసినట్లు
గాఁ క్రీ॥ పూ॥ ౫౫౭ లోఁ బ్రారంభింపఁబడిన శకకాలమే యర్థమనియు,
నికారణంబునఁ గాళిదాసునాఱవశతాబ్దములోనివాఁడని నిర్ణయింపఁ
గూడదనియు నాలోచింపవలసియున్నది.

మఱికొందఱు ౩౯౫ లో శకాములనుజయించి విక్రమాదిత్యబిరు
దమొందిన రెండవచంద్రగుప్తునినాఁటివాఁడు కాళిదాసని వ్రాసినదాని ని
జమిక్కిలి నిరాధారంబని కాళిదాసవిక్రమార్కకాలనిర్ణయకర్తలెల్లరు ని
ర్వచించియున్న నదికూడ విక్రమార్కకాళిదాసాముల నాఱవశతాబ్దము
లోఁజేర్చిన కోరూరుసిద్ధాంతము సంశయాస్పదమనుటకుఁజాలును. అయి
ననేది యింతమందిని భ్రమపెట్టుచుండె నట్టికోరూరుయుద్ధమునకొక్క
యాల్బరూనిమాటతక్క వేఱొక్కసాక్ష్యమేదియుఁ గనుపడనందునఁనది
విశ్వసింపఁదగినదికాదని యెల్లనవీనచరిత్రకర్తల యభిప్రాయము లేకీభవిం
చుచున్నందుననిఁక దీనిపైవాదములు విమర్శింపక యితరాభిప్రాయము
లంగనుఁగొనెదము.

తమయాశయంబునకుఁగొందఱిట్రవాతల నాధారముగాఁదీసికొని
కాళిదాసు బాణునకు సమకాలికుఁడో కొంచెముపూర్వుఁడోయైయుండు
నను నభిప్రాయముమనస్సులోనుంచుకొని యతని నాఱవశతాబ్దంబుతుది
భాగంబునఁజేర్చి రఘువంశపీఠికలో వ్రాసిన శ్రీనందర్గికారుల ప్రమాణం
బులముందుగా విమర్శింపవలసియున్నది,

క్రీ॥ శ॥ ౬౩౪ లో ద్వితీయపులికేశిని వేశితంబగు నైహోలశా
సములోనున్నదని “యేనాయోజినవేఽశ్మ స్థిరమర్థవిధౌవివేకినాజినవేశ్మ।
సవిజయతాం రవికీర్తిః కవితాశ్రిత కాళిదాసభారవికీర్తిః॥” అనుశ్లోక
మునుదాహరించుటవలన భారవి కాళిదాసులు సమకాలికులై పైశాసన

కాలముననుండియుండరని వారియభిప్రాయమైనట్లు కనుపడుచున్నదిగా
ని వారుపైశ్లోకమునకర్థము వివరించియుండకపోవుటచూడఁగా లోకప్రసి
ద్ధుఁడగు మనకాళిదాసునకాపద్యార్థము సంబంధించదని వారికే సంశయ
ముకలిగినట్లు తోఁచుచున్నది. ఆహా! యీశ్లోకము యమకప్రధానమై
క్లిష్టార్థంబై యెవనిఁగూర్చి వెడలెనో వానివిక్రమౌదార్యములం దెల్పు నిరుప
యోగంబై కాళిదాసువిక్రమాదిత్యునాదరణపాత్రుఁడను నెల్లవిమర్శకచ
రిత్రకర్తలయభిప్రాయంబునకును ధన్వంతర్యాదికవులకు సమకాలికుఁడను
చాలమంది యాశయంబునకును భంజకంబై రవికీర్తి కాశ్రితుఁడనియు భా
రవికి సమకాలికుఁడనియు నెవ్వరు నెపుడు నెఱుఁగని మాతనపి శేషముం
దెల్పునట్లొకవిధముగా సత్యమైనదేమో కాని, కాళిదాసభారవికవులకీర్తి
వంటికీర్తిగల రవికీర్తియని కీర్తివిషయమై యుపమానంబుగా యమకము
నకుసరిపడినట్లుగాఁ బ్రాచీనప్రసిద్ధుఁడగు కాళిదాసును నవీనప్రసిద్ధుఁడగు
భారవినిగైకొనినట్లర్థమగునది పులికేశితో నెట్టిసంబంధముగలవాఁడో తె
లియఁబడని రవికీర్తివర్ణనముం దెల్పుచుఁ గాళిదాసప్రశంసనేమియుఁ జెప్ప
నందునఁ గాళిదాసు భారవిసమకాలికుఁడై యాశాసనకాలమున నుండి
యుండుననితలంచుట యాశ్చర్యకరమగును. అట్లయినయెడలఁ గాళిదాసు
వరికుపమానంబుగా నుదాహరింపఁబడిన నతఁడాకాలంబునవారికి సమ
కాలికుఁడై యుండుననిచెప్పవలసివచ్చునుగదా? ఇదియుంగాక శాకుంత
లాది శైలికిని బాషాణత్రయమని ప్రసిద్ధికెక్కిన మొదటిసర్గత్రయముగ
లిగిన కిరాతార్జునీయము శైలికిని భాషాకాఠిన్యస్థితినిబట్టి యెన్నివందలసంవ
త్సరములయంతరముండవచ్చునో చదువరులే యూహింపసమర్థులు. పై
శాసనపద్యము విమర్శింపఁగా నీకవులనిద్దఱి నొకకాలపువారని చెప్పుటకాధార
ణియేకనుపడదు. ఒకవేళ వారట్లుతలంచిరేమోయని మనమనుకొనినను వం
దలి కాళిదాసు, తత్కాలంబున జ్యోతిషస్వరశాస్త్రాదుల కభివృద్ధివచ్చిన

ట్లుకనుపడుటచేత— "ఆసీత్కాశ్యపవంశజో ఽర్కతనయాతీరాధివాసో ద్విజః । శ్రౌతస్మార్తవిచారసారచతురశ్శ్రీభానుభట్టస్సుధీః । తత్పుత్రో హరిభక్తినిర్మలతనుర్జ్యోతిర్విదామగ్రణీః । శ్శాస్త్రం శత్రుపరాభవాఖ్యమకరోచ్ఛ్రీకాళిదాసః కవిః ॥" అనుపద్యమువలనఁ దెలియఁబడు శత్రుపరాభవశాస్త్రకర్తయగు మఱియొకకాళిదాసుండై యుండవచ్చునుగాని రఘువంశాదికర్తయు నవాఙ్మనసగోచరపితృగోత్రనివాసుఁడు నగునునకాళిదాసు కాఁడని ధ్రువముగానమ్మవచ్చును. మఱియుఁ జైశాసనమును స్థాపించిన కర్ణాటమహారాష్ట్రదేశపాలకుఁడగు నారెండవపులికేశి ౬౨౦ లో నుజ్జయినీరాజగు హర్షవర్ధనునినోడించెనని చరిత్రలవలనఁ దెలియుటచేఁ గ్రీ॥ ౭వ శతాబ్దంబు మొదటనున్న హర్షవర్ధనుని యాశ్రయియగు బాణభట్టుఁడీషద్వైషమ్యముగాఁ దననాఁటివాఁడు తనశత్రుపక్షమువాఁడు నిరుపమానకావ్యకర్తయు నగుకాళిదాసునెడ నసహానపడుటకుమాఱుగా హర్షచరిత్రలో— "నిర్గతాసు నవా కస్య కాళిదాసస్య సూక్తిషు । ప్రీతిర్మధురసాంద్రాసు మంజరీష్వివ జాయతే" యనియత్యాదాత్తముగావర్ణించుటనెన్నటికి సంభవింపదని యెల్లరకుం దెలియుచుండుటచేఁ జైశాసనములోనివాఁడు మనకాళిదాసే కాకపోవలెను. లేదా? ఘనకీర్తికై ప్రాచీనకవులలో సుప్రసిద్ధుఁడగు నతఁడట్లుపమానంబుగా గ్రహింపఁబడియుండవలెనని తెలియుటయేకాక మనకాళిదాసప్పటికి మిక్కిలిప్రాచీనుఁడనికూడఁ దెలియుచున్నది.

క్రీస్తుపూర్వము ప్రథమదశయనియుఁ గ్రీస్తుశకము మొదలుగా నా అవశతాబ్దమువఱకు మధ్యమదశయనియు నప్పటినుండి యున్నతదశయనియు సంస్కృతభాషకు మూఁడుదశలనుగల్పించి చక్కనిశైలిలోఁ గావ్యములువ్రాసినకాళిదాసు భాషయొక్కయున్నతస్థితికాలమున విక్రమాదిత్యునితో నుండవచ్చునని వ్రాసిన మేక్సుముల్లరు నభిప్రాయంబునుగూడ

శ్రీనందర్గికారులు తమశాసనంబునకనుగుణంబుగా గ్రహించిరిగాని మే క్సుముల్లరుచెప్పినభాషాస్థితులు స్థూలదృష్టితోఁజూచిచెప్పినవిగాని సూక్ష్మ పరీక్షతోఁ బరిగణించినవిగావనియు భాషకుచ్ఛనీచస్థితులెడనెడఁగొన్ని వే లయేండ్లనుండియే క్రమముగా వచ్చుచున్నవనియు వారుతలంచిన భాషా మధ్యమదశలోఁగూడ గ్రంథంబులు వెడలకుండఁగలేవనియుఁ బూర్వోక్తక వితాశైలులంబట్టికూడఁ గాళిదాసకవిత, యామధ్యస్థితిప్రారంభకాలము నకే తగియుండుననియు డాక్టరు పీటర్సను బహులరు మొదలుగాఁగలవా రు వ్రాయుటచే దీనితోఁగూడ నైహోలుశాసనప్రమాణముగూడదుర్బల మగుచున్నది.

మఱియు దిఙ్నాగాచార్యకాళిదాసులనుగూర్చి కింవదంతిగాఁ బం డితపరంపరాయత్తమై వచ్చుచున్నయొకకథకు బౌద్ధతార్కికులైన యా ర్యాసంగవసుబంధులవృత్తాంతమును బొందుపఱిచి మనకాళిదాసావ శతాబ్దములోనివాఁడనిధ్రువపఱిచిన యింకొకప్రమాణమునుగూర్చి చర్చిం పవలసియున్నది.

‡ క్రీ॥ పూ॥ ౩౫౯ లో నైనబుద్ధనిర్వాణమునకుఁ బిదప ౯౦౦ సంవత్సరములయినతరువాతననఁగాఁ క్రీ॥ శ॥ ౫౪౧ లో నార్యాసంగుఁడు వసుబంధువుననియిద్దఱుబౌద్ధతార్కికులున్నట్లును వారియొద్ద దిఙ్నాగా చార్యుఁడు ప్రమాణాదిశాస్త్రములఁజదివినట్లును టిబెట్టుదేశస్థుఁడగురత్న ధర్మరాజు భగవద్బుద్ధజీవితములోవ్రాసినవాక్యమును, మేఘసందేశము పదునాల్గవశ్లోకంబుననున్న "స్థానాదస్మాత్సరసనిచులా దుత్పతోదఙ్ము ఖః ఖం దిఙ్నాగానాం పథిపరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్।" అనుదా ని వ్యాఖ్యానమున ధ్వన్యర్థముగాఁ గాళిదాసునకు నిచుళుఁడను నొకమి

‡ బుద్ధనిర్వాణము క్రీ॥ పూ॥ ౪౭౭ లో జరిగినట్లిటీవలివారు శాసనాదులవల నఁ గనుఁగొనియున్నారు.

త్రుఁడును దిఙ్నాగుఁడనునొకశత్రువునుగలిగియుండు రని మల్లినాథసూరి వ్రాసినవాక్యమునుగలిపి యార్యాసంగవసుబంధులకు శిష్యుఁడగు నాది జ్ఞాగాచార్యుఁడే మేఘసూతలో నుపాలంభింపఁబడిన యీదిజ్నాగుఁ డనియుఁ గావుననాతనికి సమకాలికుఁడైన కాళిదాసాఁఱవశతాబ్దంబు ప రభాగంబుననుండుననియు నిర్ణయించిరి. కాని యిట్లులోకమును భ్రమపె ట్టిన మల్లినాథసూరిప్రమాదంబునకు నిదానంబగు దిఙ్నాగకాళిదాసుల వివాదంబునిజస్థితి యీక్రిందివిధముగాఁ దెలియనగును.

ఆర్యాసంగవసుబంధులకు శిష్యుఁడగు దిఙ్నాగాచార్యుఁడు బౌ ద్ధుఁడు తార్కికుఁడు నై పేరొందినకాలమున వెనుక నుదాహరింపఁబడిన భానుభట్టునిపుత్రుఁడును జ్యోతిష్కుఁడు నార్యమతస్థుఁడునగు కాళిదా సను నొకకవిగలఁడు. జ్యోతిశ్శాస్త్రమున విశ్వాసములేని యాదిఙ్నాగు నకు నీకాళిదాసునకును మతభేదముచేతనేకాక శాస్త్రప్రమాణభేదము చేఁగూడ గొప్పశత్రుత్వము సంభవించియుండును. కావుననే గణకుఁడైన యీకాళిదాసకవి— “ నత్వా సురాసురశిరోమణిరత్నరశ్మి। చిత్రీకృ తాంఘ్రియుగళం హరిమాదిదేవం। శ్రీకాళిదాసగణకస్స్వరశాస్త్రసారం వక్ష్యామ్యహం ప్రబలశత్రుపరాభవాఖ్యం॥ ” అనుశ్లోకమువలన శత్రుప రాభవమను పేరుగల స్వరశాస్త్రగ్రంథమును రచించినట్లుకనుపడుచున్నది ఇదినిజస్థితియైయుండఁగాఁ గాలక్రమమునఁ గర్ణపరంపరాయత్తమైవచ్చు చున్న పైవృత్తాంతమును విన్నమూఁడునాల్గుశతాబ్దములక్రిందటి మల్లినా థసూరి “ దిఙ్నాగానాం పథిపరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్। ” అను చో దిఙ్నాగపదమును జూచినంతనే దిఙ్నాగకాళిదాసులవివాదకథను స్మృ తికిఁదెచ్చుకొని యర్థసందర్భమునుబట్టి దిఙ్నాగాచార్యునధిక్షేపించుటకుఁ దగినట్లుగా ధ్వన్యర్థముసరిపఱుటచే శత్రుపరాభవశాస్త్రంబు నెఱుంగక కాళిదాసనామసామ్యంబునఁ బ్రమాదపడి మనమహాకవికాళిదాసునకు

దిఙ్నాగాచార్యుఁడను నొకశత్రుఁడు గలఁడని మొదటఁ వ్రాసెను. పిదపనిపు డు రత్నధర్మరాజు వ్రాఁతనుగనుఁగొనిన కొందఱు విమర్శకులు కాళిదాసు నాఱవశతాబ్దములోఁ జేర్చు తమయభిప్రాయంబున కనుగుణంబుగా మల్లినాథసూరి వ్రాఁతనాధారంబుగాఁ జేసికొనిరి. కాని యీదిఙ్నాగాచార్యునకాఱువందలయేండ్లు వెనుక నున్న మన కాళిదాసు సమకాలికుఁడని యూహించుట యసంగతమనియు, మేఘసూతలోనున్న దిఙ్నాగపదము వర్ణసామ్యంబున ధ్వన్యర్థకమై దిఙ్నాగాచార్యపరమగుటకనుకూలముగానుండుటచే నట్లు వ్రాసిన మల్లినాథసూరి యాలోచనంబు ప్రామాదికంబనియు ౬ వ శతాబ్దములోని దిఙ్నాగాచార్యునకు శత్రువగువాఁడు గణుఁడైన కాళిదాసనియు నిరాక్షేపముగా విశ్వసింపవచ్చును. దీనినే మిక్కిలి పరిశీలించి వ్రాసిన ప్రొఫెసరు ఆప్టే మొదలగువారియభిప్రాయముగూడ ధ్రువపఱచుచున్నది.

మూలగ్రంథమగు రామాయణములో నెక్కడను వర్ణింపఁబడని హూణరాజులను రఘువంశములో వర్ణించుటచూడఁగాఁ గాళిదాసు పంజాబు కాశ్మీరరాజ్యములలో హూణులుండుటయుఁ గ్రీ॥ ౫౩౨ ప్రాంతమున హూణరాజగు మిహిరకులుని యశోధర్మబలాదిత్యులోడించుటయు నెఱిఁగియుండునని తోఁచుచున్నది. కావున నతఁడు క్రీ॥ ౬ వ శతాబ్దములో నుండునని వ్రాసిన కె. బి పాఠకులయభిప్రాయము, “మహాభారతములోని హూణరాజవర్ణనముచూచి కాని క్రీ॥ పూ॥ ౩ వ శతాబ్దము మొదలుగాఁ గ్రీ॥ మొదటిశతాబ్దముకడపటివఱకుఁ బూర్వహింమాదేశమునకు మిక్కిలి దగ్గఱగానున్న బ్యాక్ట్రియాలో హూణులు రాజ్యము చేయుట నెఱింగి కాని కాళిదాసు రఘువంశమున హూణులవర్ణించియుండడు” నను ప్రొఫెసరు ఆప్టేగారియభిప్రాయంబునఖండింపఁబడుటచేఁగూడఁ గాళిదాసాఱవ శతాబ్దములోనివాఁడుకాఁడని తేలుటయేకాక పూర్వోక్తవిధముగా నితఁడు క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లోనివాఁడని స్పష్టపడుచున్నది.

మఱియు మహాకవిమూర్ధన్యుఁ డగుకాళిదాసు పరకవితాచ్ఛాయ ననుసరించెననుట విశ్వాసార్హముకాకుండుటచేతను, కవియశస్సుగోరని సుజ్ఞానియై పూజ్యుఁడగుబుద్ధునియందలిభక్తిచే నతనిచరితముమాత్రము వ్రాసిన యశ్వఘోషుఁడు కాళిదాసకవితాచ్ఛాయననుకరించెననుట నింద్యముకాకుండుటచేతను, సవిమర్శముగా బుద్ధచరితముచదివినవారి కెల్ల నందందు రఘువంశాదికావ్యంబులలోని వర్ణనాభిప్రాయంబులయనుకరణము సరిగాఁ గనుపడుటచేతను క్రీ॥౭౦ ప్రాంతంబున నున్నయశ్వఘోషుని కంటెఁ గాళిదాసుప్రాచీనుఁడైనట్లుకనుపడుచున్నది. డాక్టరు పేటర్సనుగూడనిట్లేయభిప్రాయపడి కాళిదాసు క్రీస్తుశకమునకువద్దటివాఁడై యుండు ననివ్రాసెను.

డాక్టరుభౌదాజీపండితులు తమకాళిదాసోపన్యాసమున నుదాహరించిన జైనపండితుఁ డగుమేరుతుంగాచార్యునిపాతావళిలోని యీక్రింది వాక్యములుగూడ నితనికాలనిర్ణయమునకాధారములగుచున్నవి.

“ నభోవాహనునితరువాత గర్దభిల్లుఁడుజ్జయినిని ౧౩ సంవత్సరములేలెను. అతఁడు కాళికాచార్యుని చెల్లెలగు సరస్వతినవమానపఱిచినందున నాయాచార్యుఁడు కినిసి శకులనురావించి గర్దభిల్లునోడింపఁజేసియాస్థానమునవారినినిలిపెను. ఆశకులు ౪ వత్సరములుజ్జయినినేలిరి. పిదప గర్దభిల్లునికొడుకు విక్రమాదిత్యుఁడాశకులనుజయించి రాజ్యముసంపాదించి తనపేరవిక్రమ (సంవతు) శకమునుస్థాపించెను. ఈశకస్థాపనము వీరనిర్వాణానంతరము ౪౭౦ సం॥లకు జరిగినట్లుగానున్నది. ఆవిక్రమాదిత్యుఁడు నిరుపమానపరాక్రమశాలియై భూదేవేంద్రుఁడన ౬౦ వత్సరములు రాజ్యముచేసెను. తరువాతనాతనిపుత్రుఁడగు వీరచరితుఁడు లేక ధర్మాదిత్యుఁడు.

౪౦ సంవత్సరములు విభుత్వమొనరించెను. అతనికిఁబిదప భైల్లుఁడు, నైల్లుఁడు, నాహడుఁడు ననుమువ్వురుక్రమముగా ౧౧, ౧౪, ౧౦ వర్షములుజ్జయిని నేలిరి అటుతరువాత శాలివాహనశకమువచ్చినది " అనిపాఠావళిలోనున్నవాక్యములనుబట్టిచూడఁగాఁ క్రీ॥ ౭౮ లో వెడలిన శాలివాహనశకమునకుఁ బూర్వము ౧౩౫ సంవత్సరములక్రిందటననఁగాఁ క్రీ॥ పూ॥ ౫౭ లో విక్రమాదిత్యుఁడుజ్జయిని నేలినట్లు నతఁడు తనపేరశకమునిలిపినట్లును దెల్లమగుచున్నది. ఈశకకాలమునే పెక్కండ్రు ౫౬ అనివ్యవహరించుచుండిరి దీనిచేఁగూడఁ క్రీ॥ ౫౪౪ లోని కోరూరుయుద్ధమునకుఁబూర్వము విక్రమశకవ్యవహారము లేదనువారివాదముతో మిగిలిన చిన్నవాదములన్నియునడుగంటుటయే కాక విక్రమ (మాలవ) శకకర్తయు ననన్యసామాన్యపరాక్రముఁడు కవితాపోషకుఁడునగు విక్రమాదిత్యుఁడు క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లోనుండెనను వారివాదములెల్ల నిరంకుశముగాఁ దలలెత్తుచున్నవి. కావునఁగాళిదాసుని జ్యోతిర్విదాభరణములోని నవరత్నపద్యమందలి కవిరత్నములచే నలంకృతుఁడగు ధరావరశిరోరత్నమావిక్రమాదిత్యుఁడేయనియు నాతనికిఁ బ్రాణమిత్రుఁడై మహాకవి కాళిదాసుఁడాకాలముననుండెననియు నిస్సంశయముగా విశ్వసింపవచ్చును. ఈవిషయంబున జ్యోతిర్విదాభరణము కాళిదాసు చేసినదికాదని కొందఱుతలంచుచుండిరిగాని, " రూమదేశప్రభువునుజయించినవాఁడును, శంక్వాదిపండితులను, ఘటకర్పరాదికవులను వరాహమిహిరాదికాలతంత్రకవులను, బోషించువాఁడు నుజ్జయినీచక్రవర్తియు నగువిక్రమాదిత్యునిసభలోనివాఁడు విక్రమార్కునిస్నేహితుఁడును రఘువంశాదికావ్యకర్తయునగు కాళిదాసుఁడు కలియుగము ౩౦౬౮ (అనఁగాఁక్రీస్తుపూర్వము ౩౪) వ సంవత్సరమున నీజ్యోతిర్విదాభరణమును రచించె " నని దాని ౨౨ వయధ్యాయములోఁ గాళిదాసువ్రాసికొనిన

ట్లున్న ‡ శ్లోకములవలనఁదప్పక మనకాళిదాసే క్రీ॥ పూ॥ ౩౪ లో నీగ్రంథమును రచించియుండునని ప్రబలాధారమాగ్రంథమువలననే కనుపడుచున్నది. మఱియు "మత్వా వరాహమిహిరాదిమతైరనేకైః" త్రిఖేందుభిః (౧౦౩) విక్రమభూపతేర్మితే శాకేన్వితీహ క్షయమాసకోభవేత్ ॥ అనియు, ౧--౪ అధ్యాయములలో నున్నవచనములంబట్టి విక్రమశకము ౧౦౩ లో వరాహమిహిరుఁడుపోయినవెనుకనే యీగ్రంథముపుట్టియుండుననియు, ఈవిక్రమశకమున ౧౦౩ వ సంవత్సరముననొకక్షయమాసము రాఁగలదనియుండుటచే నంతకంటెఁదప్పక పూర్వమేయుండవలసినయీ గ్రంథముననుసరించి యీకాళిదాసవిక్రమాదిత్యులు క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లో నివారనుట నిశ్చయమనియుఁ దేలుచున్నది. ఒకవేళ "ఇదికాళిదాసుచేసినదిగాదు. ఎవఁడోరచించి యీతనిపేరుపెట్టియుండును" అనికొందఱుతలంచిననునిదికాళిదాసవిక్రమాదిత్యులకాలమునెఱింగినయొకకవిరచించిన జ్యోతిషగ్రంథముగాని చాటుపద్యసంగ్రహముగాదని యీగ్రంథ

---

‡ యోరూమకేశాధిపతిం శకేశ్వరం జిత్వా గృహీత్వోజ్జయినీం మహాహవే।
ఆనీయ సంభ్రామ్య ముమోచ తం త్వహో స విక్రమార్కస్సమసహ్యవిక్రమః॥
శంక్వాదిపండితవరాః కవయ స్త్వనేకే జ్యోతిర్విదస్సమభవంశ్చ వరాహపూర్వాః।
శ్రీవిక్రమార్కనృపసంసది మాన్యబుద్ధిస్తైరప్యహం నృపసఖాకిల కాళిదాసః॥

కావ్యత్రయం సుమతికృద్రఘువంశపూర్వం।
పూర్వం తత స్తన్నృతిహితం శ్రుతికర్మవాదం।
జ్యోతిర్విదాభరణకాలవిధానశాస్త్రం।
శ్రీకాళిదాసకవితో హింతతోబభూవ॥

వర్షైస్సింధురదర్శనాంబరగుణైః (౩౦౬౮) యాతే కలౌ సమ్మితే।
మాసే మాధవసంజ్ఞికేచ విహితో గ్రంథక్రియోపక్రమః॥
ధన్వంతరిక్షపణకామరసింహశంకు వేతాలభట్టఘటకర్పరకాళిదాసాః।
ఖ్యాతోవరాహమిహిరో నృపతేస్సభాయాం రత్నానివై వరరుచిర్నవవిక్రమస్య॥

ముగనినయెల్లవారికిఁ దెలియుచుండుటచే నందలికవిరత్నపద్యము నేమియు నాధారము లేకుండఁగా నూరక కట్టుకథయని పుక్కిటిపురాణమని త్రోసి వేయువారిమాటలఁ బాటింపక నవకవిరత్నభూషితుఁడగు విక్రమార్కుఁడే తఁ డేయనియు నమ్మఁదగియున్నది.

మఱియుఁ గాళిదాసును క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ లోఁ జేర్చిన డాక్టరుభా దాజీ మొదలుగా నొకరిద్దఱుకొన్నియేండ్లు కాశ్మీరరాజుగానున్న మాతృ గుప్తుఁడే యీ కాళిదాసని భ్రమపడిరిగాని రాజతరంగిణినిబట్టి యతఁడు వేఱొకకవియని తెలియఁబడుటచేత నేకాక, క్షేమేంద్రుఁడు తనయౌచిత్య విచారచర్చలో మాతృగుప్తునిదనియుఁ గాళిదాసునిదనియు నాయాసం దర్భముల వేఱు వేఱుగా శ్లోకంబులనుదాహరించుటచేఁగూడఁ గాళిదా సు మాతృగుప్తునికంటె నన్యుఁడని ధ్రువమగుచున్నది.

మఱియుఁ బైకాలమును స్థిరపఱుప శాకుంతలనాటకమునుండి యొక్కయుదాహరణమునుజూపి యింతటితోనితని కాలనిర్ణయంబునుము గించుచున్నాఁడను. శాకుంతలమాఱవయంకములో రత్నాంగుళీయకము తోఁబట్టుపడిన ధీవరునిప్రసక్తిలోఁ జోరునకుమరణదండనము వైధమగున ట్లు చెప్పఁబడినది. అనపత్యుఁడై మృతినొందిన ధనమిత్రునకు భార్యయు న్నను నతనియర్థంబునకు రాజేకర్తయైనట్లు వచింపఁబడినది. చోరదండన వితంతుకర్తృత్వంబులయెడదారుణముగానున్న యీ రెండాచారములు ను గాళిదాసకాలంబున మన్వాపస్తంభవసిష్ఠస్మృతులు మిక్కిలి వ్యవహా రములోనున్నట్లు చెప్పుచున్నవి. ఈపైధర్మసూత్రములు బృహస్పతిశంఖ యాజ్ఞవల్క్యాదిస్మృతులలోఁ గడుమార్పును జెందుటఁజూడఁగాఁ గ్రీస్తు మొదటిశతాబ్దంబులోని బృహస్పతిస్మృతికంటె శాకుంతలనాటకమే ప్రా చీనమైనట్లు తేలుచున్నది.

‡ ఈయభిప్రాయంబునే ప్రొఫెసరుఆప్టిగారు మిక్కిలి నొక్కి వక్కాణించిరి. కావున సర్వవిధములఁ బైయెల్లవిమర్శకులయభిప్రాయముఁ బట్టికాళిదాసు విక్రమాదిత్యునియాస్థానమండలివిద్వాంసశిరోరత్నమై (ధావక) ఘటకర్పరాదులకు సమకాలికుఁడై క్రీ॥ పూ॥ ౫౬ మొదలుగాఁ గ్రీస్తుశకప్రారంభము వఱకునున్న మధ్యకాలంబున జీవించియుండునని నాయభిప్రాయము.

మహాకవికాళిదాసప్రశంస.

హిందూదేశకవితారహారంబునకు నాయకమణియగు నీమహాకవినిజచరిత్ర మనకేమియుఁ దెలియదు. ఈతఁడు మొదట విద్యాహీనుఁడై భార్యయుపదేశమునఁ గాళికాలయమునఁ బ్రవేశించి యాదేవినిఁ గొలిచి యామెచేఁ దననాలుకపైఁ వ్రాయఁబడిన బీజాక్షరంబులమహిమచేఁ గవితానైపుణిఁ బడసెననునది మొదలుగా ననేకకథలీతనిచర్యలం దెల్పుచున్నవిగాని లోకములో మిక్కిలిగొప్పవానినిఁగూర్చి యట్టియద్భుతకథలు వెడలుట స్వాభావికముగావున నవి పామరాదరణీయము లగునుగాని పండితగ్రాహ్యములు కాఁజాలవు. ఇతఁడు స్మార్తుఁడగుసారస్వతబ్రాహ్మణుఁడని యొకరిద్దఱువ్రాసిరి. రఘువంశశాకుంతలాదికృతుల మంగళాచరణశ్లోకములంబట్టి యితఁడు శివభక్తుఁడు నద్వైతమతస్థుఁడు నైనట్లుగోచరమగుచున్నది. శిప్రానదిని, మహాకాలదేవుని, ఉజ్జయినీపురంబును, జక్కఁగా వర్ణించుటచే నితఁడుజ్జయినీపురనివాసుఁడనియు, రాజ్యంబును, రాజలక్షణంబులను, రాజసభలను, సానుభవముగా వర్ణించుటచేనితఁడు విక్రమాదిత్యపూజితుఁడనియు, హిమాలయాదిపర్వతంబులను, రఘుమహారాజుదిగ్విజయయాత్రను, గంగాదిమహానదులను, గాశ్మీరైకస్థితజీవతుకంపమ

‡ శ్రీ, రామచంద్రకాళే శాకుంతలపీఠిక.

పుష్పంబును సవిమర్శముగా వర్ణించుటచూడఁగా నీలోకజ్ఞుఁడుస్వయము
గాఁ బ్రాచీనోత్తరహిందూస్థానమంతయుఁ జూచినవాఁడనియు ధ్రువమగు
చున్నది.

ఇతఁడు సంస్కృతవాఙ్మయంబున సర్వజ్ఞుఁడనుటకంటె శ్రుతిస్మృ
తిశాస్త్రపురాణాదులను జదివినవాఁడనుట స్వభావోక్తిగాదు. పైయెల్లవి
షయంబులకుఁ గ్రమముగా నుదాహరణములఁ జూడఁగలము. ఈతనికావ్య
ములంబట్టివిశేషవిత్తవంతుఁడనికాని గర్భదరిద్రుఁడనిగాని మనమేమియు
గ్రహింపఁజాలముకాని, మహదాశ్రయుఁడగుటచేనితఁడు దారవ్యాదయుఁ
డై నిర్విచారముగాజీవించినట్లుమాత్రముతోఁచకమానదు. ఈతనిప్రవర్తన
మునికిలిపరిశుద్ధమై యప్పటికిప్పటికినిగూడ నెల్లరకు ననుకరింపఁదగిన
దనుటకు శాకుంతలపంచమాంకములోని "అనిర్వర్ణనీయం పరకళత్రం"
పరభార్య చూడఁదగినదిగాదను నొక్కవాక్యముచాలును. ఈవిద్వత్కవి
పుంగవుని కవిత్వపాండిత్యమహిమాతిశయంబుపారంబుగానక యనేకు
లీక్రిందివిధముగాఁబొగడియుండనిఁకవానిలోఁతుగనుంగొననేరికిశక్యము?
ఈతనికావ్యంబులకుఁ గల్పాంతస్థాయినియగు సంజీవినీవ్యాఖ్యవ్రాసిన
మహామహోపాధ్యాయమల్లినాథసూరి— "కాళిదాసగిరాం సారం
కాళిదాసస్సరస్వతీ। చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షాద్విదుర్నాన్యేతుమాదృ
శః॥" అనియు, మీమాంసాశాస్త్రకర్తయగు భట్టపాదుఁడు— "కవయః
కాళిదాసాద్యాః కవయో వయమప్యమీ। పర్వతే పరమాణౌచ పదార్థ
త్వం వ్యవస్థితం॥" అనియు, కొండొకప్రాచీనాలంకారికుఁడు— "తస్మా
దాలోచితాశేషలోకశాస్త్రేణ ధీమతా। కర్తవ్యం కాళిదాసాదేః కా
వ్యానాం పరిశీలనం॥" అనియు, నొకానొకసరజ్ఞుఁడు— "కాళిదాసక
వితా నవం వయో। మాహిషం దధిసశర్కరం పయః। ఏణమాంసమబ
లాచకోమలా। సంభవంతు మమ జన్మజన్మని॥" అనియు, గోవర్ధనాచా

ర్యుఁడు—"సాకూతమధురకోమలవిలాసినీ కంఠకూజితప్రాయే। శిక్షా
సమయేఽపి ముదే రతిలీలా కాళిదాసోక్తిః॥" అనియు, నింకొకయథా
ర్థవాది—"పురాకవీనాం గణనాప్రసంగే కనిష్ఠికాధిష్ఠితకాళిదాసా।
అద్యాపి తత్తుల్యకవేరభావా దనామికా సార్థకనామధేయా॥" అని
యు నింకనుబలువురు పలుతెఱంగులనీతనిఁ గొనియాడిరని విని కనియుం
టిమి. ఈలోకోపకారిరచించినవని లోకమునఁబెక్కుగ్రంథములు కనుప
డుచున్నవిగాని వానిరచనాక్రమముమాత్రము సరిగాఁదెలియకున్నది. అ
యినను శైలినిబట్టి యొకదానితోనొకటిసరిచూడఁగా ఋతుసంహారము
కుమారసంభవము, మాలవికాగ్నిమిత్రము, విక్రమోర్వశీయము, మేఘ
దూత, శాకుంతలము, రఘువంశము, ననుకృతులీతఁడుం క్రమముగారచిం
చియుండునని యెల్లవిమర్శకులంగీకరించియున్నారు. శ్రుతబోధ, శృంగా
రతిలకము, శృంగారరసాష్టకము, సేతుబంధము, జ్యోతిర్విదాభరణము
ననునైదుకావ్యములకర్తృత్వము నీకాళిదాసునకారోపింపఁబలువురుసంశ
యించియుండిరి. ఇఁకనీతనిపేరనేయున్న కర్పూరమంజరి, శ్యామలాదం
డకము, పుష్పబాణవిలాసము, ప్రశ్నోత్తరమాల, కుంతేశ్వరదౌత్యము,
రాక్షసకావ్యము, నవరత్నమాల యనునివి మనకాళిదాసువ్రాసినవిగావ
ని కొందఱునిశ్చయించియున్నారు. ఎల్లకవితాలక్షణంబులలోను గొంచె
ముకొంచెముగా ఋతుసంహారాదులకుసరివచ్చుటచే సంశయాస్పదము
గానున్నయైదుకృతులీకాళిదాసు చేసినవేయని యూహింపదగిన నామమా
లాగ్రమొక్కవిధముగా సుబోధకంబై ప్రవాహరూపంబగు మృదుమధుర
శైలికిని కీర్తికిని నించుకయైన రఘువంశాదులఁబోలకుండుటచేనివి యీ
కాళిదాసునవియగునాకావాయని సంశయింపఁదగినవేయగుటచేతను, నే
విషయంబునను మేఘదూతాదులతోఁ బోలకుండుటచేఁ గర్పూరమంజ
ర్యాదులీతనివిగావని నిశ్చితంబగుటచేతను, మొదటి యేడుకావ్యములే

యీకవిరచించినవని మనమువిశ్వసింతము. వానిలో ఋతుసంహారము కూడ మిగిలినవానితోఁబోల్చినయెడల నీతనిదికాదేమో యనుటకుం దగినట్లుగానున్నదిగాని యదిబాల్యప్రయత్నమగుననువారిమాటల విశ్వాసముంచి పరిశీలించితిమేని సుకవితాసుందరి, ఋతుసంహారమునబాలయై కుమారసంభవంబున ముగ్ధయై మాలవికాగ్నిమిత్ర విక్రమోర్వశీయంబులమధ్యయై మేఘదూతరఘువంశశాకుంతలంబులఁ బ్రౌఢయై యీప్రైజోఢైయ స్వర్గంబగు నిర్జరవాణీసంజ్ఞంబడసి యీకాళిదాసకవిబ్రహ్మతో బిన్నట నాఁటనుండియు విహరించియుండెనని యూహింపఁగడంగుదుము.

శృంగారరసప్రధానంబై గ్రీష్మాది షడృతుధర్మంబులబోధించుచు నూటనలువదిమూఁడుశ్లోకంబులతో నలరారుచున్న ఋతుసంహారమొక నాయికకు నాయకుఁడుచెప్పినట్లుగానున్నది. ఇందుసార్వత్రికముగా స్త్రీవర్ణనంబును దత్తత్కాలానుగుణంబుగాఁ బశుపక్షితరులతాపుష్పాదివర్ణనంబులునుగలవు. ఇదినిర్దుష్టంబైనను, విచిత్రకల్పనాలంకారరమ్యంబై పాఠకులకత్యాదరముగలిగించునదిగాకుండుటచే నీతనిప్రథమకృతియనవలసివచ్చినది. ఇందుండియొకపద్యమునుదాహరించెదను.

‡ "స్త్రీణాం విహాయ వదనేషు శశాంకలక్ష్మీం।
కాంచ హంసవచనం మణినూపురేషు।
బంధూకకాంతిమధరేషు మనోహరేషు।
క్వాపి ప్రయాతి సుభగా శరదాగమశ్రీః॥"

కుమారసంభవము హిమవంతునికిఁ బార్వతిజన్మించుటయు నామెనీశ్వరుండు పరిణయంబగుటయు నతనికిఁ గుమారస్వామిజనించుటయు

‡ శరత్కాలలక్ష్మి, చంద్రకాంతిని గాంతలమోములందును, అంచలపలుకులను బడఁతులయందెలయందును, బంధూకపుష్పశోభను వెలదులకెంబెదవులయందును విడిచి యెక్కడకోపోవుచున్నది.

నతఁడు తారకాసురుని సంహరించుటయునను కథాభాగంబున శివపద్మపు
రాణములలోనిగాథలననుసరించి యతివిచిత్రకల్పనవర్ణనములతోనున్న ప
దియేడుసర్గలకావ్యము. ఇందు మొదటి పదియేడుశ్లోకంబులలోనున్న హి
మాలయవర్ణనముచూడఁగా దానియౌన్నత్యము నందలిగంగానదియుత్ప
త్తిని, దానదీపములవలెఁ బ్రకాశించునోషధులను, నందలివృక్షమృగవి
శేషంబులను గాళిదాసు స్వయముగాఁజూచినవాఁడని తెలియుచున్నది.
మొదటిసర్గలోని పార్వతీయౌవనవర్ణనంబును నెనిమిదవసర్గలోని శివస
మాగమవర్ణనంబును శృంగారరసమర్యాదనునీతిపథంబునతిక్రమిం
పక యుక్తపదప్రయోగహృద్యంబులై శ్రావ్యంబులగుటయేకాక యీత
నికవితాగౌరవమును వేనోళ్లఁజాటుచున్నవి. ఇందులకు— "ఏతావతా
నన్వనుమేయశోభి కాంచీగుణస్థాననిందితాయాః।" (అనఁగా) తరువా
తదీనినీశ్వరుఁడు తనయంకభాగముననెక్కించుకొనుననుటచేతనే పవిత్రు
రాలగు పార్వతినితంబప్రదేశమూహింపఁదగినశోభగలది యగుచున్నది
యనుచో ననిర్వచనీయంబగు తత్సౌందర్యాతిశయమును వ్యంగ్యముగాఁ
దెల్పు "ననుమేయశోభి" పదంబును, "వీక్షితేన పరిగృహ్య పార్వతీ
మూర్ధకంపనమయముత్తరం దదౌ।" సరససల్లాపంబునకై యేదోయడు
గునట్టి యీశ్వరునిప్రశ్నంబులను బార్వతి చూపుచేతనే గ్రహించి తల
యూపుటచేతనే యుత్తరము చెప్పెననుచో విహృతిఁబను లజ్జానుభావము
స్ఫురింపఁబడుటయు, "ప్రేత్య బింబమనుబింబమాత్మనః కానికాన్యపి
చకారలజ్జయా।" అద్దములో ముఖమందలి నఖక్షతాదిచిహ్నములఁజూ
చుకొనుపార్వతి తనకుఁదెలియకుండఁగ వెనుకఁగూరుచున్న భర్తనీడనుద
న్ప్రతిబింబమునకు వెనుకఁజూచి సిగ్గుపడియేమేమో చేసెననుచో నవయప
సంవరణాదిచేష్టలతిమార్దవముగా నిర్వదింపఁబడుటయు మొదలుగా ననే
కోదాహరణములుగలవు. మఱియును—

నమస్త్రిమూర్తయే తుభ్యం ప్రాక్సృష్టేః కేవలాత్మనే।
గుణత్రయవిభాగాయ పశ్చాద్భేదముపేయుషే।
తిసృభిస్త్వమవస్థాభి ర్మహిమానముదీరయన్।
ప్రళయస్థితిసర్గాణా మేకః కారణతాం గతః।
జగద్యోనిరయోనిస్త్వం జగదీశో నిరీశ్వరః।
జగదాదిరనాదిస్త్వం జగదంతో నిరంతకః।
ఆత్మానమాత్మనా వేత్సి సృజస్యాత్మానమాత్మనా।
ఆత్మనాకృతినాచ త్వమాత్మన్యేవ ప్రలీయసే॥
ద్రవస్సంఘాతకఠినస్థూలస్సూక్ష్మో లఘుర్గురుః।
వ్యక్తో వ్యక్తేతరశ్చాసి ప్రకామ్యం తే విభూతిషు।
త్వామామనంతి ప్రకృతిం పురుషార్థప్రవర్తినీం।
తద్దర్శినముదాసీనం త్వామేవ పురుషం విదుః।
యోగినోయం విచిన్వంతి క్షేత్రాభ్యంతరవర్తినం।
అనావృత్తిభయం యస్య పదమాహుర్మనీషిణః॥

అనిసృష్టిక్రమంబును సగుణనిర్గుణబ్రహ్మలక్షణంబును దెల్పునీశ్లోకంబులు మన్వాదిస్మృతులను భగవద్గీతలను స్మరింపఁజేయుచు నౌపనిషదపురుషజ్ఞానముపదేశించుచు నాహా యీామహాత్ముఁడు విద్వద్వరిష్ఠుఁడే యని ఘోషించుచున్నవి.

ఆయాసందర్భంబులనన్నిరసములు నీకావ్యమునఁగనుపడుచున్నవి గాని నాల్గవసర్గలోఁ గరుణరసమును జివరిరెండుసర్గలలో వీరభయానకరసములును మిక్కిలివర్ణింపఁబడినవి. పతివియోగదుఃఖమోర్వఁజాలకచావఁదలంచిన రతీదేవివాక్యముగానున్న—

† "శశినాసహ యాతి కౌముదీ సహమేఘేన తటిత్ప్రలీయతే।
ప్రమదాః పతివర్త్మగాఇతి ప్రతిపన్నంహి విచేతనైరపి॥"

† చంద్రునితోఁ జంద్రికయు, మేఘముతో మెఱుపును, బోవుచున్నవి. సతులు పతులననుగమింతురనుట యచేతనములకుఁగూడఁ దెలిసినదిగదా!

అనుశ్లోకము కాళిదాసకాలమున సహగమనాచారముగలదని తెలుపుచున్నది.

పార్వతీవివాహవిషయంబుననున్న ". అశోచ్యాహి పితుః కన్యా సత్పాత్రప్రతిపాదితా । సుతాసంబంధవిధినా భవ విశ్వగురోర్గురుః ॥ " అను నాంగిరసవాక్యమును, శాకుంతలమందలి, ".గాన్ధర్వేణ వివాహేన బహ్వ్యో రాజర్షికన్యకాః । శ్రూయంతే పరిణీతాస్తాః పితృభిశ్చాభినందితాః ॥ " ". అస్మాన్ సాధువిచింత్య సంయమధనా నుచ్చైఃకులంచాత్మన స్త్వయ్యస్యాః కథమప్యబాంధవకృతాం స్నేహప్రవృత్తించతాం । " అను దుష్యంతకణ్వవాక్యంబులను, రఘువంశములోని యిందుమతీస్వయంవర విధిని, బరిశీలించినయెడల నీకవికాలంబునకే మనువసిష్ఠాదిస్మృతులును, నాపస్తంభాదిసూత్రములును మిక్కిలివ్యవహారంబులో నున్నవనియు క్షత్రియులలోనున్నట్లుగా బ్రాహ్మణులలో గాంధర్వాదివివాహములు లేవనియుఁ బుత్రికకుఁదగినవరుని సంపాదించుభారమిప్పటివలెనే యప్పుడుకూడఁ దండ్రిదేయనియు, ". ప్రాయేణ గృహిణీ నేత్రాః కన్యార్థేషు కుటుంబినః । " అనువాక్యమునఁ గూఁతురిపెండ్లివిషయమున భార్యయాలోచనంబే భర్తకుముఖ్యముగాఁ గావలసియుండునదియనియుఁ దెలియుచున్నది. మఱియుఁ బార్వతివివాహమెంతయు సరసస్వభావముగావర్ణింపఁబడినది అందుండియుంకొకశ్లోకముదాహరించెదను.

‡ ". కంపేన మూర్ధ్నశ్శతపత్రయోనిం వాచాహరిం వృత్రహణం స్మితేన।
ఆలోకమాత్రేణసురాన శేషాన్ సంభావయామాసయథాప్రధానం"

‡ అనఁగాఁ దన పెండ్లికి దేవతలందఱు రాఁగా నీశ్వరుఁడు బ్రహ్మదేవునిఁ జూచి సానందముగాఁ దలయాడించియు, విష్ణుమూర్తినిజూచి దయచేసితిరాయని యడిగియు, నింద్రునిఁజూచిచిఱునవ్వునవ్వియు, మిగిలినయమరులనొకరొసారికన్నులారఁజూచియు, నెవరికెట్లుతగునోయట్లు గౌరవించెనని భావము.

మేఘసందేశము. ఇదియొక యమూల్యకావ్యరత్నము. దీనిసారస్య
మును బలుతెఱంగుల వెల్లడించు వ్యాఖ్యాతలు ముప్పదిమందికంటె నధిక
ముగాఁగలరనుటకంటె దీనిఘనతను వేఱుగానుతింపనక్కఱలేదు. హను
మత్సందేశమును మనస్సులోనుంచుకొని కాళిదాసు మేఘసందేశమును
వ్రాసెనని పూర్వవ్యాఖ్యాతలూహించియున్నారు. అదిసత్యమే యయిన
ను దానికి దీనికిని సందేశముమాత్రమే తుల్యమగునుగాని మిగిలినయీత
నికృతులకాధారములగు నితివృత్తములున్నట్లుగా దీనికేమూలకథయుఁ
గానరాదు. కేవలకల్పితకవితాకల్పలతికాద్యఫలంబనఁదగునిది నూటపది
యేనుపద్యముల చిన్నకావ్యమైనను భావప్రధానంబై యక్షీణరసభరితం
బై సార్వజనీనంబగుచున్నది. ఈకావ్యంబున రసము విప్రలంభశృంగార
ము. పాకము, ద్రాక్షాపాకము. వృత్తి, కైశికి. రీతి, వైదర్భి. అలంకార
ము, స్వభావోక్తి. పెక్కేలి? సర్వకావ్యాలంకారములకిదిగని. అనేకక
వులు దీనిని పెక్కుదేశభాషలలోనికి మార్చిరనుట దీనిరుచిని, సర్వసమ
ర్థుఁడగు మల్లినాథసూరి మేఘసందేశములోను మాఘకావ్యములోను నా
వయఃకాలముగడచినదనుట దీనిభావగాంభీర్యమును బ్రకటించుచున్నవి.
కుబేరునిశాపముచే భార్యావియుక్తుఁడై చిత్రకూటపర్వతమునఁ దనశాప
కాలమును నొక్కసంవత్సరమునుగడపుచున్న యొకానొకయక్షుఁడలకా
పురంబుననున్న తనప్రియురాలికిఁ దనవార్తనెఱింగింపుమని మేఘునితోఁ
జెప్పుటయను కథాభాగముగలదియగుటచే దీనికి మేఘసందేశమనుపే
రువచ్చినదని కావ్యధోరణిని వ్యాఖ్యాతలయభిప్రాయంబునను నిర్వహింపఁ
బడుచున్నదిగాని యట్టివార్తయిదియని యొకవ్యాఖ్యాతయువ్రాసియుం
డలేదు. దీనిపై మహాకవియగు కాళిదాసు తనయీ కావ్యోద్యమంబునకుఁ
బ్రధానప్రయోజనంబగునట్టి సందేశమును దెల్పకయే కావ్యమునుసమాప్తి
నొందించెనా? లేక దీనిం దెల్పుచివరిభాగమునశించెనా? కాకయట్టిసందే

శమించే నుగ్రహింపై యునిడియున్నదా? అనిపలు తెలుంగుల వెడలినసందియంబుల కుత్తరముగా నుత్తరమేఘములోని నలువది రెండవ శ్లోకంబునర్థమే యీకావ్యనిగూఢఫలంబగు సందేశమని తెలియుచున్నది. మృదుమధురసరసంబగు నాశ్లోకమునిందుదాహరించెదను.

"త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైశ్శిలాయా।
మాత్మానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుం।
అస్రైస్తావన్ముహురుపచితై ర్దృష్టిరాలుప్యతే మే।
క్రూర స్తస్మిన్నపి నసహతే సంగమం నౌ కృతాంతః॥"

ఓ ప్రేయసీ! ప్రణయకలహమునఁ గోపగించినట్లున్న నీయాకారమును రాగద్రవ్యములతో శిలాఫలకమీఁదఁ జిత్రించి నీపాదములమీఁదఁబడినట్లుగా నాయాకృతిని జిత్రింపఁబోవునంతలోఁ బొరలిపొరలివచ్చుకన్నీళ్లచే నాదృష్టికప్పఁబడిపోయినది. అకటా! పాడుదైవము చిత్తరువులోఁగూడ మనసమాగమమును సహింపకుండెను. అనిత్తనభార్యనుగూర్చి యక్షుఁడు పంపఁబోవువార్తయయినట్లు తెల్లమగుచున్నది.

ఈతఁడీకావ్యమునఁ జిత్రకూటమార్గమధ్యమునందున్న పర్వతములను నదులను దేవక్షేత్రంబుల నీక్రిందివిధముగా వర్ణించి ప్రాచీనోత్తరహిందూదేశస్థితిని బ్రకటించెను.

"ఓయుత్తమకులసంభూతుఁడవైన మేఘుఁడా! కుబేరశాపమువలన వియోగదుఃఖమనుభవించుచున్న నావార్త నలకాపురంబుననున్న నాభార్యకుఁజెప్పుటకై నీవు వెళ్లవలసినమార్గము నుముందుగావిని తరువాత (త్వామాలిఖ్యయనుపద్యమందలి) నావార్తనువినుము వుగాక. నీవీచిత్రకూటశిఖరమునుండి యుత్తరదిక్కుగాబయలువెడలి మాలమను నెత్తయినక్షేత్రము నెక్కి యక్కడనుండియుత్తరముగానాషాఢమాసమునఫలించుమామిడిచెట్లుగల యామ్రకూటపర్వతమునకేగి పిదప రేవా (నర్మద) నదిని

జూచి క్రమముగా దశార్ణదేశములనుబొంది వానిరాజధానియగు విదిశాపురమును జేరి యచట వేత్రవతీనదీజలముత్రాగి యచటికిదగ్గఱగానున్న నీచైరాఖ్యపర్వతమున నలసటదీర్చుకొని క్రమముగా వననదీతీరభూములందదుపుచు నిర్వింధ్యానదికిం బశ్చిమముగా నుత్తరదిక్కునకుంబోవునీ కానదికిం దూర్పుగానున్న యుజ్జయినీపురమునకుంబోవుట చుట్టుదారియైనను దప్పక యానిర్వింధ్య (సింధునది) మార్గమునుబట్టి యవంతిదేశములను బొంది వానిరాజధానియుశిప్రానదీతీరస్థమునగు నుజ్జయినికి వెళ్లి యాపురశోభంగని దానిసమీపమునను న్న గంధవతీనదీతీరమందలి మహాకాలక్షేత్రమును జేరి మహాకాలనాథుని సాయంతనపూజ నెఱవేర్చుకొని మరలివచ్చి యుజ్జయినిలో నా రాత్రిగడపి యుదయమున నేపయనమై గంభీరానదిమీదుగా దేవగిరిం జేరి యందుగుమారస్వామిని సేవించి బయలుదేరి చర్మణ్వతీనదినిదాటి బ్రహ్మావర్తదేశముసరసి యందర్జునుని శరవర్షమునకుంజోటైన కురుక్షేత్రమునుజూచి పిదప నతిరుచ్యమగు సరస్వతీజలముత్రాగి పిదపం గనఖలపర్వతమునకు దగ్గఱగాం బ్రవహించు గంగానదినడ్డముగా దాటి యంతహిమాలయంబుం జేరి యందలివిశేషంబులెల్లంగనియందుండి వెడలి క్రౌంచరంధ్రమునుండి యుత్తరముగాంబోయి కైలాసపర్వతమునకతిథివై మానససరస్సుంగని యాగిరిపైనున్న గంగామహాలయగు నలకానగరినిజూడంగలవు ” అనిపూర్వమేఘమున మార్గమువర్ణించి యుత్తరమేఘమున నలకాపురంబును యక్షునిగృహంబును జకచ్చగావర్ణించెను. ఇట్లుచిన్నకథాబీజమునంకురింపంజేసి శృంగారరసముపోసి చక్కగాంబెంచి యీకావ్యకల్పతరువుగాంజేసిన యీకవి కవితాచాతుర్యమునుభవవైకవేద్యము. ఇతఁడీకావ్యమున ౪౭ వ శ్లోకమున సురయనునర్థమున హాలాయను దేశభాషాపదమును బ్రయోగించెను. దీని సమరసింహుండుగూడ „ సురాహాలిప్రియాహాలా ” యనినుడివెను. మఱియు నితఁడు రఘువం

శము ౪వ సర్గ ౬౭వ శ్లోకమున నితరపూర్వకవు లెవరును వర్ణింపని కాశ్మీరదేశములోని సింధునదీతీరభూములలోనున్న కుంకుమపువ్వును వర్ణించెను. ఈతనిని సమకాలికుఁడగు నాయమరసింహుఁడే “అథకుంకుమం. కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖం వరం బాహ్లీకపీతనే” యనివచించెను. పూర్వోహించుమాదేశనాగరికతకుఁదార్కాణమై గ్రాహ్యమందాక్రాంతావృత్త భాసురంబై సదభిప్రాయమంజులంబైన యీకావ్యము సంస్కృతభాషావధూటికిఁదిలకమని నమ్మఁదగినది.

రఘువంశము ఇదియీబాలవృద్ధము జగమెఱిఁగినకావ్యము. గతించిన పందొమ్మిదిశతాబ్దములనడుమ నెల్లవిధముల దీనింబోలినకావ్యమింకొకటి లేదనుట యెల్లచదువరులకు ననుభవసిద్ధమగుటచే దీనికిదియే సాటియనవచ్చును. ఆసులభశైలి కాపదమార్దవమున కారసపుష్టి కాచిత్రకల్పనమున కాస్వభావవర్ణనమున కాభావగ్రహణమున కాయౌచిత్యమున కానైపుణి కాప్రౌఢిమకుజన్మభూమియగు నిఖిలలోకజ్ఞానమున కాదర్శముగానున్నది. దీనిపై నలువదివ్యాఖ్యానములవఱకునుగలవుగాని వానిలో మల్లినాథసూరిసంజీవినీటీక మిక్కిలిప్రాచుర్యమునుజెందియున్నది ఉత్తమకవితాపారంగతుఁడగు నీకాళిదాసు తనయేయితరకావ్యమున లేని స్వకథనంబును బ్రౌఢకవిలక్షణంబునకనుగుణంబుగా నహంకారనిరాసపూర్వకంబుగా నిందిట్లొనరించెను.

క్వసూర్యప్రభవో వంశః క్వచాల్పవిషయా మతిః ।
తితీర్షుర్దుస్తరం మోహాదుడుపేనాస్మి సాగరం ॥

పందొమ్మిదిసర్గలుగల యీమహాకావ్యము భాషాభివృద్ధికై పఠించుటకేకాక పుణ్యపురుషులకథలు వినుటకును నుత్తమనాయికానాయకసత్పాత్రలంగనుటకును రాజచరిత్రలఁదెలియుటకును జతుర్వర్గసాధనంబెఱుంగుటకును నీతిసారంబుగ్రహించుటకును దేశకాలపాత్రవిశేషాంశంబుల నూ

హించుటకును లోకంబుననుపయోగపడుచున్నది. ఈప్రబంధమున దిలీపుఁడు మొదలుగా నగ్నివర్ణునివఱకును గలసూర్యవంశ రాజులగు నయోధ్యా ప్రభువులచరిత్రముఁ దెల్పుచుఁ గాళిదాసు వాల్మీకి రామాయణకథను జక్కఁగా వివరించెను.

దిలీపుఁడు, రఘువు, అజుఁడు, దశరథుఁడు, రాముఁడు, కుశుఁడు, రాజాతిథి, నిషధుఁడు, నలుఁడు, నభస్సు, పుండరీకుఁడు, క్షేమధన్వుఁడు దేవానీకుఁడు, అహీనగుఁడు, పారియాత్రుఁడు, శిలుఁడు, ఉన్నాభుఁడు వజ్రనాభుఁడు, శంఖణుఁడు, వ్యుతితాశ్వుఁడు, విశ్వసహుఁడు, హిరణ్యనాభుఁడు, కౌసల్యుఁడు, బ్రహ్మిష్ఠుఁడు, పుత్రుఁడు, § పుష్యుఁడు, ధ్రువసంధి, సుదర్శనుఁడు, అగ్నివర్ణుఁడు నను నిరువదితొమ్మండుగురు రఘువంశ రాజులయవిచ్ఛిన్నమైన పురుషక్రమ మిందుఁ జూపఁబడినది.

రామాయణములో సీతా వివాహసందర్భమునందున్న “ పతివ్రతా మహాభాగా ఛాయేవానుగతా సదా ” యనునుపమానంబును గ్రహించి యీకవి దిలీపుఁడు నందినీ ధేనువు ననుసరించుసందర్భంబున ‡“ స్థితస్స్థితా ముచ్చలితః ప్రయాతాం నిషేదుషీ మాసనబంధధీరః। జలాభిలాషీ జలమాదధానాం ఛాయేవ తాం భూపతిరన్వగచ్ఛత్ ॥ ” అనుచో మిక్కిలి సరసముగా వివరించి ప్రయోగించినట్లు కనుపడుచున్నది. దిలీపుని స్త్రీలింగముగు ఛాయతోఁ బోల్చుట దోషముగాదని “ లౌకిక్యుపమానే లింగవచనము లతంనిమిత్తము లే ” దను వామనుని వాక్యము చేసమర్థించి యీయుపమ నిరుపమానమని చారిత్రవర్ధనుఁడు తనవ్యాఖ్యానమున వ్రాసెను.

---

§ వీరిలోఁ బుత్ర రాజకుమారుఁడగు పుష్యుఁడు బ్రహ్మవేత్తయగు జైమినిమునికి శిష్యుఁడై మోక్షప్రాప్తికి యోగవిద్యనభ్యసించెనని వర్ణింపఁబడినది.

‡ దిలీపుఁడు, నందినీ ధేనువు నిలిచినపుడు నిలిచి, పడుకొనినపుడు కూర్చుండి, నీరు త్రాగినపుడు నీరాని, నీడవలెనే దానిననుగమించెను.

ఇఁక రఘుమహారాజు దిగ్విజయయాత్ర చేయుసందర్భంబున నాల్గవసర్గలోఁబూర్వహిందూదేశస్థితిచక్కఁగాఁ దెలుపఁబడినది. చతురంగబలసమేతుఁడగు రఘుచక్రవర్తిముందుగాఁ దూర్పుగా బయలువెడలి ప్రాచ్యరాజులజయించి సముద్రప్రాంతంబునకువచ్చి సుహ్మదేశీయులవశపఱచుకొని క్రమముగా వంగదేశీయులనోడించి గంగాద్వీపములలోజయస్తంభములనాటి పిదపఁ గపిశానదినిదాఁటి యుత్కలదేశరాజులు తనకుమార్గదర్శకులుకాఁగాఁగలింగదేశమునకువచ్చి మహేంద్రాద్రిపైనారాజును గెలిచిపిదపసముద్రతీరముననే దక్షిణదిక్కుగావచ్చి కావేరీనదివగ్గఱగామలయపర్వతప్రాంతమునఁ గొంతవిశ్రమించి పిదపఁ బాండ్యదేశభూపతులకుఁ బ్రతాపముచూపి తామ్రపర్ణీనదిం గని మలయదర్దురపర్వతములనెక్కి క్రమముగా సముద్రమునకుదూరముగనున్న సహ్యాద్రినతిక్రమించి కేరళదేశరాజులనణఁచి పిదప నపరాంతదేశప్రభువులవలనఁ బన్నుగ్రహించి త్రికూటాద్రిని జయస్తంభముగాఁగావించి పిదపఁ బారసీకులజయింప మెట్టదారిని వెడలి యశ్వనాథులగు యవనులఁబెక్కండ్రఁ దుములయుద్ధమున హింసించి మిగిలినవారినిరక్షించి పిదపనుత్తరదిక్కుగావచ్చి యుత్తరదేశీయులనుద్ధరించుచు సింధునదీతీరంబులసంచరణంబున శ్రమతీర్చుకొనుచుఁ గ్రమముగా హూణరాజులనుదమణఁచి పిదపఁగాంభోజులజయించి తరువాత హిమాలయంబునధిరోహించి లౌహిత్యానదినిదాఁటి ప్రాగ్జ్యోతిషజనపదేశ్వరునిగొట్టి కామరూపదేశనాథునిసేవఁబడసి దిగ్విజయసంపన్నుఁడై యయోధ్యకువచ్చెను. ఈదేశయాత్రను సవిమర్శముగా నెల్లవిశేషంబులం దెల్పుచు వర్ణించుటచూడఁగాఁ గాళిదాసీయాత్రయంతయుఁ జేసినవాఁడనితోఁచకపోదు. ఇందలిసర్గలన్నియు రసభరితంబులై మనోహరంబులుగానున్నవిగాని సీతాపరిత్యాగరూపమగు పదునాల్గవసర్గమాత్రము వానినెల్లమించియున్నది. సీతను విడుచు రామునియాక్రందనవాక్యములా రాజధర్మమునకే యాదృష్టాంతనైపుణికేమి పెట్టినపేరుగానున్నది.

"అస్మైమి చైనామనఘేతికింతు లోకాపవాదోబలవాన్మతోమే।
ఛాయాహి భూమేశ్శశినోమలత్వే నారోపితా శుద్ధిమతః ప్రజాభిః"

ఆహా! అడవిపాలగుసీత రామునకువర్తమానించిన యీక్రింది వాక్యములు కరుణరస మొలికించుచుఁ బతివ్రతాలక్షణంబులగు క్షమాధైర్యములం దెల్పుచు నెంతసరసముగానున్నవి?

§ వాచ్యస్త్వయా మద్వచనాత్సరాజా వహ్నౌవిశుద్ధామపియత్సమక్షం।
మాం లోకవాదశ్రవణాదహాసీః। శ్రుతస్య కిం తత్సదృశం కులస్య॥

† సాఽహం తపస్సూర్యనివిష్టదృష్టి రూర్ధ్వంప్రసూతేశ్చరితుం యతిష్యే।
భూయోయథా మేజననాంతరేఽపి త్వమేవభర్తా నచ విప్రయోగః॥

నాటకములు:—భాసుని రత్నావళితోసరిచూచుచు నీతనిమాలవికాగ్నిమిత్రముకథను శ్రీహర్షజీవితములోఁగనియుంటిమి. ఊర్వశీపురూరవస్సులు కథానాయకులుగాఁగలుగుట విక్రమోర్వశీయమనియు, శకుంతలయుదంతముఁదెలుపుట శాకుంతలమనియుఁ బేరువడసిన రెండునాటకములును బురాణప్రసిద్ధవృత్తములే. మాలవికాగ్నిమిత్రములోనికథ క్రీ॥పూ॥ రెండవశతాబ్దమునడుమ మగధదేశరాజుగానున్న యగ్నిమిత్రునికథను దెల్పునదిగానున్నది. వీనిలో విక్రమోర్వశీయము "సప్తాష్టనవపంచాంకం దివ్యమానుషసంశ్రయం। త్రోటకంనామ తత్ప్రాహుః ప్రత్యంకం సవిదూషక" మ్మను లక్షణంబునకుసరిపడుటచేఁ ద్రోటకమనిపిలువఁబడుచున్నది. శృంగారరసాశ్రయంబులగు నీమూఁడురూపకంబులలో నేకాక లోకములోని యితరనాటకములకంటెఁగూడ శాకుంతలముత్తమమను చ

§ † నీదగ్గఱనే యగ్నిశుద్ధియైనను లోకాపవాదముచేనన్ను విడిచితివి. ఇది నీకులమునకును శాస్త్రమునకును దగియుండునుగదా? నేనొా ప్రసవమయినపిదప జన్మాంతరమందైనను నీవేభర్తవుగావలయును వియోగము రాఁగూడదు. అనిసూర్యునిఁగూర్చి తపస్సాచరించెదను.

మవరులయభిప్రాయంబును “కావ్యేషు నాటకం రమ్యం నాటకేషు శకుంతలా” అనులోకోక్తి స్థిరపఱచుచున్నది. ఇదియెల్లకవితాలక్షణంబులకును స్వభావాదివర్ణనంబునకును సాత్త్వికాదిభావములకును నుచితంబగు రసంబునకున్ను గనియై స్వదేశీయులహృదయంబునేకాక పరదేశీయులచిత్తంబులనుగూడ రంజింపఁజేసి పన్నెకెక్కినది. గేటియనుజర్మనీదేశపండితుఁడీనాటకమును జదివి యానందమువట్టఁజాలక మైమఱచి నాట్యమొనరించెనని వాడుకగలదు. స్వభావవర్ణనమీతనిసొమ్మని ప్రతికావ్యమామూలాగ్రముగా బోధించుచుండ నెన్నియుదాహరణములు చూపుదును? అయిననొకటి. శాకుంతలప్రథమాంకములోని రథవేగవర్ణనము

* యదాలోకే సూక్ష్మం వ్రజతి సహసా తద్విపులతాం।
యదర్ధే విచ్ఛిన్నం భవతి కృతసంధానమివ తత్।
ప్రకృత్యా యద్వక్రం తదపి సమరేఖం నయనయో-
ర్న మే దూరే కించిత్ క్షణమపి నపార్శ్వే రథజవాత్॥

అనన్యసామాన్యోపమాలంకారరత్నములకుఁ బేటికయగు నీతనిఁ గూర్చి “ఉపమా కాళిదాసస్య” యనునార్యోక్తి చాలదుగావున నుపమాలంకారమేయితఁడని చెప్పిన బాగుగానుండును. చూడుఁడు.

* చరణాంకనివేశితాం ప్రియాయాస్సరసాం పశ్యవయస్య! రాగలేఖాం।
ప్రథమామివ పల్లవప్రసూతిం హరదగ్ధస్య మనోభవద్రుమస్య॥

---

* దూరమందేది చిన్నదిగాఁగనుపడినదో యదివేగముగాఁబెద్దదియగుచున్నది. ఏది నడుమ నెడముగలిగియున్నదో యదిసరిగాఁ గనుపడుచున్నది. ఈరథవేగమువలన నాకు దూరమందుఁ బార్శ్వమందుఁగూడ నేదియు నిమిషమైనను దృష్టిగోచరముగాకున్నది.

* మిత్రుఁడా! శివునిచేఁగాల్చఁబడిన మన్మథవృక్షముయొక్క మొదటి క్రొత్తచిగురువలెనే సరసముగానున్న ప్రియురాలిపాదాంతమునందలి రాగరేఖను జూడుము.

§ గచ్ఛతి పురశ్శరీరం ధావతి పశ్చాదసంస్తుతం చేతః। [నూలకెలం
చీనాంశుకమివ కేతోః ప్రతివాతం నీయమానస్య॥ శా. ౧

† నాతి శ్రమాపనయనాయ నచ శ్రమాయ।
రాజ్యం స్వహస్తధృతదండమివాతపత్రం॥ శా. ౫

‡ భ్రమరఇవ విభాతే కుందమంతస్తుషారం।
నచఖలు పరిభోక్తుం నైవశక్నోమి హాతుం॥ శాకుం. ౫

ఈతని కావ్యామృతసరస్సునుండి లెక్కించియెన్నియుపమాబిందు వులంద్రాగి తృప్తినొందగలము? ఎన్నిసారులుచదివినను నెప్పటికప్పుడభినవరసోదయముగానుండు నీతని శాకుంతలమునేమనివర్ణింతును? సంస్కృతాక్షరములువచ్చినవారికెల్ల నోటికివచ్చెడు దీనినాల్గవయంకములోని సరసములగు నాలుగుశ్లోకములనునిందు వ్రాయుట చర్వితచర్వణమగునుగావున వానివిడిచి యింకనీతనికవితావిశేషంబులకు దిక్ప్రదర్శనముగానుదాహరణంబులంజూపుచున్నాఁడను. ఈక్రింది స్త్రీరూపవర్ణనముచూచినయెడల ననితరకవిజనానుమేయంబగు కవితాప్రపంచనిర్మాణమున నీతనిప్రతిభాసామర్థ్యమెంతవఱకుఁబోయినదో మనమూహింపఁజాలము. వీనిభావంబును భాషారసజ్ఞులకనుభవైకవేద్యముగాని వచనైకగోచరముగాకున్నది. ఆహా యేమివర్ణనము?

---

§ గాలికెదురుగాఁ గొనిపోఁబడు ధ్వజముయొక్క పట్టుగుడ్డవలెనే ముందుశరీరము నడచుచున్నది. వెనుక హృదయము పఱుగెత్తుచున్నది.

† తనచేతితోఁబట్టుకొనిన గొడుగువలెనే రాజ్యము, అతిశ్రమనుబోఁగొట్టదు శ్రమనుగలిగింపదు. (అనఁగా) కష్టముతోఁగూడిన సుఖమునిచ్చునని భావము.

‡ మంచుతోఁగూడినమల్లెమొగ్గను తుమ్మెదవలెనే, యీశకుంతలను విడువఁజాలను, పరిగ్రహింపఁజాలను.

§ చిత్రే నివేశ్య పరికల్పితసత్త్వయోగా।
రూపోచ్చయేన విధినా మనసా కృతా ను।
స్త్రీరత్నసృష్టిరపరా ప్రతిభాతి సా మే।
ధాతుర్విభుత్వమనుచిన్త్య వపుశ్చ తస్యాః॥

† అస్యాస్సర్గవిధౌ ప్రజాపతిరభూచ్చన్ద్రో ను కాన్తిప్రదః।
శృఙ్గారైకరసస్స్వయం ను మదనో మాసో ను పుష్పాకరః।
వేదాభ్యాసజడః కథం ను విషయవ్యావృత్తకౌతూహలో।
నిర్మాతుం ప్రభవేన్మనోహరమిదం రూపం పురాణో మునిః॥

‡ ఆభరణస్యాభరణం ప్రసాధనవిధేః ప్రసాధనవిశేషః।
ఉపమానస్యాఽపి సఖే ప్రత్యుపమానం వపుస్తస్యాః॥ వి. ౨

ఇవి చూడఁగా మూఁడవపద్యములోని వర్ణనము వలెనే వీనికివియే సాటియని తోఁచుచున్నది.

ఈతనికృతులలో నర్థకఠినములును రసహీనములు నగు శ్లేషచిత్రయమకాదులు లేవనియే చెప్పవచ్చును. అయిననితని విక్రమోర్వశీయము

---

§ బ్రహ్మదేవుఁడు చక్కనియాకారమును జిత్తరువులో వ్రాసి ప్రాణముపోసి శకుంతలను నిర్మించెనో? లేక, సేకరించిన కాంతిసమూహముతో మనస్సుచేతనే నిర్మించెనో?. విధాత సృష్టిసామర్థ్యమును, దానిశరీరలావణ్యమును జూడఁగా, నీస్త్రీరత్నసృష్టి యింతకంటెను వేఱయినదనియే నాకుఁదోఁచుచున్నది.

† ఈయూర్వశినిర్మింపఁ గాంతిప్రదుఁడైన చంద్రుఁడు స్రష్టయగును. లేదా? శృంగారరసనిలయుఁడగు మన్మథుఁడు గావలయును. కాదా? పుష్పాకరమైన వసంతము గావలయును. కానియెడల, వేదజడుఁడు, విషయసుఖముల నెఱుఁగనివాడును ప్రాచీనమునియనగు బ్రహ్మ యిట్టిమనోహరరూపమును నిర్మింపనెట్లు సమర్థుఁడగును?

‡ దానిదేహము ఆభరణమున కాభరణము; అలంకారమున కలంకారము; ఉపమానమునకు నుపమానముగానున్నది.

నాల్గవయంకములో నతిమధురము నతిసులభము నతిసరసమును ప్రశ్నోత్తరరూపంబునగు ద్విగతమను పేరుగల శ్లిష్టచిత్రకవిత్వమున కొకయుదాహరణముగలదు. ఎట్లనఁగా—

“ సర్వక్షితిభృతాం నాథ! దృష్టా సర్వాంగసుందరీ।
రామారమ్యే వనాంతేఽస్మిన్మయా విరహితా త్వయా॥”

ఓసర్వక్షితిభృన్నాథ! యీవనాంతమున నాచేవిడువఁబడిన సర్వాంగసుందరి నీచేఁజూడఁబడినదాయని పర్వతంబునడిగిన రాజుప్రశ్నంబున కామాటలచేతనే యోసర్వక్షితిభృన్నాథ! యీవనాంతముననీచే విడువఁబడిన సర్వాంగసుందరి నాచేఁజూడఁబడినది యని ప్రశ్నముయొక్క ప్రతిధ్వనియే యుత్తరముగావచ్చును. ఇదిసంస్కృతములోనేకాక తెలుఁగులోనట్లువచ్చుటకనుకూలపడదు.

సహజసౌందర్యవర్ణనకొక్క యుదాహరణము.

* “ సరసిజమనువిద్ధం శైవలేనాపి రమ్యం।
మలినమపి హిమాంశోర్లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి।
ఇయమధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపి తన్వీ।
కిమివహి మధురాణాం మండనం నాకృతీనాం॥ శా. ౧

శాస్త్రజ్ఞానము. ఇతఁడెఱుంగనిశాస్త్రము లేదనియిదివఱకే చదివితిమి. ఈకవి పాణినీయము నేకాక చాంద్రాదివ్యాకరణములనుగూడ నెఱింగినవాఁడని యీతనిపదప్రయోగమే తెల్పుచున్నది. పాణినీయవిరుద్ధములనఁబడుచు మల్లినాథాదులచే సమర్థింపఁబడిన యొకటిరెండుప్రయోగములఁజూపెదను. “ త్రియంబకం సంయమినందదర్శ ” యనుచోఁ

* పద్మము నాఁచుతోఁగూడినను రమ్యముగానేయుండును. నల్లగానున్నను జిహ్నము చంద్రునకు శోభనేచేయుచున్నది. ఈశకుంతలయో నారబట్టకట్టినను మిక్కిలి చక్కగానేయున్నది. సుందరాకారంబులకేవి యలంకారములుగావు?

చెప్పక రావలసినయణాదేశమునకునూఙ్గా నిమిత్తమాధారము లేని « ఇయఙ్ఞా » దేశము వచ్చినది. పాణినీయవిరుద్ధమైనను బ్రహ్మపురాణస్థితంబైన యీప్రయోగము మహాకవి చెప్పినదగుటచే నఙ్గీకరింపఁబడినదియనియు, « తత్రవిశ్రమహేతోః » అనుచో హ్రస్వము రావలసియుండఁగ దీర్ఘముండుట యపాణినీయమే యని కొందఱనిరి గానియిది « విశ్రమోహ » యనుచాంద్రవ్యాకరణంబున సాధువనియు, మల్లినాథుఁడు వ్రాసెను.

మఱియు « ఛాయాహి భూమేశ్శశినోమలత్వే నారోపితా శుద్ధిమతః ప్రజాభిః » అనఁగాఁ జంద్రునిపైఁ బ్రతిఫలించిన భూమి యొక్క నీడనే నలుపని ప్రజలు చెప్పుచున్నారనిభావము. దీనింబట్టి చంద్రునిలోని నైల్యమును భూఛాయయనువారి భావన నితఁడు ఖగోళజ్ఞానంబున ఖండించినట్లు కనుపడుచున్నది.

మఱియు « అథౌషధీనామధిపస్య వృద్ధౌ తిథౌ చ జామిత్రగుణాన్వితాయాం » అనుసీతావివాహముహూర్తంబు చేఁగూడ నితఁడు జ్యోతిశ్శాస్త్రభాగంబు నెఱింగినవాఁడనవచ్చును.

« వీర్యవంత్యౌషధానీవ వికారో సాన్నిపాతికే। కు, ౧౧.
ఆమయస్తు రతిరాగసంభవః॥ ర. ౧౯ స. సంగవస్తు భిషజామనాశ్రవః। రాజయక్ష్మపరిహానిరాయయౌ। వైద్యయత్నపరిభావినంగదం మహౌషధిం నక్తమివాత్మభాసః॥ (కు. ౧) భోగీవ మంత్రౌషధిరుద్ధవీర్యః (ర. ౧౨.) తేనహి దంశచ్ఛేదః పూర్వకర్మేతి శ్రూయతే. ఛేదోదంశస్య దాహోవా క్షతేర్వా రక్తమోక్షణం। ఏతాని దష్టమాత్రాణామాయుష్యః ప్రతిపత్తయః॥ (మాల. ర. అం.) అనియు ననేక విధములుగా నీతని కావ్యములలోనున్న యౌషధిరోగచికిత్సావిషయక వాక్యములవలన నీకవి కాలమున సుశ్రుతచరకాదిసంహితలును నౌషధితత్త్వశాస్త్రంబును

నభివృద్ధిలోనున్నవని తెలియుచున్నది. మఱియు నీసర్వజ్ఞుఁడు హస్త్యాయుర్వేదజ్ఞానంబును వాత్స్యాయనాది కామసూత్రజ్ఞానంబును నందం దుఁబ్రకటించెను.

విశేషాంశము:— "సంతానకాకీర్ణమహాపథం తచ్చీనాంశుకైః కల్పితకేతుమాలం" చీనాంశుకమివకేతోః, కథం సముద్రవ్యవహారీ సార్థవాహో ధనమిత్రోనామ నౌవ్యసనే విపన్నః, అనేనసార్థేనం విహారాంబురాశే స్తీరేషు తాలీవనమర్మరేషు। ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైరపాకృతస్వేదలవామరుద్భిః॥" అనియునుండుటచేఁ గాళిదాసకాలంబున హిందూదేశమునకుఁ జీనాదేశమునుండి యితరద్వీపములనుండి కొన్ని సరకులువచ్చుచుండెడివనియు నీదేశస్థులు సముద్రముపై నోడలమూలముగా సంబాదీవులకును దగ్గఱ చిన్నచిన్నదీవులకునుబోవుచు వాణిజ్యము చేయుచుండెడివారనియుఁ దెలియుచున్నది. ఆహా యీయంశము సముద్రయానము నిషిద్ధముకాని యప్పటిమనదేశనాగరికతను విద్యాసంపద గలిగియు దారిద్ర్యమనుభవించుచున్న యిప్పటిమనదేశదురవస్థను దెలిపి యొకసారి సంతోషవిచారములు గలిగింపహేతువగుచున్నది. మహామహుఁడగు నీతనికావ్యములు చదివినంగాని యిట్లుగొన్నియంశములు చూపినంతమాత్రమునఁ దృప్తిఁ గలదని యింతటితో నీవిమర్శనముముగించెదను.

అశ్వఘోషుఁడు.

ఇతఁడు త్తమకవియశస్సుగాంచినవాఁడుకాకపోయినను సంస్కృతభాషలో మంచిపాండిత్యముగలవాఁడై బుద్ధచరితమనునొక కావ్యమురచించినకవి. ఈకవి బౌద్ధమతస్థుఁడని బుద్ధచరితములోని "శ్రియం పరార్ధ్యాం విదధద్విధాతృజిత్। తమోనిరస్యన్నభిభూతభానుభృత్। నుదన్నిదాఘుం జితచారుచంద్రమాః। స్సవంద్యతేఽర్హన్నిహయస్యనోపమా॥" యనుమంగళాచరణశ్లోకమే చెప్పుచున్నది.

మొదట నితఁడు పాటలీపుత్రమున వసించినవాఁడయ్యెఁ బిదప నిపుఁడు పేషావరని పిలువఁబడు పురుషపురమున వసించినవాఁడనియుఁ గనిష్కమహారాజునకు మతగురువనియుఁ దెలియుచున్నది. ఈయంశములతోఁగూడ నీతని కాలము బహువిమర్శకులభిమతంబగు ప్రొఫెసరు కౌలుగారియభిప్రాయంబున నీక్రిందివిధముగా ధ్రువపడుచున్నది.

ః అతిసరితిజావంతుఁడగు నొకమహాకవి శైలి ననుకరించుటకుఁ దరువాతికవులు ప్రయత్నపడుట సహజముగాని వారికా [illegible] ములవడుట దుర్లభము సరిగదా హైగాదానివలనఁ గొంతవికృతిగూడ సంభవించును. ఒకవేళ వారట్లు పాటువడి యనుకరించినను నెవరికవిత్వము ననుసరించిరో దానిని దెలిసికొనుట సులభము. బుద్ధచరితమునందుఁ బెక్కుతావులఁ గాళిదాసుకావ్యములనుండి గ్రహింపఁబడిన యభిప్రాయములు కల్పనములు వర్ణనములు వాక్యములు సరిగాఁగన్పడుచున్నవి. బుద్ధచరితమునుండియే కాళిదాసట్లు గ్రహించెనేమోయని కొందఱనవచ్చునుగాని పీరియిన్నకావ్యములఁ జదివిన యేస్వల్పబుద్ధియుఁ, గవితాజన్మభూమియు స్వతంత్రకవియునగు కాళిదాసునకట్టియపవాదమారోపింపఁడని నామతము. అదిగాక కాళిదాసకావ్యములశైలిసహస్రాంశలేశమైనను బుద్ధచరితమంత వెదకిచూచినఁ గనుపడదు. రఘువంశమేడవసర్గలోని పురంధ్రీవర్ణనము కుమారసంభవము మూఁడవసర్గలోని కామవర్ణనమును బుద్ధచరితము మూఁడుపదుమూఁడుసర్గలలోఁ గ్రమముగా సరిగాఁగన్పడుచున్నవి. కావున నశ్వఘోషుఁడు కాళిదాసునికావ్యత్రయమును ముందుంచుకొని తనకావ్యమునురచించెనని తప్పకయూహింపవచ్చును. బుద్ధునియందలిభక్తిచేఁ బ్రయత్నపూర్వకముగాఁ గావ్యము వ్రాసిన ధర్మతత్త్వజ్ఞానియగు నశ్వఘోషుఁడు కవితల్లజుఁడగు కాళిదాసుననుకరించెననుట యాశ్చర్యకరము

గాదు. కావునఁ క్రీ॥ ౭౮ దికిఁబైనున్న కనిష్కమహారాజునకు గురువు గానున్న యశ్వఘోషునికంటెఁ గాళిదాసౌకశతాబ్దమైనను బూర్వుఁడైయుండునని యిదివఱకే నిశ్చయింపఁబడినదగుటచే నశ్వఘోషుఁడు క్రీ॥ శ॥ ప్రథమశతాబ్దముపరభాగములోనివాఁడైయుండు" నని బుద్ధచరిత్రపీఠికలో వీరియిరువురకవిత్వశైలినిసరిచూచుచు నిఁకనుసమితముగా వ్రాసిన శ్రీకాలుగారియభిప్రాయమునుబట్టిచూడఁగా నితఁడు క్రీ॥ ౭౦—౧౫౦ లోపలనున్నవాఁడని తెలియుచున్నది.

కుశనవంశజుఁడును బౌద్ధుఁడును గాశ్మీరాదిదేశములజయించిన వాఁడును నగు రాజకనిష్కుఁడు పాటలీపుత్రమందున్న బౌద్ధాచార్యుఁడగు నశ్వఘోషునిఁ దనపురుషపురమునకుఁ దీసికొనిపోయి గురువుగానొనర్చుకొనెనని దేశచరిత్రలవలనను దెలియుచున్నది.

బుద్ధచరితము పదియేడుసర్గలకావ్యము. దీనిలో మొదటిపదునాలుగుసర్గలు నితఁడు వ్రాసినవనియుఁ దరువాతిమూఁడుసర్గలు నేపాలదేశస్థుఁడు బౌద్ధుఁడు నగునమృతానందుఁడు వ్రాసినవనియుఁ గొందఱూహించియున్నారు. ఈయూహకుఁ దగినంతతృప్తికరమగు కారణమేదియుఁగనుపడదు. ఇతఁడు రచించినది కావ్యమేకాక మఱియొకటేదియులేదు. దీనినుండి కొన్నిపద్యములను రఘువంశాది కావ్యపద్యములతోఁ బోల్చుచు నిందుదాహరించెదను.

సమానపదప్రయోగంబునకుదాహరణములు.

రఘువంశము.	బుద్ధచరితము.
దిశః ప్రసేదుర్మరుతోవవుస్సుఖాః	దిశః ప్రసేదుః ప్రబభౌ నిశాకరః
కుమారసంభవము.	
వాతావవుస్స్పర్శసుఖాస్తరాః ప్రసేదుః	వాతావవుస్స్పర్శసుఖామనోజ్ఞాః

సమానాభిప్రాయంబునకుదాహరణము.

అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణా
సుజన్మనస్తస్య నిజేన తేజసా।
నిశీథదీపాస్సహసా హతత్విషో బభూ
వురాలేఖ్య సమర్పితా ఇవ॥ ర.౩ ౧౫.

సహిష్ణుగాత్రప్రభయా జ్వలన్త్యా।
దీపప్రభాం భాస్కరవన్ముమోష।
మహార్హ జాంబూనదచారువర్ణో।
విద్యోతయామాస దిశశ్చ సర్వాః॥
౧, ౩౨.

మేఘసందేశము. ౨ ౪౬

కస్యైకాంతం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాంతతో వా నీచైర్గచ్ఛత్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ।

అతోఽపి నైకాన్తసుఖోఽస్తి కశ్చిన్నైకాన్తదుఃఖః పురుషః పృథివ్యాం

ఈ కావ్యము నిర్దుష్టమై బౌద్ధమతధర్మములను నీతిని వస్తుతత్త్వమును దెల్పుచు లోకోపకారకముగానున్నది. ఇందులకీక్రింది పద్యము లుదాహరణములుగాఁజాలును.

‡ నావజానామి విషయాన్ జానే లోకం తదాత్మకం।
అనిత్యం తు జగన్మత్వా నాత్ర మే రమతే మనః॥
జరా వ్యాధిశ్చ మృత్యుశ్చ యది న స్యాదిదం త్రయం।
మమాపి హి మనోజ్ఞేషు విషయేషు రతిర్భవేత్॥
ఏతత్తత్పరమం బ్రహ్మ నిర్లింగం ధ్రువమక్షరం।
యన్మోక్ష ఇతి తత్త్వజ్ఞాః ప్రవదంతి మనీషిణః॥

‡ లోకము విషయాత్మకము ననిత్యముననితెలిసి యందునామనస్సు ప్రవేశింపకున్నది. వ్యాధిజరామరణములు లేనియెడల నాకుఁగూడ మనోహరంబులగు విషయసుఖంబుల బుద్ధిప్రవేశించును. తత్త్వజ్ఞులగువారు దేనిని మోక్షమని చెప్పుదురో, అది యంతములేనిదియు, లింగములేనిదియు, నిత్యమైనదియు నగు పరబ్రహ్మము (జ్ఞేయమనిభావము).

చంద్రకకవి.

-:o:-

ఇతఁడు గొప్పకవియనియుఁ గాశ్మీర నివాసుఁడనియుఁ దుంజీన రాజుకాలంబుననున్నవాఁడనియు రాజతరంగిణి రెండవతరంగములోని "నాట్యం సర్వజనప్రేక్ష్యం యశ్చక్రే సమహాకవిః । ద్వైపాయనమునేరంశస్తత్కాలే చంద్రకోఽభవత్" ॥ అను శ్లోకమువలనఁ దెలియుచున్నది. ఒక్కకనింగుహాముమతమున మాత్రమే యీతుంజీనకుఁడు క్రీ॥ ౩౧౮ లో రాజ్యమునకువచ్చినట్లున్నదిగాని మిగిలిన యెల్లరు నీతఁడు క్రీ॥ ౧౦౩ లోఁ గాశ్మీరరాజ్యసింహాసనమెక్కినట్లు భావించుటచే నీతనికి సమకాలికుండగు మన కవి క్రీ॥ ౧౦౩——౧౫౦ నడుమ నున్నవాఁడని భావింపవచ్చును.

ఇతఁడురచించిన నాట్యప్రబంధము నాకు సంభవింపలేదుగాని యీతని కవితాధోరణి దెల్పుటకు క్షేమేంద్రుఁడౌచిత్యవిచారచర్చలో నుదాహరించిన శ్లోకము నిందు వ్రాయుచున్నాఁడను. ఇది క్షాత్రతేజంబును దెల్పుచు మిక్కిలి సరసముగానున్నది.

§ యుద్ధేషు భాగ్యచపలేషు న మే ప్రతిజ్ఞా ।
దైవం నియచ్ఛతి జయంచ పరాజయంచ ।
ఏషైవ మే రణగతస్య సదా ప్రతిజ్ఞా ।
పశ్యంతి యన్నరిపవో జఘనం హయానాం ॥

§ (తా) భాగ్యచంచలములగు సంగ్రామంబుల నాకే ప్రతిజ్ఞయు లేదు. జయాపజయములను దైవమే నిర్ణయించును. కాని, యుద్ధరంగమున కేగిన నా గుఱ్ఱముల వెనుకటి భాగమును మాత్రము శత్రువులు చూడరని నిత్యప్రతిజ్ఞ నొనరింతును.

భర్తృహరి.

-:o:-

ఇతఁడు విక్రమార్కుఁడను రాజునకు సోదరుఁడని చెప్పునొక కథయు నీతని వైరాగ్యమునుగూర్చి యొక విచిత్రమైనకథయు వాడుకలోనున్నవి. కాని నిరాధారములైన యాకథలువిశ్వసనీయములుగావు.

పలువురు పలుతెఱంగుల నీతనిఁ క్రీ॥ ౨ వ శతాబ్దము మొదలుగా ౮ వ శతాబ్దంబులోపుగా నాయాకాలములఁ జేర్చిరిగాని యీతని కాలనిర్ణయమునుగూర్చి యీతనిభట్టి కావ్యములోని కడపటి శ్లోకంబును బంచతంత్రమును సరిగాఁజెప్పఁగలవని నావిశ్వాసము.

కాని, భట్టి కావ్యము భర్తృహరిచేసినది యగునా కాదా యని లోకములో నొకసంశయముగలదు. ఇదివట్టిప్రవాదమే కాక దాని వ్యాఖ్యాతలభిన్నాభిప్రాయంబులఁగూడ స్థిరపఱచుచున్నది. ఈకావ్యమునకు జయమంగళుఁడనువాడు జయమంగలావ్యాఖ్యానంబును భరతసేనుఁడనువాఁడు ముగ్ధబోధినీ వ్యాఖ్యానంబును వ్రాసిరి. వీరిలో మొదటివాఁడు వ్యాఖ్యాముఖంబున "శ్రీస్వామిసూనుః కవిర్భట్టినామా రామకథాశ్రయంమహాకావ్యంచకార" యనియు వ్యాఖ్యాంతగద్యంబున "వలభీవాస్తవ్యస్య శ్రీస్వామిసూనోర్భట్టిమహాబ్రాహ్మణస్య మహావైయాకరణస్య" యనియు వ్రాసెను. ఇఁక రెండవ వ్యాఖ్యాతటీకాముఖంబున "భర్తృహరి ర్నామకవిశ్శ్రీరామకథాశ్రయంమహాకావ్యంచకార" యనియు వ్యాఖ్యాంతంబున "ముగ్ధబోధిన్యాం భట్టిటీకాయాం" అనియు వ్రాసెను. ఇతఁడుకావ్యాంతమందలి నాలుగుశ్లోకములకు వ్యాఖ్యానము వ్రాసినట్లుకనుపడదు. ఆనాలుగుశ్లోకములు కావ్యప్రశంసను దెల్పుచున్నవి గాని కథకుసంబంధించినవిగావు. అవిప్రక్షిప్తములుగాని యీకావ్యము

లోనివి కావేమో యనుకొనెదము. నిఁక గడపటిశ్లోకము కావ్యకారకనాయ
కులను దెల్పునది గానున్నది. కావున నవి ప్రక్షిప్తములు గావనియుఁ గేవల
కావ్యఫలబోధకంబులగుటచే వానికి వ్యాఖ్యానము ముఖ్యము గాదని భరత
సేనుఁడు విడిచియుండవచ్చుననియు మనము నమ్మవచ్చును. ఈ వ్యాఖ్యా
తలలో మొదటివానియభిప్రాయంబునుబట్టి చూఁడగా భట్టియనువాఁడు
బ్రాహ్మణుఁడనియు నతఁడు రచించిన కావ్యము గావున దీనికి భట్టికావ్యమ
ని పేరువచ్చినదనియుఁ దెలియుచున్నది. కాని మిక్కిలి నవీనుఁడగు నితఁడు
కవినామమే కావ్యమునకు వచ్చినదని భ్రమపడి చివరిశ్లోకంబునర్థంబునఁ
బ్రమాదపడి యిట్లు వ్రాసెనేమో యని సంశయములో నింకొక సంశయ
ము వొడముచున్నది. ఇఁక రెండవ వ్యాఖ్యాత యభిప్రాయంబున భర్తృహ
రి యీకావ్యమునకుఁ గర్తయని తెలియుచున్నది. ఇతఁడు కృతికర్తను గృతినా
యకునిఁ దెలుపు చివరిశ్లోకంబునకర్థము వ్రాయకపోవుటచే నిన్నమొన్నటిము
ద్రణంబులలోనున్న యీ చివరి నాలుగు శ్లోకంబులనితఁడు నిజముగా నెఱుఁ
గఁడేమో యనియు నెఱిఁగియుండినఁ గవినివాసాదులం దెల్పు తుదిపద్యము
నకైన నర్థము వ్రాయకుండునా యనియు జనించు శంకలతో నితనికీకావ్య
కర్త భర్తృహరియని యెట్లు తెలిసెను? ఈ కావ్యమునకు భట్టికావ్యమని
పేరెట్లు వచ్చెను? అని యింక రెండు సందేహములు ప్రశ్నములగుచున్నవి. ఆ
హా? తీఁగ తీసినకొలఁదిని డొంక కదలునన్నట్లిట్లాలోచించినకొలఁదిని సంశ
యపరంపర వచ్చుచునేయుండును. కావున నీ వ్యాఖ్యాతలలోఁ బ్రమాదమె
వనిది? ఈసందేహములనిర్మూలించు సమాధానమేది? అను రెండు విషయం
బులను గూర్చి ప్రసంగింపముందుగా భట్టికావ్యములోని చిట్టచివరిశ్లోకంబు
నకర్థము విమర్శింతము. "కావ్యమిదం విహితం మయా వలభ్యాం । శ్రీధర
సూనునరేంద్రపాలితాయాం । కీర్తిరతో భవతాన్నృపస్య తస్య । క్షేమ
కరః క్షితిపో యతః ప్రజానాం ॥" దీనికి జయమంగళుఁడు వ్రాసినయర్థ

మేమనఁగా శ్రీధరుఁడను వానికుమారుఁడైన నరేంద్రునిచేఁ బాలింపఁబడు
వలభీపురమునందు నేను (కవిపేరులేదు) ఈకావ్యము వ్రాసితినిగావున నీ
కావ్యరచనకీర్తి ప్రజాసంరక్షకుఁడగు నారాజునకగుఁగాకయని యాశీర్వా
దపరముగా నర్థము వ్రాసెను. కానివ్యాఖ్యాముఖంబున భట్టిపదమునకు వి
శేషణమ్ముగా లేని మహాబ్రాహ్మణపదము వ్యాఖ్యాంతగద్యంబున లేఖక
ప్రమాదంబుననో ముద్రాపకులప్రమాదంబుననో క్రొత్తగాఁ జేరినదిగాని
జయమంగళుఁడు వ్రాసినదిగాదని నేము విశ్వసించితిమేని పైవాక్యము
భట్టికావ్యమని పేరువచ్చుటకును దీనికర్తృత్వము భట్టిభర్తృహరులకిద్దఱికి
నారోపించుటకును దగినకారణమును మనకు బోధించును. ఈవిషయంబు
న నీపద్యములోనిపదములకును వ్యాఖ్యానములోని పదములకును గొన్ని
మార్పులుగలవు గాని యట్టిస్వల్పదోషములకుఁ బోరాడక దీనిభావమా
లోచింతము.

శ్రీధరసూనునరేంద్రపాలితమగు వలభీపురములో నేనీకావ్యము
వ్రాసితినిగావున నీకావ్యకర్తృత్వయశస్సు జనపాలకుఁడగు నారాజునే
పొందుఁగాకయనిదీనికవి యీకావ్యకర్తృత్వయశస్సు నారాజునకిచ్చిన
ట్లు తెలియుచున్నది. ఈభావమునుబట్టి యీకావ్యమారాజుపేరఁ బరగు
చున్నదనుట నిశ్చయముగావున శ్లోకములోని యానరేంద్రుఁడు భట్టి
యని తేలుచున్నది. కావ్యకర్తృత్వకీర్తినిజెందిన యారాజుపేర నీకావ్య
ముపరగుచున్నదిగావున దీనికవి భట్టి యనివ్రాయుట జయమంగళుని
దోషముగాదు. ఈయర్థంబున శ్లోకములోని శ్రీధరపదమునకు శ్రీస్వామి
యర్థముగావచ్చునుగావున భట్టి శ్రీస్వామిసూనుఁడని సరిపోవుచున్నది.
ఇఁక నైహికసుఖదూరుఁడు నహంకారశూన్యుఁడు పరతత్త్వజ్ఞానియునగు
భర్తృహరి నిష్కాముఁడై లోకహితకరముగాఁ గావ్యములనురచించి త
నయేకావ్యములోను స్వవిషయము దెల్పకపోయినను నామహాత్ముని కవి

త్తృకీర్తి వాక్యపదీయభట్టికావ్యసుభాషితనామంబులతో గంటలుగట్టు కొని జగమంతటసంచారమొనరించి దిగంతముల విశ్రమించియున్నదనుట యందఱకును దెలిసినదియే కావున దీనికవి భర్తృహరియని వ్రాయుట భరతసేనునిదోషమును గాదు. కావున దీనింబట్టి భర్తృహరియే యీకావ్యము రచించి వల్లభీపురరాజగు భట్టిభూపాలుని పేరఁ బ్రకటించియుండునని మనమూహింపవచ్చును. ఇఁక నీవలభీపురరాజెవఁడో యెప్పటివాఁడో తెలిసినమనకవికాలము గూడఁ దెలియఁగలదు.

షాహరాజులయనంతరమున సౌరాష్ట్ర (గుజరాత్) దేశమును బాలింప వల్లభీరాజులువచ్చినట్లును వారిలో భట్టారుకుఁడను రాజు తమ వంశనామంబున వల్లభీపురము రాజధానిగాఁజేసికొని ౫వ శతాబ్దము పూర్వభాగంబున రాజ్యమొనరించినట్లును దేశచరిత్రలు చెప్పుచున్నవి. ఈపదైకదేశమ్మాత్రముగానున్న నామసామ్యమునుబట్టి యీభట్టారుకుఁడే భట్టియని మనము విశ్వసించితిమేని భర్తృహరి యయిదవశతాబ్దపూర్వభాగంబుననున్నవాఁడనిస్పష్టమగును. మఱియు నెనిమిదవశతాబ్దముపరభాగమందున్న విష్ణుశర్మ పంచతంత్రములో నితనిసుభాషితములోనిపద్యములుదాహరింపఁబడుటగూడ నితఁడంతకుఁబూర్వుఁడని తెలియుచున్నది. ఈతనిమూఁడుగ్రంథంబులను వానిలో విశేషంబుగా వైరాగ్యశతకంబును జదివినయెడల నితఁడుచిరకాలము గురుకులవాసము చేసి వేదవేదాంతములయందును సమగ్రమైన శబ్దశాస్త్రమందును సాంఖ్యయోగతర్కశాస్త్రములయందును బరిజ్ఞానముసంపాదించిన బ్రాహ్మణోత్తముఁడని తెలియక పోదు. పతంజలిభాష్యముపై వాక్యపదీయమను వ్యాఖ్యానమువ్రాసిన యీమహావైయాకరణశిరోరత్నము శబ్దశాస్త్రజ్ఞానంబునకై లక్ష్యలక్షణరూపకంబుగా రామకథను నిరువదిరెండుసర్గల పద్యప్రబంధముగావ్రాసి వల్లభీపురరాజగు భట్టిభూపాలుని పేర భట్టికావ్యముగాఁబ్రకటించినట్లు పై

ప్రమాణములవలనఁ గనుపడుటచే (లాట సౌరాష్ట్ర)దేశమందలి వల్లభీపు
రమున నివసించినవాఁడనియుఁ గొంతకాలము భట్టిభూపాలునియాస్థాన
మునలంకరించినవాఁడనియుఁ దెలుచున్నది. ఇదియిట్లుండఁగా—

భర్తృహరి కొండొకదేశము బాలించునపు డొకబ్రాహ్మణుఁడు
చటికివచ్చి యొకయమూల్యమైనఫలము నారాజునకిచ్చెననియు నతఁడు
దానిని దనభార్యకిచ్చెననియు నామెతనయుపభర్తకిచ్చెననియు వాఁడుత
నభార్యకిచ్చెననియు నది యాపండు చేతఁగొనిపోవుచుండఁగా రాజుచూచి
యావృత్తాంతమంతయుఁ గ్రహించి యంతఁ గొని సంసారమును బరిత్యజిం
చి విరాగియై యపుడు సుభాషితములు రచించెననియు [illegible]ములం
దొకకింవదంతి కర్ణపరంపరాయాతమై వచ్చుచున్నది.

ఈకథ యంతయు సత్యము కాకపోయినను భర్తృహరికొక
బ్రాహ్మణుఁడు ఫలమిచ్చుటమాత్రము సత్యమైనట్లు సుభాషితమునకు
రామచంద్రపండితుఁడు వ్రాసినవ్యాఖ్య మొదటనున్న "సకలవిద్యాపా
రంగతుఁడై స్త్రీలోలుఁడై యున్నభర్తృహరికొక బ్రాహ్మణుఁడొకఫల
మొసంగెను. అతఁడద్దానిభక్షించి జ్ఞానముగలిగి విరాగియై సంసారమో
హము విడనాడి సుభాషితము వ్రాసె" నను శ్లోకతాత్పర్యమునఁ దెలియు
చున్నది. ఇదియైనను నీకథను రామచంద్రపండితుఁడు వ్రాసినపాఠాంత
రముగానున్నది. నీచులని నిందించుటకుఁగాకపోయిన మహాత్ములని నుతిం
చుటకైనను వాల్మీకునిఁ జండాలుఁడనియుఁ గాళిదాసు నెఱుకులవాఁడని
యుఁ జెప్పినట్లుగా నుత్తమప్రతిష్ఠఁ జెందిన కీర్తికాయులయెడ నేదో యొ
కదోషంబునో యద్భుతకథనో కల్పించుట లోకంబునకు స్వభావసిద్ధంబ
గుటచే నుత్తమవైరాగ్యమునొంది ముముక్షువైన మనభర్తృహరియెడఁ
గూడ నాతనివైరాగ్యంబునకిది ప్రధానకారణంబై యుండునని లోకమూ
హించియుండవచ్చునుగాని యిట్టికథలు పండితలోకమునకు నమ్మఁదగినవి

కావు. ఎట్లయిననీతఁడు కొంతకాలము యథేచ్ఛముగా విషయలోలుఁడై పిదప గొప్పవైరాగ్యమును జెందెననుటకు సుభాషితమే నిదర్శనముఁగా గలదు.

ఇతఁడు మొదట వాక్యపదీయమును పిదప దానికి లక్ష్యముగా భట్టికావ్యమును దరువాత నైహికాముష్మికనీతిజ్ఞానఖని యగుసుభాషితత్రిశతినిరచించియుండును. ఇతఁడద్వైతమతవేత్త, జ్ఞానయోగి, శివభక్తుఁడుననియీక్రిందిపద్యములు చాటుచున్నవి.

"దిక్కాలాద్యనవచ్ఛిన్నానంత చిన్మాత్రమూర్తయే।
స్వానుభూత్యేకమానాయ నమ శ్శాంతాయ తేజసే॥
మహేశ్వరేవా జగతామధీశ్వరే జనార్దనేవా జగదంతరాత్మని।
నవస్తుభేదప్రతిపత్తిరస్తి మే తథాపి భక్తిస్తరుణేందుశేఖరే॥"

ఈశాస్త్రికర్త వాక్యపదీయమునకు లక్ష్యగ్రంథముగా శ్రీరామవృత్తము నిరువదిరెండుసర్గలుగాఁ బ్రకీర్ణ, అధికార, ప్రసన్న, తిఙన్తకాండములను పేర్లతోఁ బద్యకావ్యముగా రచించెను. ఈకవిత్వము శైలిచేఁగాని మనోహరములగు కల్పనవర్ణనములచేఁగాని యంతగా రుచించునదిగాదు. కాని పాణినీయశబ్దజాలమువల్లెవేయుటకు మిక్కిలియనుకూలముగాను న్నది. ఇందుండియొకపద్యముదాహరించెదను.

"పపాత రాక్షసో భూమౌ ররాటచ భయంకరం।
తుతోద గదయాచారిం తం మద్ధ్రావాద్రిణా కపిః॥"

లోకవిఖ్యాతిఁగాంచిన యీతనిసుభాషితములోని కాలమహిమ వర్ణనముగు— "సా రమ్యా నగరీ మహాంత్సనృపతి స్సామంతచక్రంచత త్పార్శ్వే తస్యచ సా విదగ్ధపరిష త్తాశ్చంద్రబింబాననాః। ఉద్వృత్తస్స చరాజపుత్రనివహ స్తేవందిన స్తాఃకథా। సర్వం యస్య వశాదగాత్స్మృతిపథం కాలాయ తస్మై నమః॥" అనుపద్యము పూర్వోక్తవిధముగానితఁ

డు గొంతకాలము వల్లభీపురరాజుసభలో నధికగౌరవము పొందినవాఁడ నుటకు నిదర్శనమగుచున్నది. ఈకావ్యము బాలురకుఁగూడఁ దెలియునంతటిసులభశైలిలో సర్వవేదశాస్త్రసారంబుల నాకరముగానున్నది. ఇందులో నీతిశతకమైహికజ్ఞానమును, వైరాగ్యశతకమాముష్మికజ్ఞానంబును బోధించుచు నెట్టిమూఢునిహృదయంబునైనను కరిగించునట్లుగానున్నది. మూఁడవదిపేరునకు శృంగారశతకమైనను నీతివైరాగ్యములరెంటినిబోధించుచు నడుమనాయకమణివలె నలరారుచున్నది. ఇంతికంటెనీతివైరాగ్యముల నెవియుపదేశింపఁగలవు. చూడుఁడు!

" † స్మృతా భవతి తాపాయ దృష్టా చోన్మాదకారిణీ ।
స్పృష్టా భవతి మోహాయ సానామ దయితా కథం ॥
వేశ్యాసౌ మదనజ్వాలా రూపేంధనవివర్ధితా ।
కామిభిర్యత్ర హూయంతే యౌవనాని ధనానిచ ॥
కశ్చుంబతి కులపురుషో వేశ్యాధరపల్లవం మనోజ్ఞమపి ।
చారభటచోరచేటక విటనటనిష్ఠీవనశరావం ॥ "

మఱియు నీక్రిందిశ్లోకమితఁడే తప్పక భట్టికావ్యమురచించినవాఁడనుటకును వైరాగ్యబోధకునుగూడ నుదాహరణమగును.

" అశీమహి వయం భిక్షా మాశావాసోవసీమహి ।
శయీమహి మహీపృష్ఠే కుర్వీమహి కిమీశ్వరైః ॥ "

† వేశ్య, తలఁచుకొనినఁ దాపముచేయును. చూచిన వెఱ్ఱిపుట్టించును. తాఁకిన మోహముగలిగించును. అదియెట్లు దయితయగును? కాముకులెందుజవ్వనమును ధనమును హోమము చేయుదురో యావేశ్య రూపమనుపుల్లలచే వృద్ధిఁబొందుమదనాగ్నియే. చోరభటచేటవిటనటులుమియునట్టి మూఁకుఁడు (పీకదాను) అయిన వేశ్యయధరోష్ఠము నేకులపురుషుఁడు చుంబనము చేయును?

జగంబున గృహదైవతమువలెనుండు నీకావ్యమునుగూర్చి యింక విస్తరించివ్రాయక యొక్కశ్లోకముదాహరించెదను.

“ వ్యాఘ్రీవ తిష్ఠతి జరా పరితర్జయంతీ।
రోగాశ్చ శత్రవఇవ ప్రహరంతి దేహం।
ఆయుః పరిస్రవతి భిన్నఘటాదివాంభో।
లోకస్తథాప్యహిత మాచరతీతి చిత్రం॥ ”

సర్వసమర్థుఁడగునితఁడీ సుభాషితత్రిశతి స్వయముగా వ్రాసియుండుననుమాట నిర్వివాదమేకాని, కాలవశంబున నిందలిపద్యములుగొన్నిలోపించుటయు వానిస్థానంబులఁ గాళిదాస శాఖదత్తాదికవులవి శ్లోకంబులు చేరుటయు సంభవించినదని యెఱుఁగవలయును.

బాలసరస్వతి, లక్ష్మణకవియుఁ దెలిఁగించిన యీశ్లోకములు సుప్రసిద్ధములుగావున నర్థమువివరింపలేదు.

భారవి

-:0:—

ప్రాచీనమహాకవులలో నొకఁడగు నితఁడేకాలమున నెందువసించెనో యది తెలిసికొనుటకష్టసాధ్యమేయగును. కాని యీతనికాలమును గూర్చి జార్మణ్యదేశీయుఁడగు యాకోబీపండితుఁడోరియంటల్ జర్నల్ అను త్రైమాసికపత్రికమూఁడవభాగములో “ఎట్లయినను మాఘః వియా అవశతాబ్దము మధ్యభాగమునకుఁ బైవాఁడుకాఁడని స్థిరపడుటచే నీతనికంటెఁ బూర్వుఁడగు భారవి యాఅవశతాబ్దప్రారంభముననుండుటనిస్సంశయము” అనివ్రాసినదానింబట్టి యితఁడు క్రీ॥ శ॥ ౬ వ శతకము మొ

డటనుండియుండునని తెలుచున్నది. మఱియు ౬౩౪ లో రెండవపులకేశి చేఁబ్రతిష్ఠింపఁబడిన యైహోలుశాసనములోనున్నట్లుగాఁ దెలియుచున్న “యేనాయోజినవేశ్మ స్థిరమర్థవిధౌ వివేకినా జినవేశ్మ। సవిజయతాం రవికీర్తిః కవితాశ్రితకాళిదాసభారవికీర్తిః॥” అనుశ్లోకమువలన నప్పటికే సుప్రసిద్ధుఁడై రవికీర్తికుపమానభూతుఁడుగానున్న భారవి తప్పక యొక శతాబ్దముక్రిందటివాఁడైయుండు నని మఱికొందఱు వ్రాసిరి. కావునని హేతువులంబట్టి భారవి క్రీ॥ శ॥ ౫౫౦ ప్రాంతమునఁ గిరాతార్జునీయకావ్యమును వ్రాసియుండునని గ్రహింపవచ్చును. ఇతనిదేశమేదో సరిగాఁ దెలియదుగాని కొందఱు దక్షిణహిందూస్థానములోనివాఁడని యభిప్రాయపడియున్నారు. నిజమయినది కాకపోయినను నితనింగూర్చి మనదేశమునఁ గింవదంతిగా వచ్చునొకకథ హాస్యరసముగానుండునుగావున దానినిందు వ్రాయుచున్నాను.

భారవి చిన్నతనముననే మంచిసాహిత్యము నేర్చి పాణినీయమున నధికసమర్థుఁడై చక్కనికవిత్వము చెప్పుచున్నకాలమున నపుడపుడు కొందఱు పెద్దమనుష్యులాతనితండ్రిదగ్గఱకువచ్చి భారవిని బొగడుచుండనతఁడు “వానికేమి తెలియును చిన్నవాఁడు మీరంతగా నుతింపఁదగిన గొప్పతనమేమియులే” దని ప్రత్యుత్తరము చెప్పుచుండెడివాఁడఁట. ఆమాటలువినుచున్న భారవి తనవిద్యాసంపదఁజూచి తండ్రియసహనపడుచుండెనని భావించి యీవృత్తాంతము తల్లితోఁజెప్పుచుఁ దండ్రినిజంపినంగాని తనకుఁబ్రతిష్ఠరాదని కృతనిశ్చయుఁడై యొకనాఁడు తండ్రిభోజనము చేయుచున్నకాలమున నొకపెద్దతిరుగలిరాయితీసికొని తండ్రినెత్తికి సరిగాఁబైనున్నదూలముపైఁగూరుచుండి యారాయివిడువవలెనని తలంచునంతలో నాతనితల్లి భర్తనుగూర్చి “ఏమండి మనపిల్లవాని నెవరైననుతించినపుడు వానికేమి తెలియును వానిముఖమునిందించెదరఁట. వాఁడంతమనకువ్యస

నపహసించుచుండె" ననిపలుకరించెనఁట. అంతనావృద్ధుఁడు "డోసీ వెఱ్ఱిదానా! పిల్లవానిసామర్థ్యము నే నెఱుఁగనా మనపిల్లవానినిమనము పొగడుకొనుట వానికిశ్రేయస్సుగాదని యిట్లుచెప్పుచుంటి ననుగాని వానిమీఁదనాకుఁ గోపమనుకొంటివా" యనిబదులుచెప్పెనఁట. అంతనామాటలువినుచున్నభారవి పాపభీతిచేతస్రుక్కై వారికిఁదెలియకుండఁగా వేఱుచోటినుండిక్రిందికి దిగివచ్చి నాయనా! పూజ్యులగుపెద్దలకేరికైన హానిచేయనుంకించువానికి దండనమేమియనియడిగెనఁట. అంతనతఁడు, కుమారా! యట్టివాఁ రాఱు నెలలత్తవారియింటనుండిరావలెనని బదులుచెప్పెనఁట. అపుడుభారవి తనదుర్వృత్తి తెలిసియే యిట్లు సూక్ష్మదండనమువిధించెనని యనుకొని మాఱుమాటాడక నే నేయట్టివాఁడనని చెప్పి సాష్టాంగదండప్రణామంబు గావించి తనమష్టప్రయత్నమెఱిఁగించి క్షమింప వేడుకొని తనభార్యతోఁ గూడ వెంటనేపయనమై వెళ్లియత్తవారియింటనుండెనఁట. వారును విద్వాంసుఁడగుజామాతవచ్చెనని యైదాఱుదినములవఱకు గౌరవముచేసియెప్పటికినాతఁడింటికిఁ బ్రయాణముకాకుండుటచూచి క్రమక్రమముగా నతనియెడ ననాదరణముచూపుచుండెడివారఁట. అంతనతఁడు పశ్చాత్తప్తుఁడై "శ్వశురగృహనివాస స్స్వర్గతుల్యో నరాణాం యది వసతి దినాని త్రీణి పంచాథ సప్త। దధిమధుఘృతభక్ష్య క్షీరసారప్రవాహ స్తదుపరిని వసేచ్చేదన్నసారప్రవాహః॥" యనితలంచుకొనుచు నొకమాసముగడపెనఁట. పిదపమామగారు బావమఱఁదులు నతనికిఁ బలువిధములగు పనులనియోగించుచుఁ దుదకుఁ బొలములో జొన్నచేనికాపునియోగించిరఁట. భారవియుఁ దండ్రివిధించినయాదండనముకంటె మరణమే మేలనియెంచికొని నిత్యము భార్యయన్నముతెచ్చి పెట్టుచుండఁ బొలములోనే కిరాతార్జునీయముఁ వ్రాసికొనుచుఁ జేనుకాయుచునుండెనఁట. ఇట్లుండ నెప్పటివలెనే భార్యవచ్చి నేఁడువ్రతదినము మాయింటనందఱు నోచుకొనుచు

న్నారు నాకుడబ్బులేదేమి చేయుదు ననికన్నీరు విడువ నతఁడు నీవు విచారిం
పకుమని చెప్పి స్వానుభవపూర్వకముగాఁ గథాసందర్భమున కనుకూలము
గా నపుడే వ్రాయుచున్న రెండవసర్గలోని—

* "సహసా విదధీత నక్రియా మవివేకః పరమాపదాం పదం।
వృణతేహి విమృశ్యకారిణం గుణలుబ్ధాః స్వయమేవ సంపదః॥"

అనుశ్లోకము నొకతాటియాకుపై వ్రాసియిచ్చి దీనిని విక్రయించినయె
డల నీకుఁగావలసినసొమ్ము వచ్చునని చెప్పి పంపఁగా నామెయు నింటికేగి
యాపద్యము నొకవర్తకునకు విక్రయింప నతఁడానందించి నూఱువరాలి
చ్చెనఁట. పిదప నతఁడిట్లాఱునూసములు నుగ్గడపి మహాపాతకవిముక్తుఁడై
యింటికివచ్చెనని యొకకథఁగలదు.

తల్లిదండ్రులఁగొట్టియో తిట్టియో యింటినుండి వెడలఁగొట్టియో
యపూర్వయశస్సునొందిన విద్యాభిమానులు నహంకారశూరులుపర
శ్రేయస్సహనదూరులు నగుపండితవర్యు లప్పుడకా దిప్పటికిని గొందఱుగల
రుగాని లోకంబునకు నీతిగఱపుమహాకావ్యము వ్రాసినభారవి యంతటి
జ్ఞానహీనుఁడగుననుట విశ్వసనీయముగాదు. కావున నీకథగూడఁగాళిదా
సాదులకథలవంటిదేయని యూహింపఁదగును.

ఇతఁడు భారతములోని పాండవులయరణ్యవాసకథను దీసికొని
దుర్యోధనునిరాజ్యపద్ధతిని, రాజనీతిని జక్కఁగావివరించుచుండు దనకుఁగిరా
తవేషధారియగు శివునకు నర్జునునకు జరిగినయుద్ధము కిరీటికి మహేశ్వ
రుఁడు పాశుపతాదికము నొసంగుట యనుకథాభాగంబును బ్రధానము
గాఁజేసికొని కిరాతార్జునీయమను పేరుతోఁ బదునెనిమిదిసర్గలమహాకా
వ్యము రచించెను. ఇంతకంటె నితఁడు వ్రాసినగ్రంథమేదియుఁ గనుపడదు.

---

* తొందరపడియెట్టికార్యము చేయరాదు. అవివేకమెల్లయాపదలకు మూల
ము. ఆలోచించి పనిచేయువానిని గుణాధీనములైన సంపదలు వరించును.

ఇగాను మొదటిమూఁడుసర్గలకుఁ బాషాణత్రయమని వ్యవహారముగలదు. ఈకవిత్వము నారికేళపాకమై యర్థగాంభీర్యముగలదని "నారికేళఫలసమ్మితం వచో భారవేస్సపది తద్విభజ్యతే। స్వాదయంతు రసగర్భనిర్భరం సారమస్య రసికా యథేప్సితం ॥" అను మల్లినాథసూరివచనంబును, "ఉపమా కాళిదాసస్య భారవేరర్థగౌరవం" అనులోకోక్తియుఁ దెప్పుచున్నవి. ఈకావ్యమునకు నేకనాథుఁడు, జోనరాజు, నరహరి, మల్లినాథుఁడు మొదలుగా ననేకులు వ్యాఖ్యానములు వ్రాసిరి. కాని వీనిలో మల్లినాథసూరి లిఖించిన ఘంటాపథవ్యాఖ్యయే లోకములో సుప్రసిద్ధముగానున్నది

భారవి బ్రాహ్మణుఁడు; పాణినీయవ్యాకరణంబునను నీతిశాస్త్రంబునను నధికసమర్థుఁడు; చిత్రయమకబంధకవిత్వప్రియుఁడు. ఇతఁడు పది హేనవసర్గలో నతిక్లిష్టంబుగ బంధకవిత్వము నుగూర్చెను. ఈతనికవిత్వశైలి కఠినమైనదయినను సవిమర్శముగాఁ జదువువారికి మిక్కిలిరుచికరముగానుండును. చిరకాలమునుండి కాళిదాసత్రయమునకుఁ దరువాతఁ బఠనకావ్యముగా వ్యవహరింపఁబడు నీకావ్యమునుగూర్చి రసజ్ఞులకు వేఱుగాఁ దెలుపనక్కఱలేదు. శైలి తెలియుటకై దీనినుండి నీతిజ్ఞానంబులకనువగు రెండుపద్యములనుదాహరించెదను.

§ శుచిభూషయతి శ్రుతంవపుః ప్రశమస్తస్య భవత్యలంక్రియా ।
ప్రశమాభరణం పరాక్రమస్స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః ॥

‡ జీయతాం దుర్జయా దేహే రిపవశ్చక్షురాదయః ।
జితేషు నను లోకోఽయం తేషు కృత్స్నస్త్వయా జితః ॥

---

§ చక్కని నీతిశాస్త్రము దేహమునలంకరించును. దానిని శాంతి యలంకరించును. దానిని పరాక్రమమలంకరించును. దానిని నీతిసిద్ధి యలంకరించును.

‡ దేహములోనున్న చక్షురాదిశత్రువులను ముందుగా జయింపవలయును. వానిని జయించిన యెడల లోకమంతయు గెలువవచ్చును.

మాఘుఁడు.

—:0:——

సంస్కృతభాషలోని యెల్లగొప్పకవులను భోజమహారాజునాఁటి వారని చెప్పుబల్లాలపండితసంకలితం బగుభోజప్రబంధమువలెనే కొన్ని యంశంబుల మేరుతుంగాచార్యునిప్రబంధచింతామణియుఁ బ్రభాచంద్రుని ప్రభావకచరితంబును గూడవిశ్వసింపఁదగినవిగావనియుఁ గాలనిర్ణయావసరంబుల వీనినాధారములుగాఁదీసికొనఁగూడదనియుఁ బ్రాచ్యపాశ్చాత్యవిమర్శకులెల్లరు నిర్ణయించుటచే మాఘుఁడు భోజరాజునాశ్రితుఁడని చెప్పునీమూఁడుగ్రంథంబులు నీతనికాలనిర్ణయంబునకుఁ బ్రమాణంబులుగాఁ జాలవు. అయినను బ్రభావకచరితమువలనఁ దెలియుకొన్నిక్రొత్తయంశములనిందువ్రాయుచున్నాను. "గూర్జరదేశమందు మాలమనుపురవరంబు గలదు. అందాదేశమును బాలించు శ్రీవర్మలాతుఁడను రాజుగలఁడు. అతనికి సుప్రభదేవుఁడను నొకబ్రాహ్మణమంత్రిగలఁడు. ఆతనికి దత్తకుఁడు, శుభంకరుఁడు ననునిరువురుకుమారులుగలరు. వారిలోఁ బెద్దవానికిఁబుత్త్రుఁడును భోజరాజునకు బాల్యస్నేహితుఁడు నగుమాఘుకవి శిశుపాలవధకావ్యమునురచించెను. రెండవవానితనయుఁడగు సిద్ధకవి యుపమితిభవప్రపంచకథయనుకావ్యమునురచించెను." అనియున్నది. ఈసిద్ధకవి తనకావ్యముచివర "గ్రంథనిర్మాణసంవత్సరములు ౯౬౨" అనివ్రాసినట్లుకొందఱు చెప్పుచున్నారు. దీనింబట్టి యితఁడు క్రీ॥ ౧౦౮౦ లో నున్నట్లుతేలుచుండుటచే నీతనిపెత్తండ్రికుమారుఁడగు మాఘుఁడుకూడ నప్పటివాఁడే యైయుండునని జర్మనీదేశస్థుఁడగు డాక్టరుక్లాటుమొదలగుకొందఱభిప్రాయపడియుండిరి. కాని, మాఘుఁడు పత్నీసహితుఁడై దారిద్ర్యముచే భోజరాజును యాచింపవచ్చెనని తెల్పుపై రెండుగ్రంథంబులకును, మాఘకవి యాగర్భశ్రీమంతుఁడగుమంత్రిపుత్త్రుఁడని తెల్పుదీనికిని బరస్పరవిరోధము

మెండుగాఁగనుపడుటచేతను, మాఘునకు సిద్ధర్షి, పితృవ్యపుత్రుఁడని తెల్పునే యితరాధారంబులు లేకుండుటచేతను, ప్రభాచంద్రుఁడు తనకావ్యంబు మొదటనే వ్రాసిన "బహుశ్రుతమునీశేభ్యః ప్రాగ్గ్రంథేభ్యశ్చ కానిచిత్ । ఉపశ్రుత్యేతి వృత్తాని వర్ణయిష్యే కియంత్యపి ॥" యనుశ్లోకమే యిందలికాలనిర్ణయాదులు సంశయాస్పదములని తెలుపుటచేతను వైకథికింవదంతియని విశ్వసింపఁదగినది. మఱియుఁ గ్రీస్తుశకము నవమశతాబ్దము త్తరభాగంబుననున్న కాశ్మీరదేశవాసియగు నానందవర్ధనాచార్యుఁడు ధ్వన్యాలోకంబున శిశుపాలవధలోనిశ్లోకంబులను దాహరించుటచేఁగూడఁ బైకథ యవిశ్వసనీయంబనియు మాఘుఁడంతకంటెఁగూడఁ గడుఁబూర్వుఁడనియుఁ దేటపడుచున్నది. ఇదియట్లుండఁగా, భారవిజీవితములో వ్రాసినట్లుగా శార్మణ్యదేశీయుఁడగు యాకోబీపండితునియభిప్రాయంబ ననితఁడు షష్ఠశతాబ్దము మధ్యభాగములోనివాఁడని తెలియుచున్నది. మఱియుఁ దారానాథతర్కవాచస్పతివాచస్పత్యకోశంబున మాఘపదంబున కర్థము వ్రాయుచు "తావద్భా భారవేర్భాతి యావన్మాఘస్య నోదయః" (మాఘకవిపుట్టునంతవఱకు భారవికీర్తిప్రకాశించుచున్నది) అనియుద్భటుఁడు చెప్పినట్లు వ్రాయుటచేఁగూడ మాఘుఁడు భారవికి వెనువెంటనే బయలుదేఱినవాఁడని ధ్రువపడుచున్నది. కావున మాఘకవి ౫౫౦ ప్రాంతమున శిశుపాలవధకావ్యము రచించియుండునని విశ్వసింపవచ్చును.

ఈకవి బ్రాహ్మణుఁడు; ఉత్తమవంశసంభూతుఁడు. కావ్యాంతమున వ్రాసికొనిన స్వవంశవర్ణనపద్యములంబట్టి యితఁడు * శ్రీవర్మలరాజురాజ్యంబున సర్వాధికారపదమునొందిన సుప్రభదేవునకుఁ బౌత్రుఁడును

* ఈరాజుపేరు కొన్నికొన్ని పుస్తకములలో ధర్మనాభుఁడు, ధర్మలాతుఁడు, వర్మనాముఁడునని నానావిధములుగానున్నది. మల్లినాథుఁడాచివరిశ్లోకంబులకర్థము వ్రాయలేదు. కావుననవి సంశయాస్పదములని కొందఱనుచున్నారు.

సత్యసంధుఁడు నుదారుఁడు నగునత్తనసుఁ బుత్తెంచునని తెలియుచున్నది
ఇతఁడు తననివాసస్థానమును జెప్పకపోయినను బెక్కండ్రుతలంచినట్లు
గూర్జరదేశస్థుఁడని చెప్పవచ్చును. కవిత్వమునుబట్టి యాతఁడు శబ్దతర్కవే
దాంతశాస్త్రములయం దధికసమర్థుఁడని యూహింపవచ్చును.

ఇక్కవి దుష్టశిక్షకుఁడగు శ్రీకృష్ణుఁడు శిశుపాలునిఁ జంపుటయను
భాగవతగాథను జక్కఁగా వివరించి ప్రౌఢశైలితో నిరువది సర్గలమహాకావ్య
మును రచించెను. ఇంతకంటె నితఁడు వ్రాసినమఱియొక కావ్యమేదియుఁ గ
నుపడదు. కాని, క్షేమేంద్రుఁడు తనయౌచిత్యవిచారచర్చలో మాఘునిదని
యుదాహరించిన “ బుభుక్షితైర్వ్యాకరణం నభుజ్యతే పిపాసితైః కావ్య
రసో నపీయతే। నవిద్యయా కేనచిదుద్ధృతం కులం హిరణ్యమేవార్జయ
నిష్ఫలాః కలాః॥ ” అనుశ్లోకమును, వల్లభదేవుఁడు సుభాషితావళిలో
మాఘునిదని వ్రాసిన “ శీలం శైలతటాత్పతత్వభిజనస్సందహ్యతాం వహ్ని
నా। మాత్సౌషం జగతి శ్రుతస్యవిఫలక్లేశస్య నామాప్యహం। శౌర్యే వైరి
ణి వజ్రమాశునిపతత్వర్థోఽస్తు మేసర్వదా। యేనైకేనవినాగుణా స్తృణబుస
ప్రాయాస్సమస్తాఅమీ॥ నాగీనితంబఫలకే ప్రతిబధ్యమానా హంసీవ హే
మరశనా మధురం రరాస। తన్మోచనార్థమివ నూపురరాజహంసా శ్చ
క్రంమురార్తముఖరం చరణావలగ్నాః॥ ” అనుపద్యములును నితఁడురచిం
చినయింకొకగ్రంథమేదయినఁగలదేమో యను సంశయమును గలిగించుచు
న్నవి. కాని వీనిలో రెండవశ్లోకము భర్తృహరినీతిశతకములోఁగూడఁ గను
పడుటచేతను క్షేమేంద్రవల్లభదేవులు భర్తృహరిమాఘులకుఁ బెక్కుశతా
బ్దములతరువాతివారగుటచేతను వాడుకనుబట్టి పైనీతిపద్యములకర్తృత్వ
మెవరికెవరిప్రమాదంబుననారోపింపఁబడినదో మనమూహింపఁజాలము.
ఒకవేళనిజముగాఁ బైమూఁడుపద్యములు మాఘకవిరచించినవేయని యూ
హింపఁదగినయెడల రెండవనీతిపద్యము భర్తృహరినీతిశతకములోఁ దరువా
తనెవ్వరో యధికముగాఁ జేర్చియుందురని నమ్మవలసియుండును.

ఈతని శిశుపాలవధకావ్యమునకు వల్లభదేవుఁడు, రంగరాజు, పకనాథుఁడు, చారిత్రవర్ధనుఁడు, మల్లినాథుఁడు ననుపెక్కండ్రు వ్యాఖ్యానములు వ్రాసిరి. కాని మల్లినాథసూరి సర్వంకషావ్యాఖ్య హిందూదేశమంతటను వల్లభదేవుని సందేహవిషౌషధవ్యాఖ్య కాశ్మీరదేశంబునను బ్రఖ్యాతి చెందియున్నవి. ఈతనికవిత్వము కఠినమైనదైనను సారస్యము నర్థగాంభీర్యమునుగలదియని "ఉపమా కాళిదాసస్య భారవేరర్థగౌరవం। దండినః పదలాలిత్యం మాఘే సంతి త్రయోగుణాః॥ నవసర్గగతే మాఘే నవశబ్దో నవిద్యతే।" యనుపండితవచనంబులును, "మాఘే మేఘే గతంవయః" అనుమల్లినాథసూరివచనంబును దెల్పుచున్నవి. లోకంబునఁ బఠనపాఠవ్యవహారంబునఁ బంచకావ్యములలో నన్నెకెక్కినయీకావ్యమును గూర్చి యధికమేమియు వ్రాయనక్కఱలేదు. ఇతఁడు భారవివలెనే చిత్రయమకబంధకవిత్వప్రియుఁడై భాషలోఁదనకుఁగలయధికపాండిత్యమును వెల్లడించెను. ఈకావ్యంబున యదునందనుఁడు నాయకుఁడు. శృంగారాది రసములతోఁగూడిన వీరము ప్రధానరసము. మహాకావ్యలక్షణంబులగు నష్టాదశవర్ణనంబులు సిద్ధంబులు. ఇంద్రప్రస్థగమనాద్యుపాయవిషయంబైన శిశుపాలవధ ఫలము. అట్టియికావ్యమెవరిహృదయంబు నాకర్షింపకపోవును? రుచిచూచుటకిందుండి రెండుపద్యముల నుదాహరించెదను.

‡ అన్యదా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేవ యోషితాం।
పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ॥

† మాజీవన్ యః పరావజ్ఞా దుఃఖదగ్ధోఽపి జీవతి।
తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః॥

‡ సురతవ్యతిరిక్తకాలమున స్త్రీలకులజ్జవలెనే పరాభవములేనియెడఁ బురుషులకు శమమే భూషణము. సురతకాలమున స్త్రీలకు ధార్ష్ట్యమువలెనే పరాభవమునఁ బురుషులకుఁ బరాక్రమము భూషణము.

† పరునివలన నవమానింపఁబడినవాఁడు నింద్యజీవనము చేయుచున్నాఁడు. తల్లికిఁ గష్టముగలిగించిన యట్టివాఁడు పుట్టకపోయిననుమేలే.

ఆచార్య దండి.

-:0:-

"జాతే జగతి వాల్మీకౌ కవిరిత్యభిధాభవత్ ।
కవీ ఇతి తతో వ్యాసే కవయస్త్వయి దండిని ॥"

అను శ్లోకోక్త ప్రశంసకుఁ బాత్రుఁడగు నీమహాకవికాలముగాని జీవచరిత్రగాని సరిగాఁ దెలియఁజేయు నాధారము లేమియు లేవుగాని, మేగ్డోనలు, విలియము మొదలగు పాశ్చాత్యులును, నందర్గికారులు, మన్గాప్రసాదపండితులు మొదలగు మనదేశీయులునుగూడ నీకవి మూఁడవ శతాబ్దము నంతంబుననుండియుండునని భావించిరి. వారయినను సరియయిన ప్రమాణము లేవియును జూపియుండలేదు. కాని ౯ వ శతాబ్ద పూర్వభాగంబుననున్న రాజశేఖరునిదని సుభాషితహారావళిలోనున్న "త్రయోఽగ్నయస్త్రయో వేదాస్త్రయో దేవాస్త్రయో గుణాః। త్రయో దండిప్రబంధాశ్చ త్రిషు లోకేషు విశ్రుతాః॥" అను శ్లోకంబువలనను, ౮ వ శతాబ్దముత్తరభాగంబుననున్న వామనపండితుఁడు తన కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తిలో నీతనిమతముద్ఘాటించినట్లుండుటవలనను వారికిఁ బ్రాచీనుఁడై యితఁడు పైని జెప్పినకాలంబుననే యుండునని విశ్వసింపవలసియున్నది.

ఈకవి రచించినవి మూఁడు గ్రంథములని లోకములోఁ బ్రసిద్ధిగలిగి యుండఁగా దశకుమారచరితము కావ్యాదర్శము ననురెండుకోశములే యీతని పేరఁగనుపడుచున్నవి. కాని కావ్యాదర్శముఖంబున "ఛందోవిచిత్యాం సకలస్తత్ప్రపంచో నిదర్శితః" అనియుండుటచే నీతఁడు రచించిన ఛందోవిచితియను గ్రంథము గలదని కొందఱును వ్యాఖ్యాతలు దీనికిఁ బింగళకృతచ్ఛందస్సని యర్థము వ్రాయుటచే నిది యీతనిదిగాదని మఱికొందఱును, కవిహృదయమను కావ్యమొకటి యీతనిదిగలదని యొకరిద్దఱును,

దాదృశకావ్యమే లోకమున వినఁబడలేదని కొందఱును, మల్లికామారుతమీతనిదని కొందఱును, అది యుద్దండాపరనాముఁడగు రంగనాథకవిదని యింకఁ గొందఱును, శూద్రకరాజు పేరనున్న మృచ్ఛకటికమీతనిదేయని కొందఱును, వీరిరువురసమకాలికత్వాదులం దెల్పు నాధారములు లేవనిమఱికొందఱు నివ్విధముగా భిన్నాభిప్రాయులయియుండిరి. ఎట్లయినఁ నీతని మూఁడవకావ్యమిదియని నిర్వచింప నెవరికిని శక్యముగాకున్నది.

కావ్యాదర్శము సర్వకావ్యధర్మములను దెల్పునట్టి లక్షణగ్రంథము. ఈతనికిఁ బూర్వమే లోకములో నిట్టిగ్రంథములు గలవని యాతని ప్రతిజ్ఞారూపకముగా నున్న “పూర్వశాస్త్రాణి సంహృత్య ప్రయోగానుపలభ్య చ। యథాసామర్థ్యమస్మాభిః క్రియతే కావ్యలక్షణం॥” అను శ్లోకమే చాటుచున్నది. దండికవి యీగ్రంథము రచించి యెవరికో రాజపుత్రులకు స్వయముగాఁ జెప్పెనని యొకకింవదంతి గలదు. ఇది మూఁడుపరిచ్ఛేదములు గలది. మొదటిదానిలో గద్యపద్యాత్మకకావ్యంబుల వృత్తులు రీతులు మొదలగునవియు, రెండవదానిలో నర్థాలంకారాదిధర్మంబులును, మూఁడవదానిలో శబ్దాలంకారాదిలక్షణంబులును నిర్వచింపఁబడినవి.

ఇతఁడు లోకమునకుఁ బ్రసాదించిన మహాకావ్యము దశకుమారచరితము. ఇది యెనిమిది యుచ్ఛ్వాసములు గలది. దీనికనుబంధముగా, నైదు చిన్నయుచ్ఛ్వాసములు గల గ్రంథోపక్రమరూపంబగు పూర్వపీఠికయు, నొకటియుచ్ఛ్వాసముతో నుపసంహారరూపంబగు నుత్తరపీఠికయుఁ గలవు. ఎల్లవచనకావ్యంబులలో నింతమృదుమధురశైలిగలదింకొకటి లేదనుటకు “దండినః పదలాలిత్య” మ్మనులోకోక్తియే ప్రమాణము.

ఇది పదిమంది యుత్తమబాలురచరిత్రను దెల్పు నొకచక్కని యాఖ్యాయిక. ఇందు మగధదేశమందలి పుష్పపురము రాజధానిగాఁ గల రాజహంసుని కుమారుఁడైన రాజవాహనుఁడను రాజబాలుఁడు ప్రధాననా

యకుఁడు. చమత్కృతిజనకంబగు నీకథయంతయుఁ జదువవలయునుగాని
సంగ్రహించివ్రాసినంతమాత్రమున రుచింపదు. ఈవచనంబునడుమ రత్న
మువలెనున్న యొకపద్యమిందువ్రాసెదను.

§ కిం క్రూరం స్త్రీహృదయం।
కిం గృహిణః ప్రియహితాయ దారగుణాః।
కః కామస్సంకల్పః।
కిం దుష్కరసాధనం ప్రజ్ఞా॥

---

§ క్రూరమైన దేది? స్త్రీలమనస్సు. గృహస్థునకిష్టమైన దేది? భార్యగుణము. కా
మమేది? సంకల్పమే. కష్టమైన పనులసాధించున దేది? బుద్ధి. అనిప్రశ్నోత్తరములు.

శూద్రకరాజు

-:0:-

ఈకవికాల మెవ్వరు నింతవఱకు స్థిరపఱచియుండలేదు. కాని,
యమ్. విలియమ్సు, విల్సను పండితులిరువురునుగూడ నితనిఁ గ్రీ॥ ౧వ శ
తాబ్దములోఁజేర్చిరి. ఇందులకుఁ గలియుగము 3300 ల కాలమున శూ
ద్రకుఁడనునొక రాజు దేశపరిపాలన చేసినట్లు స్కాందపురాణములోనున్న
వాక్యమే ప్రమాణముగాఁగనుపడుచున్నది. మేక్డోనలుపండితుఁడు, మృ
చ్ఛకటికమును దండిరచించి శూద్రకుని పేరుపెట్టియుండుననియు నీరాజు
క్రీ॥ ౬౦౦ ల ప్రాంతముననుండియుండుననియు వ్రాసెను. వీనిలో నెద్దా
నినైనను స్థిరీకరించి మృచ్ఛకటికకర్తయితఁడనినిర్ధారింప నే గ్రంథాధా
రమును వారుచూపియుండలేదు. మఱియుఁ గాదంబరిలో బాణుఁడు
వర్ణించిన శూద్రకరాజొకఁడుకనుపడుచుండెను. ఇతఁడెప్పటివాఁడోకనుఁ
గొనుటకునునాధారములేదు. కావున మనకవియగుశూద్రకుఁడేకాలంబు

స నెందుండెనో నిర్ణయింపఁదగినయాధారంబు లేవియునుఁ గనుపడువఱకును క్రీ॥ ౨—౬ శతాబ్దములనడుమువాఁడనితలంచెదము. ఎట్లయినను క్రీ॥ ౮ వ శతాబ్దమునుత్తరభాగంబుననున్న వామనునికావ్యాలంకారసూత్రవృత్తిలో నీమృచ్ఛకటికములోనిశ్లోకములుండుటచేఁ దత్కర్తయగు శూద్రకుఁడంతకుఁబూర్వుఁడైయుండుననిమాత్రము తెలియుచున్నది.

ప్రస్తావనలోని “ గజగమనుఁడు, చకోరనేత్రుఁడు, పూర్ణచంద్రాననుఁడు, సురూపుఁడు, క్షత్రియముఖ్యుఁడు, విశేషసత్త్వుఁడు, సమరవ్యసనుఁడు, తపోధనుఁడు, వేదవేత్త, ప్రమాదరహితుఁడు, ఋగ్వేద సామవేద గణిత హస్తిశిక్షావిశారదుఁడు నగుశూద్రకరాజు కుమారునకు రాజ్యమిచ్చి యశ్వమేధయాగ మొనరించి నూఱుసంవత్సరముల పదిదినములయాయుర్దాయమువడసి యగ్నిప్రవేశము చేసెను ” అనువాక్యముంబట్టి యీకవి తననాటకము తనయనంతరమభినయింపఁదగినదను భావముతో జాతకాదిగణనంబునఁ దనజీవనసమయంబునుగూడ నిందుఁదెల్పెననియు, నగ్నిప్రవేశముగూడ శరభంగమునికిఁబోలె సర్వస్వారనామకయజ్ఞవిశేషంబున విధివిహితమైయొప్పుననియు నిందువలన “ గ్రంథకర్తయనంతరము గ్రంథమెట్లుజన్మించెను ” దనునాక్షేపణకవకాశము లేదనియు దీనివ్యాఖ్యాతలువ్రాసియుండిరి. కాని, పైవర్ణనధోరణిఁబట్టిచూడఁగాఁ గవిస్వయముగాఁ దన్నెట్లువర్ణించుకొనఁడగనియు నీనాటకము రచించి గతించిన యీకవియనంతరమీప్రస్తావనభాగమెవ్వఁడో రచించియుండుననియు నూహింపనగుచున్నది. పైయంశములంబట్టి యీతఁడుక్షత్రియుఁడనియుఁ బ్రభువనియుఁ దేలుచున్నకతఁడేదేశమును బాలించినవాఁడో తెలియుటకీ నాటకంబునఁ గంఠోక్తంబగు నాధారమేమియుఁ గనుపడదు. కాని, యీ నాటకంబునఁ బ్రధానముగాఁ బ్రసంగింపఁబడిన యవంతీపురవర్ణనము చూడఁగా నీతఁడుజ్జయినీప్రాంతరాజ్యము నేలెనేమోయని సంశయము గలుగుచున్నది.

ఈకవి రచించినది మృచ్ఛకటికముగాక యితరం బేమియు లేదు. ఇది పదియంకముల నాటకము (ప్రకరణము) ఇందు శృంగారము ప్రధానరసము. ధీరశాంతుఁడగు చారుదత్తుఁడు నాయకుఁడు. గుణానురక్తయు వేశ్యయునగు వసంతసేన కథానాయిక. ఈనాటకమాఱవ యంకములో సువర్ణశకటికకై విలపించు చారుదత్తునికుమారుఁడగు రోహసేనునకు దాసియగు రదనిక క్రీడార్థముగా మృత్తికాశకటిక నిర్మించి యిచ్చెనను కథాభాగంబునే ప్రధానముగాఁ జేసికొని కవి దీనికి మృచ్ఛకటికమను పేరు పెట్టినట్లు కనుపడుచున్నది. కాని కథమాత్రము విశేషముగా దీనికేమియు సంబంధింపక యతివిచిత్రముగానున్నది. కథాకల్పనలో దీనికిఁ బోలినది ముద్రారాక్షసముగాక మఱియొకటి లేదనవచ్చును.

ఉజ్జయినిలో నుదారుఁడు సత్యవాదియు యశోరాశియు సుగుణవంతుఁడు నగు చారుదత్తుఁడను బ్రాహ్మణుఁడు వాణిజ్యంబున ధనముగోల్పోయి పరమదరిద్రుఁడయియున్నయెడ నీతనిసుగుణసంపదవిని యీతనియందనురక్తయైన యప్పురనివాసినియు వారనారీమణియు నగు వసంతసేన, యధికధనమొసంగెదనని నిర్బంధపెట్టు గుణహీనుఁడు రాజశ్యాలకుఁడు నగు సంస్థానకునకు వశపడక స్వయముగా నీతనియింటికి వచ్చి యీతనిపైఁ బ్రేమచూపి తనయాభరణంబుల దాఁచు నెపంబున నితనిచేతికిచ్చి వెళ్ళును. వసంతసేనచేటిక యగు మదనికను వరించిన శర్విలకుఁడను బ్రాహ్మణచోరుఁడు చారుదత్తునియింట నర్ధరాత్రంబునఁ గన్నము వేసి ప్రవేశించి యావస్తువుల నపహరించి తెచ్చి వసంతసేనకిచ్చి మదనికను విడిపించి తీసికొనిపోవును. మఱునాఁడు చారుదత్తుఁడు పరధనమును పోఁగొట్టితి నేమిగతి యని విచారించు నెడ నాతనిభార్య పతిసత్యభంగము గాకుండఁగాఁ దనమెడలోని రత్నహారమును దీసియిచ్చును. దానినతఁడు వసంతసేనవస్తువులకు బదులుగాఁ బంపును. అంతవసంతసేన చారుదత్తునియింటికి వచ్చి తనవస్తు

పులవృత్తాంతము చెప్పి రత్నహారమును మరలనిచ్చి యాతని పంపించి నాఁ
టిరాత్రి యందుండి మఱునాఁడుదయమున జీర్ణోద్యానంబునకేగిన చారు
దత్తునిఁగలిసికొనబయలు వెడలి ప్రమాదవశమున వీథిలో సిద్ధముగానున్న
రాజశ్యాలకుని బండియెక్కి యాతని నందనంబునకు వెళ్ళెను. అంతవాఁడు
దానిని మిక్కిలి నిర్బంధించి వశపడమిని దాని మెడపిసికి పడవైచి చచ్చిన
దనితలంచి "వసంతసేనను జారుదత్తుఁడు చంపె" ననులోకప్రవాదము
కల్పించి శిక్షాధికారులకు విన్నవింపనేగెను. అంతఁబూర్వము చారుదత్తుని
సేవకుఁడు నొకసారి వసంతసేనవలనఁగాపాడఁబడినవాఁడు నిపుడు బౌద్ధ
శ్రమణక వేషంబుననున్నవాఁడు నగు సంవాహకుఁడను వాఁడా దారిని వచ్చి
యపుడే మూర్ఛదేఱిన వసంతసేనను జూచి లేవనెత్తి మెల్లగాఁదీసికొని వె
ళ్ళెను. పిదప రాజశ్యాలకుని మాటవిని వసంతసేనతల్లినిఁ జారుదత్తుని రా
వించి విచారించి యధికరణికులు నాయకునియెడ దోషము మోపి పాలకుఁ
డను తమరాజునకెఱిఁగించి యాతని యానచే నతనికి శూలారోపణశిక్ష
విధించిరి. అంతఁ జండాలురతనిని వధ్యస్థానమునకుఁ దీసికొనివచ్చి చంపను
ద్యమించునంతలో శ్రమణకి వసంతసేనలచటికి వత్తురు. ఆతనిమరణము త
ప్పెను. అంతలో దుర్వినీతుఁడగు పాలకరాజును జంపి పూర్వము నాయకు
నిచే నుపకృతినొందిన యార్యకుఁడను వాఁడు రాజై చారుదత్తునికిఁ గొంత
రాజ్యభాగమిచ్చెను. పిదపఁ జారుదత్తుని భార్యాపుత్రులు, వసంతసేన,
నాయకునితో సుఖముగానుందురు. ఇది కథాసారసంగ్రహము. ఇందు దా
రిద్ర్యము దానివలని కష్టములు; జూదము దాని యనర్థములు; చౌర్యము అం
దలి నైపుణి; వ్యవహారము దాని దుష్టత్వము; ప్రభుత్వము అందలి యవివే
కము; సత్యము దాని యుపయోగము; వేశ్య దాని సునీతి; దుర్మార్గులు వా
రి స్వభావములు; అనునివి లోకజ్ఞానదాయకములుగా నభివర్ణింపఁబడినవి.
ఈకవిమహారాజయ్యు తయతీతముగా లేమి నెట్లు వర్ణించెనని యాశ్చ

ర్యముగలుగును. దీనింగూర్చి చారుదత్తునివాక్యములఁ దెలుఁగుననిందువ్రా
సెదను. “ కటికిచీఁకటిలో దీపదర్శనమువలె దుఃఖములలో సుఖము
కల్గనేయుండును. కాని, చిరకాలము సుఖ మనుభవించి దరిద్రుఁడగువాఁ
డు జీవన్మృతుఁడేయనఁదగును. అల్పక్లేశకరము మరణము. అనంతదుఃఖ
కరము దారిద్ర్యము. ఈ రెంటిలో మరణమే యుత్తమము. అదృష్టవశమున
ధనమువచ్చును. పోవును. అందులకు విచారము లేదుగాని సంపదతొలఁగఁ
గానే మైత్రినుండి మిత్రులుగూడఁ దొలఁగుదురను విషయము దుఃఖకరముగా
నున్నది. లేమివలన సిగ్గును, దానివలనఁ దేజోహానియు, దానిచే నవమాన
మును, నద్దానమనోవైకల్యము, దానిచే బుద్ధిరాహిత్యము, దాన నాశన
మునంభవించును. అహో! నిర్ధనత్వమెల్లయాపదలకు మూలముగదా! బం
ధువులు మాటాడరు. మిత్రులాదరింపరు. విపత్తులు చుట్టుకొనును. అక
టా! దరిద్రునిగతియేమి! ఇతరులు చేసిన నేరమునకుఁగూడఁ దానే యాస్ప
దమగును. దరిద్రునితో నెవ్వఁడును జెలిమి చేయఁడు. ధనికులగృహంబు
లయుత్సవంబులఁ జేరిన నతని వారు తృణప్రాయముగాఁ జూతురు. వస్త్రాద్య
లంకారములు లేనికారణమున గొప్పవారికి దూరముగా నుండవలసివచ్చును
వేయేల? లేమి యాఱవమహాపాతకమె. ”

మఱియు, వేశ్యాదూషణవచనంబులిట్లెంతయు నీతిప్రదములుగా
నున్నవి. “ వేశ్యలలో శుద్ధత్వమునునది యసంభవము. ధనమనెడుఫలము
లుగలసత్పురుషులనెడువృక్షములు వేశ్యలనెడుపక్షులచే భక్షింపఁబడిని
ష్ఫలత్వమునొందుచున్నవి. వారకాంతలు ధనకారణంబున నవ్వుదురు;
ఏడ్చుదురు. నమ్మింతురు. తాము నమ్మరు. కావున వారిని శ్మశానపుష్పము
లవలె విడువఁదగును. వెలవెలఁది మనస్సులోనొకనిఁదలఁచి మఱియొ
కనిఁజూపు చేఁబిలిచి యింకొకనియెడ ననురాగము చూపి తుదకొకనిశరీ
రంబునఁగామించును”. మఱియు నాయకునిసచ్చరిత్రకొకటి రెండుదాహ

రణములు — మొదట వసంతసేనవచ్చి తనయెదుట నిలువఁబడినపుడు చారుదత్తుఁడు, "శరన్మేఘమునఁగప్పఁబడిన చంద్రరేఖవలెనున్నది ఈ మెయెవతె?" అనుకొని "పరభార్యచూడఁదగినది కాదుగదా" యని మరలెను. పిదపబోగముదియని తెలిసి "కాపురుష్యునికోపమువలెనే యేకాంతమూలముగా జనించినకామము ధనహీనుఁడనగు నాగాత్రములయందే యణఁగుచున్నదో ఈవసంతసేనయా?" యనిమరల ననురాగంబునఁ జూచెను. వసంతసేనవస్తువులు దొంగయపహరించినపిదప మఱియు నితఁడు "బిచ్చమెత్తియైనను సంపాదించి దానివస్తువులకుబదులుగా ధనమిచ్చెదనుగాని, నాసచ్చరిత్రకుభంగముగలుగ సత్యము నుడువను" అనెను.

మఱియుఁ జారుదత్తునివరించిన వసంతసేనమాటలెంతయు వేశ్యాజాతికేకాక లోకమునకుఁగూడ మంచినీతినిచ్చుచున్నవి. తన్నునిర్బంధించు రాజశ్యాలకునుగూర్చి నాయిక— "ఓదుష్టచరిత్రా! పవిత్రురాలను సచ్చరిత్రగలదానను నన్నేల ధనముచేనాశపెట్టెదవు? సువాసనయు మకరందమునుగలిగిన పద్మమును మధుపములువిడిచిపెట్టునా? కులశీలములు గలవాఁడు దరిద్రుఁడైనను బ్రయత్నమునఁబొందఁదగును. తమకుఁదగినవారినిబడయుటయనునది పణ్యస్త్రీలకుఁ బరమశోభగదా?"

ఈతఁడుపయోగించిన యుపమానంబులు మృచ్ఛకటికలోకానుభవమునుబోధించుచున్నవి. చూడుఁడు.

1 "అసత్పురుషసేవేవ దృష్టిర్నిష్ఫలతాం గతా।"

(అనఁగా) చీఁకటిలోదృష్టి కాపురుషునిసేవవలెనే వ్యర్థమగుచున్నది.

2 "అస్పృశ్యరూపా చపలాజరేవ యా మనుష్యసత్త్వం పరిభూయ వర్తతే।" (అనఁగా) కినుపడనిదై చంచలమై ముసలితనమువలెనే నిద్ర మనుష్యునిశక్తి నతిక్రమించి క్రమ్ముచున్నది.

ఈనాటకకాలమున బౌద్ధమతమభివృద్ధిలోనున్నట్లే కనుపడుచున్నది.

* " వర్షోదకముద్గిరతా శ్రవణాంతవిలంబినా కదంబేన ।
ఏక స్తనోఽభిషిక్తో నృపసుత ఇవ యౌవరాజ్యస్థః ॥ "

మఱియు లోకానుభవంబునకింకొకయుదాహరణము.

§ " ధనై ర్వియుక్తస్య నరస్య లోకే కిం జీవితేనాదిత ఏవ తావత్ ।
యస్య ప్రతీకారనిరర్థకత్వాత్కోపప్రసాదా విఫలీభవంతి ॥ "

* వర్షబిందువులవిడుచుచుఁ జెవితుదనున్న కదంబపుష్పముచే, యువరాజగు రాజబాలునివలెనే వసంతసేన స్తనమొకటి యభిషిక్తమైనది.

§ లోకములో ధనములేనివానిజీవన మేల? అతనికోపంబును, అనుగ్రహంబును గూడఁ బ్రతిక్రియాశూన్యంబులై వృథాయగును గదా?

బాణభట్టుఁడు.

-:0:-

ఇతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు; ఆపస్తంభసూత్రుఁడు. వాత్స్యాయన వంశసంభూతుఁడు; శోణానదికిదక్షిణముగానున్న ప్రీతికూటమను గ్రామమీతని మొదటినివాసస్థలము; ఈతనితండ్రి చిత్రభానుఁడు. తల్లిరాజదేవి. ఇతనికిఁ జంద్రసేనమాతృషేణు లను పారశవులగు నిరువురుభ్రాతలుగలరు. పారశవుఁడనఁగాఁ బెండ్లియాడినశూద్రస్త్రీయందు బ్రాహ్మణునకుజన్మించినవాఁడనియర్థము. దీనింబట్టి కొన్నివందలసంవత్సరములక్రిందటివఱకును మన్వాదిధర్మశాస్త్రానుసరణముగా బ్రాహ్మణాదులు తమక్రిందిజాతికన్యలనుగూడఁ బెండ్లిచేసికొనుచుండిరని తెలియవచ్చుచున్నది. భాషాకవియగు నీశానుఁడీతనికిఁ బరమమిత్రుఁడు. ఇంక నీతనివంశంబును విద్వన్మిత్రపరిచరవర్గంబును వివరముగా వర్ణింపఁబడినది. ఈయెల్లయంశంబులకు నీతనిహర్షచరిత్రయే ప్రమాణము. ఇతఁడతిభూధనసంపన్నుండయ్యు

బాల్యంబుననే యభ్యస్తవేదవేదాంగుఁడై గార్హస్థ్యసుఖములనుభవించు చు స్వగ్రామంబుననున్న కాలంబునఁ దనకవిత్వపాండిత్యాతిశయంబువిని న శ్రీహర్షమహారాజునాజ్ఞచే నతనిసోదరుఁడగు § కృష్ణభూపాలుఁడు తన కై యొకసందేశహారునిఁబంప నితఁడాతనిమాటనతిక్రమింపఁజాలక శ్రీహర్షచక్రవర్తియాస్థానమునకువచ్చినట్లు హర్షచరిత్రలోఁగనుపడుటచే నీబాణుఁడాహర్షునకు సమకాలికుఁడై యాతనిసంస్థానంబున నున్నవాఁడని స్పష్టపడుచున్నది.

ఈశ్రీహర్షుఁడే హర్షవర్ధనుఁడనియు ద్వితీయశిలాదిత్యుఁడనియువ్యవహరింపఁబడినట్లు దేశచరిత్రలు వాకొనుచున్నవి. తూర్పునఁ గళింగదేశమును దక్షిణమున నర్మదానదివఱకును బశ్చిమమున వల్లభీరాజ్యమును నుత్తరమున నేపాళరాజ్యమును స్వాధీనపఱచుకొని యవ్యాహతముగ శత్రురాజులనణఁచి వీరాధివీరుఁడనిప్రసిద్ధికెక్కిన యీసార్వభౌముఁడు క్రీ॥ ౬౦౬ మొదలుగా ౬౪౮ వఱకుఁ గన్యాకుబ్జంబు రాజధానిగా నుత్తరహిందూదేశమేలినట్లు కనుపడుచున్నది. బాణుఁడీతనియుదంతమునే వ్రాసినట్లెల్లవిమర్శకుల నిశ్చితాభిప్రాయమగుటచేనీకవి క్రీ॥ ౭ వ శతాబ్దంబుపూర్వభాగంబున శ్రీహర్షచక్రవర్తియాస్థానమలంకరించి కాన్యకుబ్జంబున నివసించియుండెనని విశ్వసింపవచ్చును.

ఈకవి ప్రథమవయస్సునఁ జండీశతక పార్వతీపరిణయనాటకంబులను, సకలసామ్రాజ్యలక్షణలక్షితుఁడగు హర్షుఁడు కృతినాయకుఁడుగాఁగలిగి మృదుశైలివిభాసితంబగు హర్షచరిత్రమును మధ్యమవయస్సునను, విద్వజ్జనవదనసదనంబై సుకవికంఠభూషణంబై కుకవిమనశ్శల్యంబై "బాణోచ్ఛిష్టం జగత్సర్వం" మ్మను పండితలోకోక్తికినిదానంబై యుత్తమశైలీనిబద్ధంబగు కాదంబరీపూర్వభాగంబునంతిమవయస్సునను గ్రమము

§ ఇతఁడుగూడ హర్షవర్ధనుని భ్రాతయయినట్లున్నది.

గా రచించినట్లు తోఁచుచున్నది. కాని యీతని యితరగ్రంథములలోవలె రసపుష్టియు వర్ణనానైపుణ్యంబును దీనియందు లేకపోవుటచేతను, ప్రసిద్ధాలంకారగ్రంథములలో దీని పేరెక్కఁడ నుదాహరింపఁబడకపోవుటచేతను దీనికథ కేవలము శబ్దార్థంబులఁ గుమారసంభవకావ్యమునకనుకరణమైనాటకోచితకల్పనంబు లేనిదియగుటచేతను, పార్వతీపరిణయనాటకంబు బాణునిదికాదనియు దీనిని రచించినవాఁడు వామనబాణుఁడను నింకొకకవియై యుండవచ్చుననియు నేతదితరప్రబలాధారశూన్యంబుగ వ్రాసినయొకపండితునియభిప్రాయంబుపై "పార్వతీపరిణయనాటకము సరసముగా లేదు. గావుననే తప్పక బాణభట్టునిదనినమ్ముఁడఁగును. ఏమనఁగా — చండీశతకమును హర్షచరితీయపద్యములను జూచినయెడల నీతనిపద్యకవిత్వమంతరుచికరముగాదనియే తేలుచున్నది. ఇదియుఁగాక దృశ్యశ్రవ్యకావ్యములరీతిభిన్నముగానుండుననుట నిర్వివాదము. దీర్ఘపదవాక్యభూయిష్ఠంబగు మహావర్ణనము గద్యకావ్యమునకుంబోలెఁ బద్యకావ్యమునకు సరిపడదుగదా. మఱియుస్వకపోలకల్పితంబు సరసవర్ణనంబునగు శృంగారభూషణమును రచించిన వామనబాణున కీసీరసనాటకకర్తృత్వమారోపించుట యనుచితంబు. కావున బాణభట్టుఁడు పార్వతీపరిణయంబు రచించెనని చిరకాలమునుండివచ్చుచున్న ప్రవాదమనుల్లంఘనీయ" మని వ్రాసినయొకానొకవిమర్శకునియభిప్రాయంబు మూలచ్ఛేదికాకుండుటచేతను, కాదంబరీశైలికిఁ బాటువడినకొందఱికీరూపకమీతనిదిగాదనుతలంపుగలుగుట సహజమేయగునప్పటికిని, హర్షచరిత్రకాదంబరులలోవలె దీనిప్రస్తావనలోఁగూడ "అస్తి కవిసార్వభౌమో వాత్స్యాయనవంశసంభవో బాణః" యనుకవిస్వకథనంబు సమానార్థకంబుగానుండుటచేతను, వయోఽవస్థాభేదంబునఁ గవితాశైలీభేదంబుగూడఁ గలుగుననుటసత్యమేయని కాళిదాసాదిమహాకవికావ్యపరిశీలకుల కనుభవపూర్వసిద్ధంబగుటచేతను, పరిశీలిం

చిచూడఁగాఁ గల్పనయందు వర్ణనయందును శైలియందును బాకమునం దును రసమునందు నౌచిత్యమునందునుగూడ నపరిపక్వంబగు నీనాటకము తప్పక యీతనిబాల్యప్రయత్నమై యుండుననుభావంబును హిమవంతుఁడు మేనకతోఁ దనపుత్రికయగు పార్వతికిఁ బెండ్లివయస్సువచ్చినదని వర్ణించి చెప్పిన లౌకికజ్ఞానబాహ్యంబగు "ఆభోగశాలి కుచకుట్మల మాయతాక్ష్యా। వక్షోఽవకాశమభివాంఛతి సన్నిరోద్ధుం। అప్యస్తి నాస్తి వచసాం విషయేఽవలగ్నే। తన్వీ సముల్లసతి కాచనరోమరేఖా॥" అనుపద్య మేమనకుబోధించుచుండుటచేతను, కాదంబరివంటి ఘనకావ్యము వ్రాసిన మహాకవికీ సామాన్యరూపకకర్తృత్వమారోపింపనా యనునభిమానంబు ననుమానంబును విడిచితిమేని తప్పక బాణుఁడే బాల్యంబునఁ బార్వతీపరిణయంబు రచించియుండునని నిశ్చయింపవచ్చును.

ఇది రైదంకముల నాటకము దీని శైలి కఠినమైనది కాకపోయినను గల్పనవర్ణనాదులయందును సదలంకారములయందును, ప్రౌఢముగాక సరసజనరంజకంబుగా లేదని యుపమానాదులయెడ నసంఖ్యముగా గ్రహింపఁబడిన చంద్రచంద్రికా చంద్రకలాశబ్దంబులే వాకొనుచున్నవి. అయినదీనినుండి యొకపద్యముదాహరించెదను.

†"అవలోకనాయ లోలా దృష్టిరియం మృగదృశో నివృత్తిమతీ।
గత్వా ప్రతిప్రవాహం రాజతి శఫరీ నివర్తమానేవ॥"

హర్షచరిత్రమెనిమిదియుచ్ఛ్వాసముల గద్యకావ్యము. ఇది బాణభట్టహర్షరాజులయొక్క వంశవర్ణనంబునకును జీవనచరిత్రకును నాదర్శముగానున్నది. మొదటి రెంటిలోను బాణకవిని హర్షుఁడు రప్పించుట, యతఁడు రాజసభ కేగుట. రాజతనియెడ మనస్సులోనను రాగముగలవాఁడయ్యె

† భర్తనుజూడ వెడలిన పార్వతిదృష్టి సిగ్గుచే మరలినదై ప్రవాహమున కెదురేగి మరలిన చేఁపవలెనే ప్రకాశించుచున్నది.

మొదటఁబైకి ననాదరభావముచూపుట పిదపఁగ్రమముగా నత్యంతమైత్రిఁ
గనఁబఱచుట మొదలుగాఁగల వృత్తాంతమువివరింపఁబడినది. మూఁడవదా
నిలో—బాణకవియొకనాఁడు బంధుగృహంబునకేగి సకలజ్ఞాతివర్గంబు
తో నాసీనుఁడై యుండ సుదృష్టియనువాఁడు వాయుపురాణంబుచదువు
ట, వంది యదివిని యీపురాణము హర్షచరిత్రకంటె భిన్నముగాలేదనిచె
ప్పుట, దానిపై బాణునిపినతండ్రికొడుకు శ్యాములుఁడు " హర్షరాజు
మూలపురుషుఁడు మొదలుగా భార్గవవంశంబునుదెల్పుచు హర్షచరిత్రవ
ర్ణింపు " మనిబాణునివేఁడుట, యంతనతఁడావంశవర్ణనకుపక్రమించుటయ
నుకథాభాగము వర్ణింపఁబడినది. నాల్గవదానిలో—పుష్పభూపతిపుత్రుఁ
డగు ప్రతాపశీలుఁడనునామాంతరంబుగల ప్రభాకరవర్ధనుఁడు రాజ్యము
చేయుట, యతనికి యశోవతియనుధర్మపత్నియందు రాజ్యవర్ధనుఁడు హ
ర్షుఁడనను పుత్రులును రాజ్యలక్ష్మియనుపుత్రికయుజన్మించుట, సంప్రాప్త
యౌవనులగు కుమారులకుఁ దండ్రినీతినుపదేశించుట, కుమారికకుఁబెండ్లి
సేయుటయను భాగములువర్ణింపఁబడినవి. అయిదవదానిలో—జనకుని
యానతిచే రాజ్యవర్ధనుఁడు హూణరాజులపైదండెత్తను త్తరదిక్కునకుఁ
బోవుట, యశోవతీప్రభాకరవర్ధనులమరణము హర్షునివిచారము చెప్పఁబ
డినవి. ఆఱవదానిలోఁ బితృమరణదుఃఖితుఁడగు రాజ్యవర్ధనుఁడువచ్చి
తానురాజ్యమునొల్లనని యస్త్రసన్న్యాసమొనరించి తమ్మునకు రాజ్యమి
చ్చుట, హర్షుఁడు కడువిచారించి మాలవరాజు తమబావమఱదినిజంపి త
మచెల్లెలిని గాన్యకుబ్జంబునఁ జెఱలోఁబెట్టెనని విన్నవించుట, యదివిని
యతఁడుద్దీపితకోపుఁడై మరలఁగృపాణపాణియై మాలవరాజుకులమునున్మూ
లింపవెడలి తత్సైన్యంబునుసంహరించి యస్త్రమువిడిచియున్నకాలంబున
మోసంబున నాగౌడాధిపుఁడతనినిజంపుట, యావృత్తాంతమువిని హర్షుఁ
డు కాలానలోగ్రుఁడై " కొన్నిదినములలో గౌడవంశమును నిర్మూలింప

కపోయితి నేని యగ్నిలోఁబడి కృతినొందుదు" నని కఠినప్రతిజ్ఞ చేయుటయును
నవి విశదీకరింపఁబడినవి. ఇఁక సప్తమాష్టమభాగంబులలో హర్షుఁడు తన
ప్రతిజ్ఞ నెఱవేర్చి కాన్యకుబ్జంబు నాక్రమించుట, కారాగారమునుండి తప్పిం
చుకొని సపరివారముగా వింధ్యాటవికిఁబోయిన తనసోదరిని వెదకిపట్టుకొ
నుట, యొకమునివలన నేకావళి యనుమౌక్తికహారమును బడయుట, స
ర్వదిగ్విజయజిగీష యనువిషయంబులభివర్ణింపఁబడినవి. ప్రతిప్రకరణము
లోని సారమాయాభాగముల మొదటనొకటి రెండుపద్యములలో వ్రాయఁ
బడినది. స్వాశ్రయభూతుఁడగు సార్వభౌముని చరితము వర్ణించుటయందు
ను, పూర్వకవికావ్యముల సగౌరవముగా వర్ణించుటయందును నుత్తమప
దవికి నర్హుఁడగునీకవి యీకావ్యముఖంబున వ్యాస, భట్టారహరిచంద్ర
సాతవాహన ప్రవరసేన భాసకాళిదాసాఢ్యరాజకవులను, వాసవదత్తా బృ
హత్కథలను గొనియాడెను.

కాదంబరి—ఈపేరుగల స్త్రీ కథానాయికగాఁగలుగుటఁ గవిదీని
కీపేరు పెట్టియుండును. కాని, ముఖ్యపాత్రసూచనము గ్రంథాదినుండి
యుండుట యాఖ్యాయికలకు నావశ్యకమగు రసకారణమైయుండఁగా
నింతఁగథలోఁజాలభాగముగతించిన వెనుక దానితో నేసందర్భము లేనట్లు
గాఁగాదంబరీప్రవేశము మధ్యభాగమునఁ గనుపడుటచేతను, గ్రంథమా
ద్యంతము కథానాయకుఁడగు చంద్రాపీడుని యుదంతము చెప్పుచుండుట చే
తను, దీనికిఁ జంద్రాపీడచరితమని పేరున్న బాగుగానుండునని తోఁచుచు
న్నది. అయిననీకథ గుణాఢ్యుని బృహత్కథలోని కాదంబరీకథననుసరించి
వ్రాయఁబడినదిగావునఁ గవియీపేరు పెట్టియుండునని మనము సమాధా
నము చేసికొనవచ్చును. సంస్కృతభాషలో లెక్కకు మిక్కిలితక్కువగా
నున్న వచనప్రబంధములలో దీనికున్నగౌరవము మఱియెద్దానికిని లేదు.
బాణభట్టకవిబ్రహ్మ తనయనన్యసామాన్యంబగు పరిశీలనశక్తి, కల్పనాచా

తుర్యము, వర్ణనాసౌందర్యము, సాహిత్యసంపద, భాషాస్వాతంత్ర్యము ననునైపురంగులతోఁ జిత్రకలానైపుణ్యంబునఁ గాదంబరినిరచించి సార్వజనీనం బగునీతి యనుజీవంబువోసెనో యనఁదగునీకావ్యము సంస్కృతవాఙ్మయంబున ఘనయశస్సుగాంచిననుటకు, "కాదంబరీరసజ్ఞానామాహారోఽపి నరోచతే" యనుపండితలోకోక్తియేనిదర్శనము. కాని, యతికఠిననూతనపదంబుల నుపయోగించుట సమాసము లతిదీర్ఘములై రెండర్థములతో దుర్గ్రహంబులుగానుండుట, కొన్నిచోట్లఁ రెండవయర్థమునిరర్థకముగానుండుట, మఱికొన్నిచోట్లఁ గర్తృపదంబునకు మూఁడునాలుగు పుటలుదాఁటినవెనుకఁగాని క్రియాపదముతోనన్వయములేకుండుట, విశేష్యంబుల విశేషణంబులును, విశేషణంబుల విశేషణంబులును వానివిశేషణంబులునుగలిసి యన్వయకాఠిన్యమునుగలిగించుట, కథగూడ నమానుషచర్యలందెలుపుచు నైజముగానుండకుండుట మొదలుగాఁ గొన్నియంశంబులు కవిపాండిత్యప్రకర్షమును దెలుపుటకుమాత్రమే యుపయోగపడుచుఁ గథాసారస్యమునకు భంగముగలిగించుచున్నవని కొన్నియాక్షేపములుచూపుచు సర్వసాధారణంబులగు మనుష్యావస్థలను, ప్రాసాదములను పురంబులను, మున్యాశ్రమంబులను, వనంబులను, హిమాలయంబును, అచ్ఛోదసరస్సును, మహాశ్వేతాప్రస్తావమును, మిగులనైజముగావర్ణించి దీనియందుఁ గవియసాధారణప్రతిభాచాతుర్యంబుఁజూపెనని వీబరుమొదలుగా నన్యదేశీయవిమర్శకులుగూడ నీకావ్యమునధికముగాఁబ్రశంసించిరి. పరిశీలింపఁగా నీతనికవితాశైలి వక్రముగానున్నదనుటకు రాఘవపాండవీయకర్తయగు కవిరాజుచెప్పిన "సుబంధుర్బాణభట్టశ్చ కవిరాజఇతిత్రయః। వక్రోక్తిమార్గనిపుణా శ్చతుర్థో విద్యతేనవా॥" యనుశ్లోకమే ప్రమాణము.

ఈకావ్యంబున శృంగారరసముప్రధానము. కథానాయకులగు కా

దంబరీచంద్రాపీడుల పరస్పరానురాగము చక్కగాఁ గ్రమక్రమప్రవృద్ధ నముగా నీతిదాయకముగా వివరింపఁబడినది. తక్కుంగలపాత్రలవర్ణనంబు గూడఁ బ్రాపంచికజ్ఞానంబునకు దాహరణముగాఁ జాలును. మనోహరంబగు కథకాలవాలమై గీర్వాణభాషలోనియెల్లపదములకు నిఘంటువై యుత్తమశైలీరచనంబై పండితహృదయప్రాసాదమలంకరించిన యీకాదంబరి నిగూర్చి యింకనధికముగా వ్రాయక తారాపీడునికుమారుఁడగు చంద్రాపీడునకు యౌవరాజ్యపట్టాభిషేకసమయమునకుముందుగా మంత్రియగు శుకనాసుఁడుపదేశించిన నీతిసారసంగ్రహమిందుఁ దెలుఁగున లిఖించెదను.

"నాయనా! చంద్రాపీడ! అఖిలశాస్త్రములనభ్యసించిననీ కుపదేశింపఁదగిన దేదియును లేదు. యౌవనంబు గాఢాంధకారము. ధనసంపత్తి దారుణంబు. అగర్భరాజత్వ మభినవయౌవనత్వ మసమానరూపత్వ మమానుషశక్తిత్వ మనునిది గొప్పయనర్థపరంపర. ఎంతచదివినవానికిని జవ్వనంబునబుద్ధి కాలుష్యమొందకపోదు. చంద్రోపలంబుల శశికిరణంబులు చొరునట్లు ధీరునిచిత్తంబునకు గురూపదేశముచక్కగా నెక్కును. అదియే యభాగ్యునిచెవులకు సలిలమువలెనే పీడఁగలిగించును. కావున బాలా! విషయసుఖంబు లెఱుంగనినీ కీసమయ ముపదేశయోగ్యము దుస్స్వభావంబునకు వంశంబును వినయంబునకుఁ జదువును గారణంబులుగావు. చందనతరువునఁబుట్టు నిప్పు గాల్పదా? శాంతపఱచుజలమున్నను బడబానలముగ్రముగాదా? గురూపదేశముయోగ్యులకు నిర్మలజలస్నానము. అస్వర్ణకర్ణాభరణము. అహంకారదాహజ్వరపరీతయగుప్రకృతిగలరాజులకిది ముఖ్యావశ్యకము. కుమారా! లక్ష్మిమిక్కిలి చంచలురాలు. లభించియు లభింపకయుఁగూడ దుఃఖముగలిగించును. కులమునుజూడదు. శీలంబును గాంచదు. విద్యను వినదు. ధర్మముననుసరింపదు. త్యాగము నాదరింపదు. జ్ఞానమును విచారింపదు. గుణమునుగోరదు. పౌరుషమును బాటింపదు.

మానమును సన్మానింపదు. ఇట్టిలక్ష్మినిబరిగ్రహించి రాజులు సకలదుర్వినయంబులకుఁ బాత్రమగుదురు. పట్టాభిషేకసమయంబుననే దాక్షిణ్యము జరామరణము, పరలోకచింత, సత్యవాదిత్వము వారినెడఁబాయును. సప్తవ్యసనంబులను సద్గుణంబులనివారు తలంతురు. అనువర్తులమాటలాదరింతురు. దర్శనమిచ్చుటయే యనుగ్రహమనియూహింతురు. ఆలోకనంబె యత్యుపకారమనుకొందురు. పలుకేబంగారమనిభావింతురు. ఆజ్ఞయే వరదానమనిస్మరింతురు. దేవతలకు నమస్కరింపరు. బ్రాహ్మణులనర్చింపరు. మాన్యులమన్నింపరు. ఎవఁడు రాత్రిందివ మున్నవిలేనివి విపరీతము గాఁజెప్పుచుఁ జేతులుగట్టుకొని యనుసరించియుండునో యతనిమాట యెట్టిదైన నాలకింతురు. ఓకుమారా! అతికష్టచేష్టాదారుణంబగు రాజ్యతంత్రంబునను మహామోహకారణంబగు జవ్వనంబునను సర్వజనసమ్మతంబుగాసంచరింపఁబ్రయత్నింపుము. ఎట్టివిద్వాంసునైన నెట్టిధీరునైన నెట్టిసత్కులప్రసూతునైన లక్ష్మి దుర్మార్గునిఁగాఁజేయు నన్నమాటమాత్రము మఱచిపోకుము ".

-:0:-

భూషణభట్టుఁడు.

ఇతఁడు బాణభట్టునికుమారుఁడు. తండ్రియనంతరమున, నసమాప్తంబగు కాదంబరీకావ్యమును దానుసంపూర్తిగావించినట్లుగాఁ గాదంబర్యుత్తరభాగముఖంబునవ్రాసిన “. యాతేదివంపితరి తద్వచసైవసార్థం విచ్ఛేదమాప భువి యస్తు కథాప్రబంధః। దుఃఖంసతాం తదసమాప్తికృతం విలోక్య ప్రారబ్ధపవ సమయానకవిత్వదర్పాత్ ” అనుపద్యమువల

నఁదెలియుటచే నితఁడు ౭వ శతాబ్దంబు మధ్యభాగంబున నున్నవాఁడని నిశ్చయమగుచున్నది.

ఈయుత్తరభాగము పూర్వభాగమంత ప్రౌఢముగా లేదుగాని యి తఁడు దీనిని సరసముగాఁ గ్రమముగా సమాప్తినొందించుటలో నెల్లవిధ ములఁ దండ్రినే యనుకరించినట్లు కనుపడుచున్నది.

చంద్రాపీడుఁడు గంధర్వరాజపుత్రియగు కాదంబరియొద్దనుండి వచ్చినపత్రలేఖవలనఁ బ్రియురాలివృత్తాంతమువినుచుండఁగా బాణుఁడీకథ నుండి విరమించినట్లు కనుపడుచున్నది. భూషణభట్టాతరువాతివృత్తాంత మునందుకొని ప్రియవిరహపీడిత యగుకాదంబరివచనములను బత్రలేఖ చంద్రాపీడునకు వినిపించుట యను కథాభాగముతోఁ గాదంబరీకావ్యము నుత్తరభాగమారంభించెను. ఈభాగంబునఁ గాదంబరీచంద్రాపీడులు పె క్కుకష్టములఁబడి తుదకుస్వస్థతనొంది మరలజీవించుట, కాదంబరీచంద్రా పీడులవివాహము, మహాశ్వేతాపుండరీకులసమాగమము, వారిమహిమా నువర్ణనము, చక్కగావిశదీకరింపఁబడినవి. కథ శుభాంతముగాముగిసినది.

ఎంతగొప్పకవియైనను దనంతఁదాను సరసకథలఁగల్పింపఁగలఁడు గాని యొకనియభిప్రాయమనుసరించి పూర్వోత్తరసందర్భవిరోధములే కుండ రసభంగముగాకుండ మధ్యభాగమందుకొని కథనుసమాప్తిచేయఁ జాలఁడు. అట్టియెడ నిట్టిదురూహ్యంబగు కథోపరిభాగంబు నీషద్వైష మ్యము లేకుండఁగ నొక్కమనస్సునఁబన్నినట్లుగా సయుక్తికముగాఁబెం చి పూరించుట, తండ్రివచనరచనానైపుణిని గథాశయంబును బ్రత్యక్షము గా నెఱిఁగినకొడుకునకుఁదగును గాని యింకెవ్వనికిశక్యమగును ? ఆహా ? పండితలోకభూషణుండగు భూషణభట్టునిఁ గన్నబాణభట్టునిభాగ్యమే మననచ్చును?

మయూరకవి.

-:o:-

సూర్యశతకకర్తయగు మయూరుఁడు బాణభట్టునకు శ్వశురుఁ డని యొకఁడును శ్యాలకుఁడని యొకఁడును జెప్పుచు నీతఁడుజ్జయినీరాజగు వృద్ధభోజునిసభలోనున్నవాఁడని మానతుంగాచార్యుఁడు భక్తామరస్తోత్రవ్యాఖ్యలోను, మేరుతుంగాచార్యుఁడు ప్రబంధచింతామణిలోను వ్రాసిరి. ఇట్టివికాలనిర్ణయంబునకు సరిపడవని యిదివఱకే తెలిపియుంటిమి. కాని మొత్తముమీఁద మయూరుఁడు బాణునకుబంధువని నమ్మవచ్చును.

ఇతఁడు బాణభట్టునకు సమకాలికుఁడై కాన్యకుబ్జంబున హర్షవర్ధనుఁ డను శ్రీహర్షునియాస్థానంబుననున్నట్లుగా శార్ఙ్గధరపద్ధతి మొదలగువానిలోఁ బ్రసిద్ధముగానున్న రాజశేఖరుని "అహో ప్రభావో వాగ్దేవ్యా యన్మాతంగదివాకరః। శ్రీహర్షస్యాభవత్సభ్యః సమో బాణమయూరయోః॥" అనుపద్యమును, నవసాహసాంకచరితము రెండవసర్గలోఁ బరిమళకాళిదాసువ్రాసిన "సచిత్రవర్ణవిచ్ఛిత్తి శాలినో రవనీపతిః। శ్రీహర్షఇవ సంఘర్షం చక్రే బాణమయూరయోః॥" అనుపద్యమును దృఢాధారములుకాఁజాలును. కావున మయూరకవి హర్షవర్ధన బాణభట్టులతో ౭ వ శతాబ్దము పూర్వభాగంబున నున్నట్లు నిశ్చయింపవచ్చును.

ఇతఁడురచించినది సూర్యశతకము దక్క మఱొకటేదియుఁగానరాదు. మయూరకవిరచించినవని సుభాషితావళ్యాదులలో సూర్యశతకాతిరిక్తము లగుకొన్నిశ్లోకములుకనుపడుచున్నవిగాని యట్టిగ్రంథమేదియులభింపలేదు. రాజశేఖరుఁడీతనిఁబ్రశంసించినపద్యమొకటి సూక్తిముక్తావళిలో నిట్లున్నది.

"దర్పం కవిభుజంగానాం గతా శ్రవణగోచరం।
విషవిద్యేవ మాయూరీ మాయూరీ వాఙ్నికృంతతి॥"

ఈతనిశతకంబునకు వల్లభదేవాద్యనేకులు వ్యాఖ్యానములు వ్రాయుటయే దీనిఘనతను దెల్పుచున్నది. ఈకవియే తనశతకంబునుగూర్చి కట్టకడ నిట్లు ప్రశంసించెను.

‡ శ్లో॥ శ్లోకాలోకస్య భూత్యై శతమితిరచితాః శ్రీమయూరేణ భక్త్యా।
యుక్తశ్చైతాన్ పఠేద్యః సకృదపి పురుషః సర్వపాపైర్విముక్తః।
ఆరోగ్యం సత్కవిత్వం మతి మతులబలం కాంతిమాయుః ప్రకర్షం।
విద్యామైశ్వర్యమర్థం సుతమపి లభతే సోఽత్రసూర్యప్రసాదాత్॥

ఈతనికవిత్వము మిక్కిలిమృదుమధురమై భక్తజనహృదయరంజకంబుగా నుండును.

‡ మయూరుండురచించిన యీనూఱుశ్లోకములు పఠించినవారికి సూర్యానుగ్రహంబున నాయురారోగ్యవిద్యాబలైశ్వర్యములు గలుగును.

-:0:-

భవభూతి.

ఈమహాకవియే తననివాసాదులంగూర్చి తననాటకంబులలోనిట్లు వ్రాసికొనెను. “ దక్షిణాపథంబున విదర్భదేశంబునం బద్మాపురమనునగరముగలదు. దానవేదవేదాంగవేత్తలు తైత్తిరీయశాఖాధ్యేతలు పంచాగ్నులు క్రతుకర్మఠులు సత్కార్యాచరణులు కాశ్యపగోత్రులు నగునొదుంబరులనిపిలువఁబడు బ్రాహ్మణులుగలరు. వారిలో వాజపేయయాజియగు మహాకవియనువానికి నైదవపురుషుండును, భట్టగోపాలునకుఁబౌత్రుండును, జ్ఞాననిధియనుపేరుగలవానికి శిష్యుండును, శ్రీకంఠపదలాంఛనుండును, బదవాక్యప్రమాణజ్ఞుండు నగుభవభూతియనుకవి గలఁడు. ”

వింధ్యపర్వతంబునకు దక్షిణంబుగా నార్యులేతెంచినమార్గమున
కు దక్షిణాపథమని పేరుపెట్టిరి. విదర్భదేశమనఁగా నిప్పటి Bedar అని
గ్రహింపవలెను. దీనినే మనపూర్వులు వెలనాడని వ్యవహరించుచువ
చ్చిరి. కావుననే మనదేశమునందలి వెలనాటిబ్రాహ్మణులకు విదర్భజులని
నామాంతరము గలదు. వీరచ్చటినుండియే కృష్ణాగోదావరీతీరంబులకు వ
చ్చియుందురు. ఈయర్థంబును దలంచియే కాఁబోలు డాక్టరు భాండారు
కారు, భవభూతి తెలుఁగుసీమను జన్మించినవాఁడని వ్రాసియుండెను. ఈ
పైయంశములనుబట్టి యీకవి విదర్భజుఁడగు వైదికబ్రాహ్మణుఁడనియుఁ
కృష్ణయజుశ్శాఖీయుఁడనియుఁ గ్రతులోలుఁడగు సోమపీథియనియుఁ గా
శ్యపగోత్రుఁడనియు స్పష్టమగుచున్నది. ఈకవి తనవంశ్యులయుత్తమత్వ
మునుగూర్చి— " * తే శ్రోత్రియాస్తత్త్వవినిశ్చయాయ భూరిశ్రుతం శా
శ్వతమాద్రియంతే । ఇష్టాయ పూర్తాయచ కర్మణేర్థాన్ । దారానప
త్యాయ తపోర్థమాయుః ॥ " అనివర్ణించుకొనెను.

§ శ్రీకంఠబిరుదాంకితుఁడగునీతనికాలనిర్ణయమునుగూర్చి యెల్లవి
మర్శకులైకమత్యము గలిగియుండుటచే విశేషించి వ్రాయనక్కఱలేదు.
రాజతరంగిణిలోని " కవిర్వాక్పతిరాజ శ్రీభవభూత్యాదిసేవితః । జితో
యయౌ యశోవర్మా తద్గుణస్తుతివందితాం ॥ " అనుశ్లోకమునుబట్టి లలి
తాదిత్యనృపాలుఁ డుజ్జయినీకన్యాకుబ్జంబులకుఁ బ్రభువగుయశోవర్మను

---

* వేదజ్ఞులగువారు బ్రహ్మజ్ఞానముకొఱకు శాస్త్రములను, యాగాదులకును తటాకాది నిర్మాణములకును ధనమును, సంతానముకొఱకు భార్యలను, తపస్సుకొఱకు నాయుర్దాయమును గోరుచుందురు.

§ ఇదివఱకువిపులముగా వ్రాసి ముద్రించిన యీతనిజీవితమునిందు సంగ్రహించితిని. అందుదాహరించిన కవులకాలనిర్ణయంబులుగూడఁ గొన్ని యీసంస్కృతకవిజీవితములలో నందందుమార్పఁబడినవి.

జయించి తదాస్థానకవి యగుభవభూతిని గాశ్మీరమునకుఁ దీసికొని వెళ్ళిన ట్లు తెలియుచున్నది. రాజతరంగిణినిబట్టి లలితాదిత్యనృపాలునికాలముతో సరిచూడఁగా యశోవర్మ క్రీ॥ శ॥ ౭౩౦ వఱకు నుజ్జయిని నేలినట్లుకనుపడు చున్నది. మఱియు ౮ వ శతాబ్దమునందున్న వామనుఁడు కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తిలో మహావీరచరితాదులను జేర్కొనుటచేఁగూడ నీతనికంటె మనకవిపూర్వుఁడైనట్లుస్థిరమగుచున్నది. కావున మనకవి క్రీ॥ శ॥ ౭౩౦ ప్రాంతమున జీవించియుండెననుట నిశ్చయము.

కృతివిమర్శనము—సంస్కృతవాఙ్మయంబున భవభూతిమహాకవిపేరు సుప్రసిద్ధమైనిలిచియున్నది. శబ్దార్థగౌరవంబగు కిరాతార్జునీయము మొదలుగాఁ గవికర్ణరసాయనంబై కల్పనాచాతుర్యవిలసితంబై యుత్తమశైలీనిబద్ధంబగు కావ్యంబులవఱకును స్వభావవర్ణనావిభూషితంబులగు రత్నావళీప్రియదర్శికలు మొదలుగా నిరుపమానోపమానస్వభావాలంకృతంబై సకలసరసహృదయరంజకంబై విలసిల్లు కాళిదాసకృతిజాతంబువఱకు నుగల కావ్యనాటకాదులనిర్మించిన ప్రాచీనకవుల యెల్లకవితాధర్మంబులు నుగల కృతిరత్నత్రయంబును నిర్మించినభవభూతినిబోలినవాఁడు ప్రాచీనకవులలో నింకొకఁడు లేఁడు. మాలతీమాధవములోని యీక్రిందిపద్యంబు నీతనిలోకోత్తరపాండిత్యంబును సర్వతంత్రస్వతంత్రతను వెల్లడించుచున్నది. దీనికి నిదర్శనంబు లాయావిమర్శనభాగంబుల ముందు గనుఁగొనవచ్చును.

† "యద్వేదాధ్యయనం తథోపనిషదాం సాంఖ్యస్య యోగస్య చ।
జ్ఞానం తత్కథనేన కిం నహి తతః కశ్చిద్గుణో నాటకే।

† నాటకంబున సారస్యము లేదేని వేదశాస్త్రములఁ జదివితినని చెప్పనేల? ఇంతేమయిన నర్థగౌరవాదికవితాసారస్యము గలదా? అదియే నాపాండిత్యనైపుణ్యముల దెలుపును.

యత్ర ప్రౌఢత్వముదారతా చ వచసాం యత్రార్థతః
తస్మై స్తి తత్స్తదం గమకం వాఙ్మయ నిర్మాయినః ॥

మఱియు నీతిఃవిస్మృత—విశాలసారస్యంబు నెఱింగిన నీలకంఠదీక్షితామలీతనియుం దస్యంతగౌరవముగాఁ బ్రశంసించి విశేషముగా వర్ణించుటయు నింగుల కుదాహరణముగానున్నది.

‡ "ప్రాచేతసేన యాऽऽనీతా పాలితా భవభూతినా ।
సగర్భిత్వాద్వృత్తే వాణీ సైవాద్య కవిభిర్గతిః ॥"

"భవభూతేస్సంబంధా ద్భూధరభూరేవ భారతీ భాతి।
ఏతత్కృతకారుణ్యే కిమన్యథా రోదితి గ్రావా:
భవభూతికవేర్వాచ స్స్వసంపే రిసరంజితాః।
సుమనోభ్యస్సుధాస్యంది బంధమాధుర్యబంధురాః"

"బభూవ వల్మీకభవః కవిః పురా తతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేంఠతాం।
స్థితః పునర్యో భవభూతిరేఖయా స వర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః ॥"

ఈమహాకవి క్రమముగా మాలతీమాధవము, మహావీరచరితము, ఉత్తరరామచరితమును మూఁడునాటకంబులు రచించెను. భవభూతివిరచితంబులని శార్ఙ్గధరపద్ధతిలో— "నిరవద్యాని పద్యాని యది నాట్యస్య కా క్షతిః। భిక్షుకక్షాపనిక్షిప్తః కిమిక్షుర్నీరసో భవేత్ ॥" అనియొకపద్యమును గదాధరభట్టుని రసికజీవనములో—

† "కిం చంద్రమాః ప్రత్యుపకారలిప్సయా ।
కరోతి గోభిః కుముదావబోధనం ।

---

‡ వాల్మీకిమూలముగావచ్చి భవభూతిచేఁ బెంచఁబడిన వాణినే తక్కుంగకపులందఱు ననుసరించుచుండిరి.

† చంద్రుఁడు ప్రత్యుపకారమునుగోరి కలువలకు వికాసము నొసంగుచుండెనా? లేదు. పరోపకారమునందే తమజీవితమును వినియోగించుటయనునది గొప్పవారికి స్వభావము.

స్వభావ ఏవోన్నతచేతసాం సతాం।
పరోపకారవ్యసనం హి జీవితం॥"

అని యొక పద్యమును గనుపడుటచే నితఁడు రచించిన మఱియొక గ్రంథముగలదేమోయని కొందఱనుమానించుచున్నారుగాని, దాని పేరయిన లోకమం దింతవఱకుఁ దెలియఁబడకపోవుటచేతను పై పద్యములు చాటుపద్యములవలెనుండుటచేతను నట్టిగ్రంథ మొకటిగలదని చెప్ప సాహసింపఁజాలను.

పైమూఁడు నాటకంబులలోఁగూడ నొకదానిలోని పద్యములు వచనములు నింకొకదానిలో సమానముగాను గొంచెము మార్పులతోను వేఱువేఱుసందర్భంబులనన్నియంకములందును సామాన్యముగా నుండుటచే నేదిముందురచింపఁబడెనోయని యనుమానము గలుగుచున్నదిగాని యుత్తరరామచరితము మూఁడవదియను నిర్వివాదాంశమునకుఁబోక మహావీరచరితము మొదటిదియనుకొందఱి యభిప్రాయమునకు భిన్నముగా మాలతీమాధవము మొదటిదనివిశ్వసింతము. ఇది ప్రథమప్రయత్నమగుటచేత నేకాఁబోలు సమకాలికజనరంజకంబగునో కాదో యనుసంకోచంబు సూచించునట్లుగా వ్యాజవినయంబుదోఁప నీక్రిందిపద్యమీనాటకంబున నే వ్రాయుటయు దీనిప్రథమత్వమును స్థిరీకరించుచున్నది.

* "యే నామ కేచిదిహ నః ప్రథయంత్యవజ్ఞాం।
జానంతి తే కిమపి తాన్ప్రతి నైష యత్నః।
ఉత్పత్స్యతే మమ తు కోఽపి సమానధర్మా।
కాలో హ్యయం నిరవధి ర్విపులా చ పృథ్వీ॥"

* ఎవరు నన్ను నిరసింతురో యట్టి బ్రహ్మజ్ఞానులకొఱకుఁగాదీ ప్రయత్నము. నాకుఁదగినవాఁడు ముందుపుట్టఁగలఁడు. కాలమా నిరవధియైనది. భూతలమా విశాలమయినది.

మాలతీమాధవము పదియంకములనాటకము. దీనినే ప్రకరణమం దందురు. ఇందలికథమిక్కిలి మనోరంజకంబుగా శృంగారరసప్రధానం బుగాఁ బ్రదర్శనయోగ్యంబుగా లోకనీతిదాయకంబుగా నవనవోన్మేష ప్రతిభాచాతుర్యంబునఁ గల్పింపఁబడినది.

విదర్భరాజుమంత్రి యగుదేవరాతుఁడును పద్మావతీరాజుమంత్రి యగు భూరివసువును గామందకీయను సన్న్యాసినియు నొకగురువునొద్ద విద్య నేర్చిరి. కథాసందర్భంబును పాత్రసంభాషణంబును బట్టిచూడ వీరు మువ్వురు బ్రాహ్మణజాతివారని తెలియుచున్నది. విద్యాభ్యాసకాలంబున నామంత్రులిరువురు "మనము పరస్పరమపత్యసంబంధము చేసికొనవలయు" నని ప్రతిజ్ఞయొనరించుకొనిరి. పిదపఁ గొంతకాలంబునకు దేవరాతుఁడు తనపుత్రునాన్వీక్షికీవిద్య నేర్చుకొనుటకుఁ బద్మావతికిఁ బంపెను. ఆసమయంబుననే పద్మావతీరాజు తననర్మసచివుఁడగు నందనునకు మాలతినీయవలయునని మంత్రియగు భూరివసువుఁ గోరుచుండెను. ఇట్లుండ మాధవుని సౌందర్యాది సుగుణగణంబును మాలతీమాధవుల పరస్పరానురాగంబును రహస్యంబుగ నెఱింగిన భూరివసువు పైకేమియు నెఱుంగనివానివలెనుండి మాలతీమాధవులకుఁ జౌర్యవివాహము జరిగింపవలయునని కామందకిని బ్రోత్సాహపఱిచెను.

కామందకి వారిపరస్పరానురాగంబునకుఁ దగినప్రయత్నములు చేయుచుండెను. మాధవునిరూపంబును మాలతిచిత్రఫలకంబున వ్రాయుట, మదనోద్యానవిహారము, పరస్పరప్రేమగలిగిన పరిచారకులగు మందారికాకలహంసలు వీరికన్యోన్యవార్తలఁ దెలుపుట, ప్రియస్నేహితుఁడగు మకరందుఁడు మాధవునకనుకూలవర్తియైయుండుట, మాలతీమాధవుల వకుళమాలాచిత్రఫలకవినిమయము, పరస్పరవిరహతాపమునను నివిచక్క గాఁగల్పింపఁబడెను. పిదప నఘోరకంఠుఁడు మాలతినపహరించి దేవత

కుబలియియ్యనెంచుట, మహామాంసవిక్రయమునకచటికేగినమాధవుఁ డుదాని నెఱిఁగి యాకాపాలికునిజంపుట, యంతఁగపాలకుండలయను నాతనిశిష్యురాలు మాలతి నెత్తికొనిపోవుట, మాధవుఁడందులకు విచారించుచు నడవులకేగుట, మాలతిదొరకుట, వారిపరిణయము ననుకథాభాగముతో నీనాటకము శుభాంతముగా సమాప్తమగును.

నాటకవిశేషములు—ఆత్మహత్యావిషయమై జాతిగుణశీలాదులకనుగుణంబుగా మహామాంసవిక్రయ మనునద్భుతోపాయమును నితఁడే కాక యింకెవ్వరునుగల్పించియుండలేదు. మహామాంసమనఁగా "నిష్కపటమైనదియు శస్త్రఘాతముగానిదియుఁ బురుషదేహమునుండితీయఁబడినదియు" ననియర్థము. మఱియు మాలతి కామందకికి వశ్యురాలగుట నుహార్ద్రివర్ణించిన—

* " వ్రజతి విరహే వైచిత్ర్యం నః ప్రసీదతి సన్నిధౌ।
రహసి రమతే ప్రీత్యా వాచం దదాత్యనువర్తతే।
గమనసమయే కంఠే లగ్నా నిరుధ్య నిరుధ్య మాం।
సపది శపథైః ప్రత్యావృత్తిం ప్రణమ్యచ యాచతే॥ "

అనుశ్లోకంబున మాతికావశీభూతనాయికాలక్షణంబు స్వభావానుగుణంబుగా వర్ణింపఁబడినది. మాధవుఁడు గాపాలికునితోఁ జెప్పినయీ క్రిందిపద్యము మాలతీసౌందర్యవర్ణనాగర్భితంబగు కరుణరసంబును దెల్పుచు నెంతయుశ్రావ్యము గానున్నది.

---

* నేను విడిచినపుడు కలఁతపడును. దగ్గఱనున్నయెడ నెమ్మదిగానుండును. ఏకాన్తమునఁ జక్కఁగా మాటాడుచున్నది. ప్రేమతోఁ బ్రత్యుత్తరమిచ్చుచున్నది. అన్నివిధముల నుపచారము చేయుచున్నది. నేను బయలుదేరునపుడు మెడపట్టుకొని యాపి యొట్లు పెట్టించుకొని మ్రొక్కి నేనుదిరిగివచ్చుటను గోరుచున్నది.

* "అసారం సంసారం పరిముషితరత్నం త్రిభువనం।
నిరాలోకం లోకం మరణశరణం బాంధవజనం।
అదర్పం కందర్పం జననయననిర్మాణ మఫలం।
జగజ్జీర్ణారణ్యం కథమసి విధాతుం వ్యవసితః॥"

మఱియు భవభూతికాలంబున నతిమస్టంబగు కాపాలికమతంబును నరబలియు నభివృద్ధిలోనున్నవని తెలియుచున్నది. మఱియు మేఘసందేశకావ్యంబున యక్షుండు మేఘునిఁ బ్రార్థించినట్లుగా మాధవుఁడు "మాలతినిఁజూచినయెడల నా మెకు నాయవస్థను దెల్పు" మని మేఘునిఁ బ్రార్థించుసందర్భంబున మందాక్రాంతాఛందోబద్ధంబగు—

† "దైవాత్పశ్యేర్జగతి విచరన్ మత్ప్రియాం మాలతీం చే।
దాశ్వాస్యాదౌ తదనుకథయేః మాధవీయామవస్థాం।
ఆశాతంతుర్నచ కథయతా త్యంతముచ్ఛేదనీయః।
ప్రాణత్రాణం కథమపి కరోత్యాయతాక్ష్యాస్సఏకః॥"

అనునీపద్యము భవభూతి సగౌరవంబుగాఁ గాళిదాసకవితాచ్ఛాయ ననుసరించినట్లు తెల్పుచున్నది.

పూర్వోత్తరసందర్భవిరోధంబును బాత్రప్రయోగభంగంబును లేకుండ నాటక మొకరీతిగా నీతిదాయకముగానున్నది. మాధవునియె

* ఈసుందరిని హింసించి సంసారంబు నసారంబుగాను, ముజ్జగంబును రత్నములేనిదిగాను, లోకమును దృష్టిలేనిదిగాను, మన్మథుని గర్వహీనునిగాను, జననేత్రనిర్మాణమును నిష్ఫలముగాను, జగంబును జీర్ణాటవిగాను నెట్లు చేయఁదలంచితివి?

† ఓ మేఘుఁడా! నీవుతిరుగుచు దైవవశమున నాప్రియురాలగు మాలతిని జూచితివేని ముందుగా నా మెనూఱడించి పిదప నాయవస్థనుజెప్పుము. కాని నాయాశయనుదారమునుమాత్రము బొత్తిగాఁ ద్రెంపివేయకుము. ఆ మెకదియొకటియే ప్రాణరక్షణమగుచున్నది.

డ మాలతికిని మకరందునియెడ మదయంతికకు ననురాగంబెన్నఁడు వికలముకాలేదు. తన ప్రయత్నంబునకెన్ని యభ్యంతరములు వచ్చినను గామందకి వెనుదీయక తనపట్టు నిర్వహించెను. ప్రాజ్ఞులగువారు యుక్తవిషయంబులఁ బట్టు విడుతురనుటకు మొదట విపరీతబుద్ధిగలిగిన రాజనందనులు చివరకా యుద్వాహంబుల మంచిబుద్ధితో నంగీకరించిరి. ఈ నాటక కాలంబునఁ గూడ రాజులయొక్క బ్రాహ్మణులే మంత్రులుగా నుండిరనుట నిక్కము. ఏమనఁ? భూరివసు దేవరాతులు బ్రాహ్మణజాతికిం దగినట్లు గురుకులవాసము చేసిన శిష్యులై రాజనీతి నెఱిఁగిన మంత్రులై వర్ణింపఁబడుటయు రాజులతో సంబంధబాంధవ్యములు గలవారని వర్ణింపఁబడక పోవుటయు క్షత్రియ చిహ్నవస్త్రాదపదవాచ్యులు కాకపోవుటయు, నఘోరఘంటుఁడు దేవరాతుని పుత్రుఁడగు మాధవుని "అరే బ్రాహ్మణడింభ" యని సంబోధించుటయు మొదలుగాఁ గల వర్ణనంబులెల్లఁ బూర్వోక్తంబును స్థిరపఱచుచు ను న నాటకంబున నాయికానాయకులగు మాలతీమాధవులు బ్రాహ్మణులని తెలుపుచున్నవి. మఱియు నీ నాటకమంతయు విమర్శింపఁగా భవభూతి కాలంబున స్త్రీలు విద్యావతులై శిల్పకలాది చిత్రవిద్యల నేర్చుచుండిరని యుఁ బ్రౌఢలగుటచే సత్ప్రేమగలవారై తమకనుకూలురగు వరుల వరించుచుండిరనియు బ్రాహ్మణులలోఁ గూడ రజస్వలావివాహము గలదని యుఁ దెలియుచున్నది. కన్నెలకుఁ బతివరణంబున స్వాతంత్ర్యము గలదను గొప్పనీతిని బాల్యవివాహములపాలై దుఃఖభాజనులుగాక వధూవరులొకరిగుణసంపద నొకరెఱుఁగునంతవఱకు వివాహితులుగాకుండిరను మంచి యాచారమును మనకీ నాటకము బోధించుటకంటె వ్యభిచారాసకారమే మున్నది? ఇట్లు చెప్పుటచేఁ గన్నియలు జనకుల నతిక్రమించి స్వయముగాఁ గావలసిన వరుల వరించుచుండిరని కాని, లజ్జ పరిత్యాగము చేసి పరపురుషులతో సంభాషించుచు రచ్చకొట్టముల కేగుచుండిరని కాని తెలిసికొనరా

ము. ఇప్పటివలెనే స్త్రీలకేకాంతస్థితియు నస్వాతంత్ర్యమును గలవుగాని యిం
తనిర్ణయముగా బాల్యవివాహములుగాని, నిర్బంధవివాహములుగాని లే
వని నాయభిప్రాయము. మఱియు నాలవయంకమునందు వర్ణింపఁబడిన తె
ల్లపట్టుబట్టలు పైఁటకుపయోగించు రంగుబట్టలు పూలదండలు మొదలుగాఁ
గల యనురాగరసజనకంబగు వైవాహిక నేపథ్యము భవభూతికాలంబున
మన దేశము మంచి నాగరికత ననుభవించినట్లు చెప్పుచున్నది.

ఈమహాకవి రెండవకృతి మహావీరచరితము. ఇది శ్రీరాముఁడు
విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణమున కేగుట మొదలుగా రావణవధానంతరము
రామునిపట్టాభిషేకమగునంతవఱకును గల రామాయణకథను దెల్పునట్టి
యేడంకముల నాటకము. ఇందువీరరసము ప్రధానము. మహాపురుషుఁడునఁగా
నతిపరాక్రమశాలియగు రాముఁడునియుద్ధము.

ఇందలి భాగీరథీపరివేష్టితంబగు చిత్రకూటము, గోదావరీతరమంద
లి పంచవటి, కావేరీపరివృతంబగు మలయగిరి, పంపాసమీపస్థమగు ఋ
ష్యమూకము ననునీనదీస్థలీభాగంబులవర్ణనంబు సరిగా నుత్తరదిక్కునుండి
దక్షిణదిక్కునకుఁబోవు రామునిగమనంబును దెల్పుచు నిప్పటిహిందూదే
శపటమునకనుగుణముగా నున్నది. ఈమలయగిరియే యిపుడు నీలగిరియని
పిలువఁబడుచున్నది. మఱియు రాముని యాగమనమును వ్యోమయాన
రూపంబుగ వర్ణించుచు భవభూతి కావేరీనదికిఁ బుట్టినిల్లయి ద్రవిడభాష
లోఁ గొడగని పిలువఁబడుచు మిక్కిలియెత్తయిన సహ్యపర్వతంబును దా
నినతిక్రమించివచ్చు నార్యావర్తభూమిని వర్ణించి దేశస్థితిజ్ఞానమును బ్రక
టించెను.

ఈకవిశిఖామణికృతులలో నుత్తరరామచరిత్రము కడపటిది. శ్రీ
రామపట్టాభిషేకానంతరకథను దెల్పునదగుట చేతను మహావీరచరిత్రముఁ
దరువాత వ్రాసినదగుట చేతను గవి దీనికీపేరు పెట్టియుండును. అయినను

రామచరితనాటకములలో నెల్లనిది యుత్తమమయినదని యుత్తరశబ్దము నకు శ్రేష్ఠార్థకత్వమును గూడ గల్పించుకొనిన బాగుగానుండును. ఇది కరుణరసప్రధానమయిన యేడంకముల నాటకము. భవభూతి వాల్మీకిమహర్షికృతమగు నుత్తరకాండములోని ముఖ్యపాత్రలమాత్రము దీసికొని తన ప్రౌఢకవితాచాతుర్యంబును బ్రతిభావైశద్యంబునుపయోగించి కల్పించి కథాసన్నివేశము నేర్పఱచెను. అత్యుత్తమకథాగ్రథితంబును మృదుమధురపదలలితంబును బ్రతిరంగసభారంజకంబునయి మూర్ఖజనహృదయపాషాణంబులైన నవనీతంబులుగాఁ జేయుచు దర్శకులకుఁ దన్మయత్వంబుఁ గల్పించు నీనాటకరాజంబుఁబోలినది ప్రాచీనరూపకంబులలో వేఱొండు లేదని "ఉత్తరే రామచరితే భవభూతిర్విశిష్యతే" యనులోకోక్తి ప్రసిద్ధమై యుండఁగా నేనుమరల వ్రాయనక్కఱలేదు. ఏతాదృశనిరుపమానరూపకంబు రచించినభవభూతికూడ "ఏగతిరచియించిరేని సమకాలమువారలు మెచ్చరెకదా" యనిపింగళసూరకవిచెప్పినట్లుగాఁ దనకాలంబున నసహనశీలు రగుకుకవులమూలముగాఁ దననాటకంబులకుఁ బ్రసిద్ధిలేమింగాఁబోలు నటసూత్రధారసంభాషణరూపకంబుగా సీతాపవాదంబు సూచించునట్లుగా——

* "సర్వథా వ్యవహర్తవ్యం కుతో హ్యవచనీయతా ।
యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః ॥"

అనితరసంకోచంబును నిరంకుశకవితాప్రాశస్త్యంబును బ్రౌఢముగా వెలిపుచ్చెను. కాని యేనాటకశిరోభూషణంబు భవభూతికృతంబు

---

* పలుతెఱంగుల వ్యవహరింపఁగవలయుఁ । దప్పులేకుండుటెట్లని చెప్పనగును ।
మగువలకుఁబోలె వాక్కులకు నుచితనము । సంతలోకంబు దుర్జనమగుసుబుద్ధి ॥
(ఇందుదాహరింపఁబడి తాత్పర్యసంగ్రహము వ్రాయఁబడిన శ్లోకంబులకు సరియయిన నా తెలుఁగుపద్యము జూడనగును).

లనుటంజేసి తొలి రెండు నాటకంబులఁ జదివింపఁజేయునదియేకాక యెప్పుడిక ప్పుడు నవనవోన్మేషసౌరస్యంబుఁ గురిపించుచు నైహికకాములగు మానవుల యాంతరంగిక సుఖదుఃఖవికారంబులఁ బ్రదర్శించు నాముష్మికంబు సముపార్జితతత్త్వదర్శనంబునతో నిండియా యుత్తరరామచరిత్రంబును జదివితీరవలయునుగాని వేనోళ్ళఁబొగడినం దనివి దీఱదు.

ఈనాటకమంతయు సీతనిండుచూలాలగు నప్పటినుండి కుశలవులు ద్వాదశాబ్దంబులవారై తల్లిదండ్రులఁ గలిసికొనినసుదినంబువఱకు నైన పండ్రెండువత్సరంబులలోని విచిత్రకథను జెప్పుచున్నది. ఈకథాభివేశంబు సర్వజనసామాన్యంబుగాదుగావున సూక్ష్మముగాఁ గథాసంగ్రహంబు వ్రాసి పిదప విమర్శనంబునకుఁ గడంగెదను.

శ్రీరామపట్టాభిషేకోత్సవమునకు నరుదెంచిన జనకచక్రవర్తి మరల మిథిలకరుగఁ దండ్రి నెడఁబాసినందులకు విచారించుచున్న సీతను రాముఁ డూఱడించుచుండెను. ఆసమయంబున నష్టావక్రమహర్షి వచ్చి కౌసల్యాదులతో ఋష్యశృంగసత్రయాగమున కేగిన వసిష్ఠమహాముని చెప్పిన యాశీర్వచనంబులను రాజకార్యాలోచనంబులను దెల్పెను. అంతసీతకానందముఁ గలిగింపఁ జిత్రింపఁజేసిన పూర్వరామాయణకథయొక్క చిత్తరువును జూడ రావచ్చునని లక్ష్మణుండువచ్చి విన్నవించెను. పిదప రామలక్ష్మణులు సాభిజ్ఞానంబుగ సీతకుఁ జిత్రవృత్తాంతముఁ దెల్పుచుండ సీత మరల భాగీరథిని జూడవలయునని కోరెను. రాముఁడరదము దెప్పింపుమని సౌమిత్రిం బంపెను. జానకియు నిండుచూలాలగుటచే నలసియొకగదిలో రాముని బుజముపై నిద్రించెను. అప్పుడు దుర్ముఖుఁడను నంతఃపురసంచారి వచ్చి వైదేహీవిషయమగు లోకాపవాదంబును రామునకుఁ దెల్ప నతండు మిక్కిలి శోకించి సీతాపరిత్యాగంబు నిశ్చయించుకొని యామెను విడిచిపోయెను. తరువాత సౌమిత్రి వచ్చి సీతను రథమెక్కించి తీసికొనిపోయి యర

ణ్యంబునవిడిచివచ్చెను. అంతఁగరొరాంతర్వత్నియగుమైథిలి దిక్కుమా
లినదై ప్రసవవేదనసహింపఁజాలక గంగలోఁదిగెను. అంతగంగావసుంధర
లు సీతను నీటిలోఁగన్నబిడ్డలనుదీసి సీతనుదనయొద్దనుంచుకొని యాశి
శువుల వాల్మీకికినొప్పగించిరి. ఆతండును వారికిసకలవిద్యల నేర్పుచుఁ
బెంచుచుండెను. ఇట్లుండ హిరణ్మయసీతనుగూడి యశ్వమేధంబొనరింప
యత్నించు శ్రీరాముఁడు లక్ష్మణపుత్రుం డగుచంద్రకేతువును ససైన్యము
గా గుఱ్ఱముతోఁ బంపి తానునొకబ్రాహ్మణపుత్రుని యధర్మమరణంబునకుఁ
గారణమగు శూద్రమునితపస్వివిని దండకారణ్యంబునకు నధారయూథుండైవ
చ్చి యాశంబూకుని సంహరించెను. అంతఁబూర్వమరణ్యావాసంబున సీ
తకుఁజెలికత్తెయగు వాసంతి రామునిఁజూచి సీతావియోగంబునకు దుః
ఖించి పూర్వముభార్యతోఁగూడఁ దిరిగినప్రదేశంబులనాతనికిఁ జూపుచుం
డెను. ఈవృత్తాంతమువిని భాగీరథి „సీతావియోగదుఃఖితుండగు రాఘ
వునకీవనవిహారము ప్రమాదకర" మనియెంచి తమసయనుయోగినితో జానకి
నచ్చటకుఁబంపెను. కాని సీతయు నామెసంభాషణంబును రామునకుఁగనఁ
బడదు వినఁబడదు. రాముఁడు నాతనిసంభాషణంబును సీతకుఁగనఁబడును
వినఁబడును. అంతరఘుపుంగవుఁడాయయి భాగంబులు చూచుచు సీతను
స్మరించుచు మాటిమాటికి మూర్ఛిల్లుచు సీతవచ్చిస్పృశింప లేచుచు సీత
యేతన్ను నిజముగాఁ దాఁకెనదనియూహింపుచును మరల నొడలెఱుంగకుం
డును. ఇట్టిదర్శనస్పర్శనంబుల సవిచారసంతోషులగు సీతారాములయభి
నయంబెంతసభారంజకంబుగానుండునో చూచియానందింపవలెను. ఇట్లు
వారందఱు గొంతసేపుండి యథాపూర్వంబుగా నేగిరి. ఇదిట్లుండ జన
కచక్రవర్తి పుత్రీకాదుఃఖంబునోర్వఁజాలక రాజ్యంబు పరిత్యజించి భూప్ర
దక్షిణంబొనరించుచు వాల్మీకియాశ్రమంబునకువచ్చెను. సీతయవస్థను వి
నిన వసిష్ఠుండు నయోధ్యకుఁబోవనిచ్చగింపక యరుంధతీ కౌసల్యా కైకే

గా సుమిత్రలతో నచ్చుటకే వచ్చెను. వీరందఱు లవునిఁ జూచి సీతాపుత్రునిగా నెఱింగి దుఃఖించుచుండిరి. ఆసమయంబుననే రాముని యజ్ఞతురగము రాఁగా లవుఁడు దానిని గట్టించెను. చంద్రకేతుఁడువచ్చి [illegible] యుద్ధమునకై లవునితోఁ బోరాడును. ఇదని [illegible] భావంబు [illegible] యుండును. అంతదండకారణ్యమునుండి వెడలివచ్చిన రాముఁడు [illegible] యుద్ధమును విని యిటకువచ్చి సంగరమునివారించెను. అ [illegible] నచ్చరలచే రామనాటకమాడి [illegible] చుచుండఁ దమ్ముఁడు శ్రీరామవృత్తాంత [illegible] పుత్రులేమోయని పూర్వపక్షసిద్ధాంతములో [illegible] యనియెఱుఁగని కుశలవులకును జరిగిన సంభాషణంబు వినఁ [illegible] నవలెను. అంత శ్రీరాముఁ డాయా యానవాళ్ళ బట్టి వారిని తనపుత్రులుగా నెఱిఁగి విచారించుచుండ వసిష్ఠాదులు రామునిఁ జూడవచ్చిరి. వాల్మీకియు సీతను విడిచిన వెనుక జరిగినవృత్తాంతము నాటకరూపముగ [illegible] నకు సీతారాములయెడ భక్తిగలిగించెను. అరుంధతియు సీతను [illegible] తో శ్రీరామునకొప్పగించెను. ఇట్లు శుభాంతముగా నాటకము సమాప్తమగును.

ఇఁకఁ గృతివిమర్శనంబునఁ గవితావిశేషంబుల నెఱింగించెదను.

౧ వ యంకము. వసిష్ఠుని యాశీర్వచనంబును వినిన శ్రీరాముఁడు సీతతోఁ జెప్పినట్లుండిన—

* "లౌకికానాంహి సాధూనామర్థం వాగనువర్తతే।
ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచమర్థోఽనుధావతి ॥"

* సజ్జనులు లౌకికులు సగు సాధుజనుల।
నుడువులర్థంబు వెనువెంటనడచుచుండు।
నసఘులాద్యులునగు మహామునులు పలుకు—।
పలుకు—వెనువెంట నర్థంబు పరుగులెత్తు॥

యనువస్యమైహికాముష్మికజ్ఞానులవాక్ఛుద్ధితారతమ్యముం దెల్పును నుత్తమభావగర్భితమై యలరారుచున్నది. మఱియు వసిష్ఠుఁడు శ్రీరామునకు వర్తమానించిరి—

§ “జామాతృయజ్ఞేన వయం నిరుద్ధా।
స్త్వం బాలఏవాసి నవంచ రాజ్యం।
యుక్తః ప్రజానా మనురంజనేస్యా।
స్తస్మాద్యశో యత్పరమం ధనం వః॥”

అను శ్లోకము రాజనీతిసారభూయిష్ఠంబై భవభూతి యశోవర్మాదుల యాస్థానంబున నున్నట్లు చాటి చెప్పుచున్నది.

ఈమహాకవి పూర్వనాటకంబులలో నెందును నదృష్టచరంబగు చిత్రప్రదర్శనంబను నూతనమార్గంబు నీనాటకంబునం ద్రొక్కెను. అయ్యది పూర్వరామాయణ కథాసంగ్రహద్యోతకంబై యయ్యయిపట్ల శృంగార వీరకరుణాద్భుతరసంబుల సభారంజకంబగు మంగళసూత్రమై సప్తమాంకంబునకు మూలమై ప్రతిపద్యసరసంబై ప్రథమాంకంబు నలంకరించుచున్నది. ఈభాగంబు సాంతంబుగాఁ జదివినంగాని స్థాలీపులాకన్యాయంబుగ విమర్శించినంతమాత్రంబున మనోరంజకంబుగాదు. గోదావరీతీరమందలి తమరహస్యవర్తనములఁ దలంచుచుంటివాయని సీతను రాముఁడనుగుసందర్భంబునందున్న, † “కిమపి కిమపి మందం మందమాసక్తియోగా దవిరళితకపోలం జల్పతోరక్రమేణ। అశిథిలపరిరంభవ్యాపృతైకైకదోష్ణో

§ మేమల్లుని యజ్ఞములోనున్నాము. నీవు చిన్నవాఁడవు పెద్దలయాచారము ననుసరించి ప్రజానురాగంబునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

† ఓప్రేయసీ! మనము బుజములు కలిపికొని గట్టిగాఁ గౌఁగిలించుకొని పరుండి యత్యనురాగంబున నేమేమో చెప్పుకొనుచుండగా రాత్రి తెలియకుండగా వెళ్ళి పోయినదిగదా?

రవిదితగతయామా రాత్రిరేవ వ్యరంసీత్ ॥” అను పద్యమందలి స్వభావవర్ణితంబగు ననుకూలదాంపత్యానురాగరసమనుభవైకవేద్యముగాని వచనైకగోచరముగాదు. తనబుజముపైనిద్రించి పలవరించుజానకింగని శ్రీరాముడు దాంపత్యమున నవిచ్ఛిన్నసౌఖ్యముంగోరుచు వర్ణించిన,

‡ “అద్వైతం సుఖదుఃఖయోరనుగతం సర్వాస్వవస్థాసుయ,
ద్విశ్రామో హృదయస్య యత్ర జరసా యస్మిన్నహార్యోరసః।
కాలేనావరణాత్యయాత్పరిణతే యత్ప్రేమసారే స్థితం।
భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథమప్యేకంహి తత్ప్రాప్యతే ॥”

అనుశ్లోకంబాత్మైకత్వవిజ్ఞానము బోధించుచు భవభూతియొక్క యద్వైతమతపారంగతత్వముం బ్రకటించుచున్నది. దుర్ముఖునివలన సీతాపవాదంబునువిని దుఃఖించు రాముని హృదయావస్థను వర్ణింప నాకవివీరునకే చెల్లునుగాని మనమిట్టిదని వ్రాయజాలము. బ్రహ్మవిద్యాపఠించు నాత్రేయివర్ణనముగూడ మాలతీమాధవవిమర్శనములోఁ జెప్పినట్లుగా నీకవిరాజు కాలమందలి స్త్రీవిద్యాప్రాచుర్యముం దెల్పుచున్నది.

శ్రీరామాయణకావ్యరచనకుముందుగా వాల్మీకిమహర్షి యాకస్మికప్రతిభావిశేషంబున నుచ్చరించిన “[1] మానిషాద! ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః। యత్క్రౌంచమిథునాదేక మవధీః కామమోహిత ॥” మ్మను శ్లోకమునననువాదించి దానింగూర్చి “[2] చిత్రమామ్నాయాదన్యత్ర నూతనశ్ఛందసామవతార” యనియు “[3] అథ భగవాన్ ప్రాచేతసః ప్ర

‡ సకలావస్థలయందును సుఖదుఃఖములను ముసలితనమునందును నైక్యంబును ననురాగంబుగలిగియుండు దాంపత్యమునకు భద్రము గలుగుఁగాక.

[1] ఓనిషాద! క్రౌంచమిథునములలో నొకదానిని జంపితివిగావున నీవు చిరకాలము బ్రతుకవు. [2] వేదములకుఁదరువాత ఛందస్సుల నూతనజననము చిత్రముగానున్నది. [3] వాల్మీకిమహర్షి భూలోకంబున మొదటిదగు రామాయణకావ్యమురచించెను.

థనం మనుష్యేషు శబ్దబ్రహ్మణస్తాదృశం వివర్తమితిహాసం రామాయ
ణం ప్రణినాయ" యనియువర్ణించుటచే సంస్కృతభాషలో రామాయ
ణమే ఛందోబద్ధంబగు నాదికావ్య మనుమహాకవి భవభూతినమ్మకమే
మనకు మార్గదర్శకముగానున్నది.

ఏవి సభ్యులహృదయంబుల నాకర్షించు నట్టి పూర్వరామాయణక
థాభాగంబులనుద్ఘాటించుచు, గోదావరి, పంచవటి, ప్రస్రవణము మొద
లుగాఁగలవాని మిక్కిలివర్ణించుటచూడ భవభూతి పోలవరము మొదలు
భద్రాచలమువఱకుఁగల గోదావరీతీరకాననప్రదేశంబుల స్వయముగాఁ
జూచి యానందించినవాఁడని తోఁచుచున్నది.

శంబూకవధార్థము జనస్థానంబునకేతెంచిన శ్రీరాముఁడు పంచ
వటిదర్శింపవచ్చుటయు నాసమయంబుననే సీత తమసతోఁగూడఁ దనకు
మామలకు ద్వాదశవత్సరపూర్తియగుట సూర్యునారాధింప నచ్చటికే వ
చ్చుటయు రామునిఁజూచి యాతనిమాటలువిని సీతదుఃఖించుటయు నా
మెచేతితో స్పృశింపనానందించి యామెకనుపడమికి రాఘవుఁడు వగ
చుటయు ననుకథాభాగంబు మిక్కిలి ప్రౌఢముగాఁ గల్పింపఁబడినది. ఈ
సందర్భంబునఁ బూర్వము మైథిలి పెంచిన గజమృగమయూరవృక్షాను
లవర్ణనంబు సహజముగానున్నది. ఇందు సీతారాముల పరిదేవనంబు భవ
భూతి యనుభవసిద్ధంబుగా వర్ణించినాఁడాయన నంతస్స్వాభావికంబుగా
నధికవిచారవంతుల హృదయావస్థం దెలుప నుదాహరణంబుగా నున్నది.
మఱియు మూడవయంకముచివరనున్న—

* ‘‘ ఏకోరసః కరుణఏవ నిమిత్తభేదా ।
ద్భిన్నః పృథక్ పృథగివాశ్రయతే వివర్తాన్ ।

---

* నీరొక్కటియే సుడి, బుడగ, మొదలుగాఁగల వికారములను బొందినట్లు
గాఁ గరుణరసమొక్కటియే నిమిత్తభేదమువలన వేఱువేఱురూపములఁ జెందును.

ఆవర్త బుద్బుద తరంగమయాన్ వికారా।
నంభోయథా సలిలమేవహి తత్సమస్తం॥"

అనుశ్లోకము జానకీరాఘవసమాగమ వృత్తాంతమున కనుపాపముగానుండుటయేకాక నాటకంబునకు వీరశృంగారములలో నేదైన నొకరసము ప్రధానముగానుండవలయు ననినభరతనాట్యశాస్త్రమునకు విరుద్ధముగా నున్నయీనాటకమందలి కరుణరసంబును సాధించుచు "శృంగారపకపవరస" యనుశృంగారప్రకాశకారాదిమతంబు ఖండించుచు రాగివిరాగిసాధారణం బగుకరుణరసమే సర్వరసప్రకృతియని నిర్ధారణ చేయుచుం గావ్యనాటకలక్షణంబుల భవభూతికిం గలస్వాతంత్ర్యమును ఘోషించుచున్నది.

ఇంక నాల్గవయంకము మొదలుగా నాటకాంతమువఱకుంగల కథ వాల్మీకియాశ్రమమున జరిగినట్లున్నది. విదూషకునకు బదులుగా సౌధాతకి యనువాల్మీకిశిష్యుని ప్రవేశము చతుర్థాంకమునం గలదు. మఱియునీయంకముత్తమస్త్రీపురుషపాత్రప్రవేశంబై రాజమర్యాదలను, దంపతిప్రభావంబును, మహారాజకాంతలసుగుణసంపదను, దెల్పుచు సశాంతకరుణరసమొలికించుచు లోకంబునకు నీతిదాయకముగానున్నది. ఇందొకట—

సల్యాః యశంబుగా : పురంధ్రీణాం

హి భవతి" యనియు నింకొకట—చోపితావిషయకంబుగా "గుణాఃపూజాస్థానం గుణిషు నచ లింగం నచ వయః" అనియు స్త్రీసామాన్యంబుగా నర్థాంతరన్యాసములు చెప్పటచేతను మాలతీమాధవమందలి స్త్రీపాత్రప్రజ్ఞావిశేషవర్ణనంబుచేతనుగూడ భవభూతి కవిసామాన్యులవలె స్త్రీజాతిమాత్రనిందకుండు కాండు సరిగదా గుణదోషవిమర్శనంబుగల స్త్రీపక్షపాతియని తోంచుచున్నది.

జనకాదులసమీపించునపుడు లవుని సంభాషణంబు రాజలక్షణం

బులకనుగుణంబుగా గంభీరంబును దారంబును బాల్యచిహ్నమున కనురూపంబుగా హృదయాహ్లాదకరంబు యుక్తియుక్తంబునై యశ్వరక్షకుల మాటలు వినునపుడు క్షాత్రధర్మంబున కనుసరణంబుగా సస్థైర్యశౌర్యంబునైయీపాత్రమున కెంతయుం దగియున్నది.

ఒకనిఁజూచి యొకఁడు మనంబున నభినందించుచు నొకనినొకఁడు పొగడుకొను రామలక్ష్మణకుమారు లగు లవచంద్రకేతువుల సంభాషణంబున హృద్యంబై వీరకరుణరసమిశ్రంబైనయీపంచమాంక మీనాటక కల్పభూజంబునకు ఫలకల్పంబుగానున్నది. లవునిఁజూచి విచారించు సుమంత్రునిమాటయగు—

* “మనోఽంకురస్య యద్బీజం తద్దైవేనాదితో హృతం।
లతాయాం పూర్వలూనాయాం ప్రసవస్యోద్భవః కుతః॥”

అనునది సాభిప్రాయమై నిష్కారణసీతాపరిత్యాగమందలి విచారముం బ్రకటించుచు రామునకు సీతావిషయకవార్త యెఱుంగమిం దెల్పుచు నర్థగౌరవముగానున్నది. మఱియు రామపరశురాములంగూర్చి లవునియొక్క ప్రౌఢపుమాటలగు—

“[1] సిద్ధం హ్యేతద్వాచి వీర్యం ద్విజానాం।
బాహ్వోర్వీర్యం యత్తు తత్ క్షత్రియాణాం।
శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణో జామదగ్న్యః।
తస్మిన్ దాంతే కాస్తుతిస్తస్య రాజ్ఞః॥”

---

* హృదయమా! నీకోరికకు బీజమగు సీతను దైవము మొదటనే హరించెను. మొదలు తెగిన తీఁగకు మొగ్గలు పుట్టునా?

[1] విప్రులకు వాక్కునందు రాజులకు భుజములందు వీర్యము సిద్ధము. పరశురాముఁడు శస్త్రమునుపట్టిన బ్రాహ్మణుఁడు. అతనిజయించినాఁడని రామున కేమిగొప్ప?

"[2] వృద్ధాస్తేనవిచారణీయచరితాస్తిష్ఠన్తు హుంవర్తతే।
సుందస్త్రీదమనేప్యఖండయశసో లోకే మహాన్తోహియే।
యాని త్రీణికుతోముఖాన్యపిపదాన్యాసన్ ఖరాయోధనే।
యద్వా కౌశలమింద్రసూనుదమనే తత్రాప్యభిజ్ఞో జనః॥"

అనుశ్లోకములెంతయు సరసంబులై కవిచాతుర్యమును వెల్లడించుచున్నవి. ఇఁకనాఱవయంకము విష్కంభంబున లవచంద్రకేతువులయుద్ధము సరసంబుగ వర్ణింపఁబడినది. మహామహిమను శ్రీరామచంద్రమునిఁ గనిన కుశలవులవినయసంతోషములను నాయుము చూనవాళ్ళచే నా బాలురఁ దనపుత్రులుగా శంకించుకొను రాముని హృదయావస్థను గ్రంథనామహాకవిభవభూతికే చెల్లును. రాముఁడు కుశలవుల జూచినతోఁ—

"[1] భూయిష్ఠంచ రఘుకులకౌమారమనయోః పశ్యామి......
అయే న కేవల మస్మద్వంశసంవాదిన్యాకృతిః ......
నను పునరివ తన్మే గోచరీభూతమక్ష్ణోః।
రభినవశతపత్త్రశ్రీమదాస్యం ప్రియాయాః......
శుద్ధాచ్ఛదంతచ్ఛవిసుందరేయం।
సైవోష్ఠముద్రా సచ కర్ణపాశః .....

అని సీతనుదలంచుకొని కన్నీరువిడువ లవుండు మహారాజా! యేలవిచారించుచుంటివనియడిగెను. అంతఁగుశుండు లవునితో—

" వినాసీతాదేవ్యా కిమివ నచ దుఃఖం రఘుపతేః।

[2] తాటకనుజంపి గొప్పకీర్తిపొందిన యాపెద్దలనుండనిమ్ము. ఖరాసురునిఁజంపునపుడు మూఁడడుగులు వెనుకకు వేయుటయు వాలినిజంపిన నేర్పును జగద్విదితమే.

[1] కేవలము మాపోలికయేకాదు. సీతపోలికకూడ బాగుగాఁగలదు.

[2] తమ్ముడా! ప్రాణప్రియురాలయిన సీతపోఁగా రామునకు దుఃఖమేలరాకుండునని వారిస్నేహమాని యట్టిది. ఈవిరోగమాని యిట్టిది. రామాయణము చదువనివానివలె నిట్లడిగెదవేమి?

ప్రియానాశే కృత్స్నం కిల జగదరణ్యంహి భవతి ।
సచ స్నేహస్తావా నయమపి వియోగో నిరవధిః ।
కిమేవం త్వంపృచ్ఛ స్యనధిగతరామాయణఇవ ॥ ”

అని చెప్పినసమాధానమెంతసహృదయరంజకంబై కరుణరసపూరితంబు గానున్నదో చదువరులకే తెల్లము. ఇవ్విధంబుగాఁ దానుతండ్రియని తెలియని కుమారులతో సంభాషించుచు సవిచారానందముం బొందుచు రాముఁడు వసిష్ఠాదులఁ జూడనేగె నిట్లాఱవయంకము ముగిసినది.

పిదప వాల్మీకిమహర్షియానతిచే లక్ష్మణుఁడు గంగాతీరంబున సభాసన్నివేశంబుగావింప, సకలపౌరజానపదులు రామాదులును సభ్యులుగానుండ, సీతాపరిత్యాగంబాదిగా సీత భూవిలయమగునంతవఱకును గల వాల్మీకికృతం బగునాటకంబు నచ్చరలభినయించి సీతాసచ్చరిత్రమహిమంబును గుశలవులజననవృత్తాంతంబులను లోకమునకుఁ బ్రకటించిరి.

ఇట్లునాటకంబులో నంతర్నాటకంబు కల్పించి సకలకవిజనసంస్తవనీయులైనవారిలో భవభూతియే మొదటివాఁడు. పిదప నరుంధతి పరమపవిత్రయగు సీతాదేవిని సర్వజనమనోహరులగు కుశలవులను శ్రీరామునకొసంగెను. ఇట్లుశుభోదర్కంబుగా నాటకము సమాప్తంబగును.

ఈకవికిఁ బాణినీయశాస్త్రంబున నపారప్రజ్ఞగలదని యితని నాటకంబులఁజదివినవారెల్ల గ్రహింతురు. మఱియుఁ బద్యాంతంబుల నతిరమ్యంబుగా నొక్కవిశేష్యంబునకు రెండుక్రియాపదంబుల నర్థభేదంబుగఁ బ్రయోగించునైపుణ్యము పెక్కుచోట్లఁగన్పట్టుచున్నది.

ఒకపద్యంబున నిద్దఱుసంభాషించుటయుఁ బద్యమధ్యభాగంబున దానిభావంబునుమార్చి యింకొకవిధముగా ద్రిప్పుటయు మొదలుగాఁగల కవితాచాతుర్యంబునకు ముందీకవికావ్యములేమార్గదర్శకములగుచున్నవి మఱియు “ అమృతాత్మనకికలా ” మను నాందీభాగమును,

“విద్యాకల్పేన మరుతా మేఘానాం భూయసామపి। బ్రహ్మణీవ వివర్తానాం క్వాపి విప్రలయఃకృతః॥” అను శ్లోకంబును వేదవేదాంతజ్ఞాని యగు భవభూతి యద్వైతశాస్త్రంబునకుదాహరణంబుగాఁజాలును.

ఈకవి సామాన్యముగా నెల్లవృత్తంబులను వ్యవహరించెనుగాని శిఖరిణీవృత్తంబును బెక్కుచోట్ల రసవద్భాగంబులవాడుటచే నీఛందస్సీతనికి మిక్కిలి ప్రియంకరమయినట్లు కనుపడుచున్నది.

-:0:-

భట్టనారాయణకవి.

వేణీసంహారనాటకకర్త యగునీబ్రాహ్మణుఁడు క్రీ॥ ౧౦౭౭ లోఁ గాన్యకుబ్జంబునుండి వంగదేశమునకువచ్చినట్లు కొందఱువంగదేశీయులభిప్రాయపడిరని తెలియుచున్నది. § కొందఱుపాశ్చాత్యవిమర్శకులీతఁడు ౯వ శతాబ్దము ప్రథమభాగములోనివాఁడని వ్రాసిరి. కాని, యీతనినాటకములోని శ్లోకము లానందవర్ధనునిధ్వన్యాలోకంబునను, వామనునికావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందునుగూడఁ గనుపడుటచేనితఁడు వారికిఁ బూర్వుఁడైనట్లు స్పష్టపడుచున్నది. మఱియునితఁడు తననాటకప్రస్తావనలో నవనాటకమని వ్రాసికొనుటచేఁగూడ భారతకథానాటకరచనంబునఁ జిత్రభారత బాలభారత పాండవానందాది నాటకంబులకంటె నీనాటకము ప్రాచీనమని తెలియుచున్నది. కావున నెట్లయిన నితఁడు, ఎనిమిదవ శతాబ్దంబుపూర్వభాగములోనివాఁడనఁగా భవభూతికిఁగొంచెముతరువాతివాఁడో సమకాలికుఁడో యైయుండునని యూహింపవచ్చును

§ చూ. ఇండియాఇంపీరియల్ గేజటీరు.

ఇతఁడు రచించినది వేణీసంహారమొక్కటియే కనుపడుచున్నది. ఇచట వేణియనఁగా శిరోజములు వానిని సంహారమనఁగా ముడుచుట యనియర్థము. ఇంతమాయజూదంబున నోడినపాండవుల ధర్మపత్నియగు ద్రౌపదిని గొప్పవట్టి దుశ్శాసనుఁడు సభలోనికీడ్చుకొనివచ్చినపుడు విడిపోయిన తలవెండ్రుకలను, వనవాసానంతరము భీముఁడు యుద్ధమున దుర్యోధనునితొడలు తెగఁగొట్టి వానిరక్తమునఁబడిసిన చేతులతో ముడివేయుటయను కథాభాగము వీరరసోద్రేకముగా వర్ణింపఁబడినది. మఱియుఁ గథానాయకుఁడగు భీమసేనునిచేఁ గౌరవశతమును సంహరించుట, యందును దుశ్శాసనునిపొట్టచీల్చి రక్తము ద్రాగుట, దుర్యోధనునితొడలు తెగఁగొట్టుటయను ఘనప్రతిజ్ఞ లతిఘోరముగా నిర్వహింపఁబడినవి.

ఇది కేవలవీరరసప్రధానంబైనను దీనిశైలిమాత్రము సులభముగానేయుండి యాపాతమధురముగానుండును. వీరరసరూపకములలో దీనిం బోలినప్రసన్నరంజకంబగు నాటకంబొండు లేదు. ఈక్రిందిభీమవచనమీ నాటకసారమంతయుఁ దెలుపుచున్నది.

† "చత్వారో వయమృత్విజ స్సభగవా న్కర్మోపదేష్టా హరిః।
సంగ్రామాధ్వరదీక్షితో నరపతిః పత్నీ గృహీతవ్రతా।
కౌరవ్యాః పశవః ప్రియాపరిభవక్లేశోపశాంతిః ఫలం। [౧॥౨౫॥
రాజన్యోపనిమంత్రణాయ రసతి స్ఫీతం యశోదుందుభిః॥"

ఈక్రిందికథాభాగమెంతయు హృదయరంజకంబుగా నుండును. భీముఁడు దుశ్శాసనుని నెత్తురు ద్రాగి దుర్యోధనునిఁ జంపి యాతనిరక్తము

† ఈయుద్ధయజ్ఞంబున మేము నల్వురము ఋత్విక్కులము. కృష్ణుఁడు అధ్వర్యుఁడు. ధర్మరాజు యజమానుఁడు. ద్రౌపది వ్రతదీక్షాపరురాలు. కౌరవులు యాగపశువులు, ప్రియురాలిపరాభవశాంతి ఫలము. రాజులను బిలుచుటకు కీర్తిదుందుభి మ్రోగుచున్నది.

మేనఁజూపికొని "‡ ఊరూకరేణ పరిఘట్టయతాస్సలీలం। దుర్యోధనస్య పురతో౽పహృతాంబరాయాః। దుశ్శాసనేన కచకర్షణభిన్నమౌళి। స్సా ద్రౌపదీ కథయత క్వపునః ప్రదేశే॥" అని ద్రౌపదింజేర్చుచు వెదకు చుఁ బరుగెత్తివచ్చుచుండ, ధర్మరాజాదిని జూచి దుర్యోధనుఁడని భ్రాంతి పడి సవేగముగాఁగౌఁగిటంబట్టి, ఓదురాత్మా! దుర్యోధనా! ఉండుండు ము. అనినిలిపి యిట్లుపలికెను. "§ ఆశైశవాదనుదినం జనితాపరాధః। మత్తో బలేన భుజయోర్హితరాజపుత్రః। ఆసాద్య మే౽న్తరమిదం భుజ పంజరస్య। జీవన్ప్రయాసి నపదాత్పదమద్యపాపః॥" పిదప భీముఁడని తె లియుటయు నందఱుసంతసించుటయు ద్రౌపదిశిరోజముల నతఁడు ముడు చుటయు ననుకథాభాగముతో నాటకము ముగియును.

‡ చేతితోఁ దొడలుతట్టుచున్న దుర్యోధనునియెదుట విప్పఁబడిన చీరగలదియు దుశ్శాసనుఁడు పట్టియీడ్వఁగా విడినకొప్పుగలదియు నగు ద్రౌపది యెచ్చటనున్నది?

§ ఓరిపాపీ దుర్యోధనా! చిన్ననాటనుండి పెక్కుతప్పులుచేయుచు నాతమ్ము లఁబలుబాధలఁబెట్టుచున్ననీవు నేఁటికి నాభుజపంజరమునఁ జిక్కితివి. ఇఁకఁబ్రాణ ముతో నడుగులీని యడుగుపెట్టిపోఁగలవా? ఉ. అం.

———:0:———

సుబంధుకవి.

ఇతనికాలమును నిర్ణయించుటకుఁదగిన సదాధారంబు లేవియుఁగా నుపడవు. కాని, కొందఱుపూర్వాణవిమర్శకుల వ్రాఁతలననుసరించి మనదేశీ యులుగూడ నొకరిద్దఱుభ్రమపడి "వాసవదత్తలో సుబంధువా అవశతా బ్దము తుదిభాగముననున్న దండికవి రచించినఛందోవిచితియను గ్రంథం బును, దిఙ్నాగాచార్యాదులచే దూషింపఁబడినవాత్స్యాయనముని న్యా యసూత్రభాష్యము నుద్ధరింప న్యాయవార్తికంబురచించిన యాఅవశతా

బ్దములోని న్యాయవిద్యావిశారదుఁడగు నుద్యోతకరుని, ధర్మకీర్తియను వానిని స్మరించుటచే వారికిఁబరుఁడై ౭ వ శతాబ్దము పూర్వభాగమందున్న బాణభట్టునిచే నుతింపఁబడిన వాసవదత్తగలవాఁడగుటచేతను, రాఘవపాండవీయకర్తయగు కవిరాజుచే "సుబంధుర్బాణభట్టశ్చ కవిరాజ ఇతిత్రయః" అనుశ్లోకంబున బాణునికంటె ముందుగా నిర్దేశింపఁబడినవాఁడగుటచేతను, బాణునికంటెఁబూర్వుఁడునైయుండు" ననియింక నేవేవో కారణంబులిట్టివే చూపుచు సుబంధుని ౬ వ శతాబ్దంబు తుదిభాగంబునఁజేర్చిరి.

ఈసందర్భమున వారుచూపిన కారణము లంతప్రబలములు కాకపోయినను సుబంధువు దండ్యాదులకంటెఁ దరువాతివాఁడనుట మనకాతంకమును గలిగించునదిగాదుగాని బాణుఁడుప్రశంసించిన వాసవదత్త సుబంధురచించినదనునదిమాత్రము నిస్సంశయముగనంగీకరింపఁదగినదిగాదు. ఈవిషయము శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యజీవితములో వివరింపఁబడినను మరలనిందు విమర్శింపఁదగియున్నది. బాణుఁడు హర్షచరిత్రలోఁ బ్రశంసించిన వాసవదత్త సందర్భమునుబట్టి సుబంధువాసవదత్తాకథకంటె భిన్నమయిన యొకయాఖ్యాయికయనియు నయ్యదియిపుడు లోకవ్యవహారములోనున్న దృశ్యశ్రవ్యకావ్యములన్నిటికంటె మిగులఁబ్రాచీనమైనదనియు, మహాభాష్యకర్తయగుపతంజలిమహర్షియుఁ గైయటాచార్యులునుగూడ "లుబాఖ్యాయికాభ్యోబహులం, ఆఖ్యానాఖ్యాయికేతిహాసపురాణేభ్యశ్చ" అనువార్త్తికములయర్థము వివరించుటలోఁ గ్రమముగా నాఖ్యాయికాపదంబునకు వాసవదత్తాపదంబు నుదాహరించుటయే ధ్రువపఱచుచున్నది. కాని, యట్టివాసవదత్తమఱియొకటియుండవచ్చునుగాని బాణుఁడుస్మరించినది సుబంధుకృతిగాదనుటలో బలవత్ప్రమాణమేమనియడుగుదురేని బాణుఁడు, హరిచంద్ర సాతవాహన ప్రవరసేన భాసకాళిదాసా

ములఁ బేర్కొని సుబంధుని పేరెత్తకపోవుటయు, సరసవచనరచనయందధిక
చాతుర్యముఁ జూపినయతఁడు గాళిదాసాదులఁగూడ నట్లునుతింపక, య
త్యక్లిష్టశ్లిష్టవాక్యరచనగల సుబంధువాసవదత్తను "కవీనామగలద్దర్పోనూ
నం వాసవదత్తయా। శక్త్యేవ పాండుపుత్రాణాం గతయా కర్ణగోచరం"
మ్మని యత్యుత్తమముగా నుతించు ననుట నమ్మఁదగినది కాకపోవుటయుఁ
దగినప్రమాణంబులు కాఁజాలును.

ఇదియిట్లుండఁగాఁ బైనివ్రాసిన "కవీనామగలద్దర్ప" యనుశ్లోక
ము నలకత్తాముద్రితపుస్తకములలోఁ దక్కఁ దక్కినయాంధ్రలిఖితముద్రి
తవాసవదత్తాపుస్తకములలోఁ జివరఁగనుపడుచుండుటచే నిది సుబం
ధుకృతమై హర్షచరితలోఁ గవిప్రశంసాపద్యములలోఁ జేరినదా? లేక
బాణకృతమై లోకపరంపరాగతమై క్రమంబుగ వాసవదత్త తుదకుఁజేరి
నదా? యనిగొప్పసంశయమొకటి సంభవించుచున్నది. కాని పైశ్లోకము
వాసవదత్తాపుస్తకంబులలోఁ గొన్నిటిలోమాత్రమే యుండుటచేతను,
స్వోత్కర్షపరంబుగ సుబంధుఁడురచించినదీనిని బాణుఁడపహరించి తన
కవిస్తుతిలోఁగూర్చెననుట యనుచితమగుటచేతను, తానప్పుడే గ్రంథస
మాప్తిచేసి యింకనులోకములో వ్యాపింపకమునుపే తనవాసవదత్తచే
నెల్లకవులగర్వమణఁగిపోయినదని సుబంధువు కావ్యాంతమున వ్రాసికొనె
ననుటగూడ నసంభవము నసమంజసము నగుటచేతను, నది సుబంధునిపద్య
ముగాదనియుఁ బతంజల్యాదులచే నుదాహరింపఁబడిన ప్రసిద్ధప్రాచీన
వాసవదత్తనుగూర్చి బాణుఁడట్లు ప్రశంసించియుండఁగా దానిలోనివాస
వదత్తాపదంబును గనిననవీనులు నామసామ్యంబుననో సుబంధునియంద
లిగౌరవంబుననో యాశ్లోకమును వాసవదత్తను దాముఁ వ్రాసికొను నెడఁ
జివరఁజేర్చియుందురనియు నిస్సంశయముగ విశ్వసింపవచ్చును. ఇంకఁగ
విరాజు బాణునికంటె సుబంధుని ముందుగా నిర్దేశించుటయందురాఁ

ద్వ్యర్థికావ్యమునకుఁ గడంగినయతఁడు ప్రత్యక్షరశ్లేషవిధానదక్షుఁడను
గౌరవంబుచేతనో యాదృచ్ఛికంబుగానో యట్లు చెప్పియుండును గాని
యంతమాత్రముననే వారిపౌర్వాపర్యంబు నెఱింగి యట్లు చెప్పియుండునని
యు నిట్టివి కవికాలనిర్ణయంబున కాధారంబులనియుఁ దలంపనగునా? అ
ట్లయిన నీసుబంధువునే వాసవదత్తాకవులు బాణభట్టునికంటెఁ బరునిఁగా
నిర్దేశించిరి. అందుచే ననేకాభిప్రాయానుసరణంబుగాఁ బరుఁడేల కాఁగూ
డదు? సరియే. అట్లయిన నాప్రాచీనవాసవదత్తయేదని మరలనడుగుదు
రేని, పేరయినఁ దెలియని భట్టారకహరిశ్చంద్రుని గద్యకావ్యముతోఁ గవిపే
రయినఁ దెలియని యాప్రసిద్ధవాసవదత్త సుఖముగా నెచ్చటనో నిద్రించు
చున్నదని యుత్తర మీవలసివచ్చును. ప్రసక్తానుప్రసక్తంబుగ నేదో వ్రాసి
తిమిగాని యింతయేల? ఈతనికంటెఁ బూర్వుఁడగు భవభూతి యెనిమిద
వశతాబ్దంబు మొదటివాఁడని భవభూతి శ్రీహర్ష జీవితములలోఁ జదివియుం
డఁగా నితఁడు బాణునికంటెఁ దరువాతివాఁడనుట కనుమానమేమున్నది?
ఇఁకనో పరిశీలింపఁగాఁ గావ్యాలంకారసూత్రవృత్తిలో నుత్తరాలంకారప్రా
యంబునకుదాహరణంబుగా † నీవాసవదత్తలోని వాక్యమొకటి గనుప
డుటచే నెనిమిదవశతాబ్దంబు పరభాగములోనివాఁడగు వామనాచార్యు
నికంటె నితఁడు పూర్వుఁడైనట్లు తెలియుచున్నది. కావున నేవిధముగా నాలో
చించిన ననేకసమ్మతంబుగా సుబంధుకవి ౭ వ శతాబ్దంబు మధ్యభాగం
బున నుండియుండు నని నిశ్చయింపవచ్చును.

ఈకవి నివాసజీవనచరితాదులేమియుఁ దెలియవు. కాని యితఁడు
ఉజ్జయినీప్రాంతమువాఁడేమోయని కొందఱూహించిరి. ఇతఁడు బ్రాహ్మ

† కులిశశిఖర ఖరనఖరప్రచయప్రచండ చపేటాపాటితమత్తమాతంగకుంభస్థ
లగలన్మదచ్ఛటాచ్ఛురితచారుకేసరభారభాసురముఖే కేసరిణి.

గుఁడు. కథాముఖంబున సమానభక్తితోఁ గావించిన శివకేశవస్తుతియే యీతని దద్వైతమతమని తెల్పుచున్నది. వాసవదత్తయను గద్యకావ్యము దక్క నితనిది మఱేదియుఁ గానరాదు. దీనింగూర్చి కవియే కావ్యాంతమున నిట్లు వ్రాసికొనెను.

" ప్రత్యక్షరశ్లేషమయప్రపంచ విన్యాసవైదగ్ధ్యనిధిం ప్రబంధం ।
సరస్వతీదత్తవరప్రసాద శ్చక్రే సుబంధుస్సుజనైకబంధుః ॥ "

కేరళభూపాలునిచే నొసంగఁబడిన " అభినవబాణభట్టశబ్దశాస్త్రాలంకారభూషణ " యనుబిరుదంబు వడసిన శ్రీకృష్ణసూరి దీనికి విమర్శినీ వ్యాఖ్యరచించెను. కాదంబరీ దశకుమారచరితలవలె దీనికిఁ దేశప్రచారము లేకపోవుటకుఁ గారణము కవిత్వాక్షరశ్లేషకఠినమై దుర్గ్రాహంబుగా నుండుటయే యని దీని చదువరులు గ్రహించియుందురు. ఈకథ ప్రసిద్ధవాసవదత్తాకథలకంటె భిన్నముగాఁ గనుపడుచున్నది. కాళిదాసుని మేఘసందేశంబునను, శ్రీహర్షుని రత్నావళీప్రియదర్శికలలోనుగూడ వాసవదత్త తండ్రి యుజ్జయినీరాజగు ప్రద్యోతుఁడని నిర్వచింపఁబడినది. గుణాఢ్యుని బృహత్కథకుఁ బరివర్తనములగు బృహత్కథామంజరీ కథాసరిత్సాగరములలోఁ జండమహాసేనుఁడని నిరూపింపఁబడినది. ఈకావ్యంబుననో కుసుమపురరాజగు శృంగారశేఖరుఁడని చెప్పఁబడినది. వీనికన్నిటికిని మూలాధారమగు బృహత్కథ యెట్లున్నదో యెవరికిని దెలియదు. కొన్నిటిలోఁ దండ్రి కనుమతమనియు, మఱికొన్నిటిలో నభిమతముగాదనియుఁ గనుపడుచున్నది గాని యెట్లయినను వాసవదత్త యాత్మమనోహరుండును గౌశాంబీనాథుఁడు నైన యుదయనుని బెండ్లియాడెననుటలో నన్నియు నేకీభవించుచున్నవి. ఈకావ్యముననో తండ్రి తన్నుఁ బుష్పకేతున కీయఁదలంచి యుండఁగా వాసవదత్త కందర్పకేతుని వరించి యాతనిచేఁ గొనిపోఁబడెననియున్నది. కాని, కథామధ్యభాగంబునఁ బ్రకటించిన " అపూర్వాబ్ధ

హాత్కథా మయా శ్రుతా ప్రత్యక్షీకృతాచ" అను వాక్యమువలన నీకవి బృహత్కథ నెఱింగినవాఁడేమోయని సంశయముగలుగుచున్నది. ఇందలి కథమాత్రము ప్రసిద్ధవాసవదత్తాకథకు భిన్నముగానున్నను సరసముగానే పెంచఁబడినది. దానినిమిక్కిలి సంగ్రహించి యిందువ్రాసెదను. సంప్రాప్తయౌవనుండును, చింతామణిరాజసూనుండును, గథానాయకుఁడును నగుకందర్పకేతువొకనాఁడు స్వప్నంబున మనోహరాంగియగు పదునెనిమిదియేండ్లవయస్సుగల యొకకన్యనుజూచి తదేకధ్యానుండై యొకనాఁడు తనమిత్రుఁడగు మకరందునితోఁగూడ వింధ్యాటవికిఁబోయి నిశాసమయంబున నొకజంబూవృక్షముక్రింద విశ్రమించియుండెను. ఆసమయమున నానేరేడుచెట్టుమీదనున్న శారిక యపుడేవచ్చిన యాత్మప్రియుఁడగు శుకంబునుజూచి యింతప్రొద్దుపోవువఱకు నెచ్చటనుంటివని యతికోపముతోనడిగెను. అంతనాశుకము కోపింపకుము బృహత్కథవినుటచే జాగయినదనిచెప్పెను. అంతనాశారికప్రార్థింప శుక మాకథ నుపక్రమించి కుసుమపురరాజగుశృంగారశేఖరునిపుత్రికయు సంప్రాప్తయౌవనయు నగు వాసవదత్త యతిమనోహరాంగుఁడగు నొకరాజపుత్రునిఁ గందర్పకేతువనునతనినామాక్షరంబులను స్వప్నంబునఁగని విని యాతనియెడబద్ధానురాగయై యాతనిభావమెఱుంగఁ దమాలిక యనుశారికనుబంపుట యదియు నాచెట్టుక్రిందనేయుండుట యనునంతవఱకుఁ జెప్పెను. అంతమకరందుఁడాతమాలికనుబిలిచి యావద్వృత్తాంతముంగనుఁగొనెను. పిదపవారిరువురయనురాగము సమాగమము నతినిపుణంబుగ నతివివరంబుగ వర్ణింపఁబడినది. కొన్నికొన్నిచోట్ల నుపమానంబులు నిదర్శనంబులు కటువుగానున్నను గథచక్కఁగాఁబెంపువడసి హృదయరంజకంబుగాఁ బండితగ్రాహ్యంబుగానున్నది.

దామోదరగుప్తుఁడు.

ఇతఁడు నిరుపమానపరాక్రముఁడును సంస్కృతభాషాపోషకుఁడును శబ్దశాస్త్రస్వతంత్రుఁడును గాశ్మీరరాజునగు (జయాదిత్యుఁడు) జయాపీడునియాస్థానమునఁ బ్రధానమంత్రియు విద్వత్కవియునై ప్రసిద్ధికెక్కిన వాఁడు.

జయాపీడభూపాలుఁ డుద్భటుఁ డనుగొప్పపండితునిఁ దనవిద్వత్సభాసనాధిపతినిఁగావించెననియు, బలిచక్రవర్తి కవిని (శుక్రాచార్యుని) మంత్రిగా నేర్పఱచుకొనినట్లీతఁడు దామోదరగుప్తునిఁ దనదివాణమునఁ బ్రధానమంత్రిగా నొనరించుకొనెననియు, నీతనితో వామనపండితుఁడు మొదలుగా ననేకవిద్వన్మంత్రులును, మనోరథుఁడు, శంఖదత్తుఁడు, చటకుఁడు, సంధిమంతుఁడు, మొదలుగాఁగవులును దదాస్థానంబుననుండిరనియు, ‡ రాజతరంగిణి నాల్గవతరంగమువలనఁ దెలియుచున్నది. ఈ రాజతరంగిణినిబట్టి లెక్కింపఁగా జయాపీడుఁడు క్రీ॥ శ॥ ౭౫౫ మొదలుగా ౭౮౬ వఱకుఁ గాశ్మీరము నేలినట్లుకనుపడుచున్నదని చరిత్రకారులు నిర్ణయించిరి. కావున నీదామోదరగుప్తకవి యీకాలంబుననే కాశ్మీరంబునఁ దదాస్థాన మలంకరించియుండు నని విశ్వసింపవచ్చును.

ఇతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు. రాజనీతినిఁ జక్కఁగా నెఱింగినవిద్వత్కవి. ఈతఁడురచించినది కుట్టనీమతమను కావ్యముదక్క నింకేదియుఁ గానరా

---

‡ సదామోదరగుప్తాఖ్యం కుట్టనీమతకారిణం ।
కవింకవిం బలిరివ ధుర్యంధీసచివంవ్యధాత్ ।
మనోరథశ్శంఖదత్తశ్చటకస్సంధిమాంస్తథా ।
బభూవుః కవయస్తస్య వామనాద్యాశ్చ పండితాః ॥ ౪—౪౯౬—౯౭.

దు. ఈగ్రంథమైనను జిరకాలములోకంబున లుప్తప్రాయమైయుండఁగా డాక్టరు పేటర్సనుమహాశయుఁడు ౧౮౮౫ లో ఖంబాతునగరములో శిథిలమై తాళపత్రలిఖితమైయున్నయొక ప్రతిని సేకరించినట్లు కావ్యమాలాధిపతులు తెలిపియుండిరి. ఇది యావన్మధ్యాంతముల నక్కడక్కడజీర్ణమై యసంపూర్ణముగా నేయున్నది. అయినను బోయినపోఁగా ౯౨౭ ఆర్యాశ్లోకములతోనున్న యీప్రాచీనకావ్యము కావ్యమాలలలోఁ బ్రకటింపఁబడినందులకెంతయు సంతసింపఁదగియున్నది కుట్టనియనఁగా నాయికానాయకులను గూర్చునట్టి దూతికయనియర్థము. దానిస్వభావమును దెలుపునట్టి యీగ్రంథము కుట్టనీమతమను పేరరచింపఁబడినది. రాజుల వేశ్యాలంపటత్వమునుగనిన యీకవి వారికి నీతిదెలుపుటకీగ్రంథమునురచించినట్లుకనుపడుచున్నది. వేశ్యలచేష్టలను, వేశ్యమాతలమాయలను, కుంటెనకత్తెలచాతుర్యమును, జారులదురవస్థలను లోకంబునకుబోధించునట్టి యిట్టి నీతికావ్యము ప్రాచీనకావ్యములలో లేదని నొక్కివక్కాణింపవచ్చును.

వారాణసీనగరనివాసిని యగుమాలతి యనువారాంగన యొకనాఁడు మేడపైనుండి సమీపంబుననొకగాయకుఁడు ప్రసంగవశమున బఠించిన “ యౌవనసౌందర్యమదం దూరేణాపాస్య వారవనితాభిః। యత్నేన వేదితవ్యాః కాముకహృదయార్జనోపాయాః॥ ” అనుశ్లోకంబునువిని మేడదిగివచ్చి యప్పురంబున దూతికాకృత్యంబునఁ బ్రసిద్ధివహించి కామిజనులఁ దనగృహంబునబంధించియుంచిన వికరాల యనుముసలికుంటెనకత్తెయింటికేగి యభీష్టవిటుల వశపఱచుకొను నుపాయంబుదెల్పుమని ప్రార్థింప నప్పడఁతి యుత్తమవిటవశీకరణోపాయంబులను సోపాఖ్యానముగ సోదాహరణముగవివరించి యనుభవపూర్వకంబుగా నుపదేశించెను. ఈ కావ్యము చదివిన కామి వారకాంతలమాయలనెఱింగి మోక్షకామికాకపోఁడు. దీనియుపసంహారమెట్లున్నదో తెలియదుగాని దీనిధోరణిచూడఁ

గా నెట్టివిద్యాధనసంపన్నులయ్యును మర్త్యకోటికి శీఘ్రముగాలోఁబడుదుర నియు నెంతటిలోకజ్ఞానులయ్యును బయోముఖవిషకుంభములవంటి వేశ్యా మాతలకపటవచనముల విశ్వసింతురనియు నొకమాఱు వెలయాండ్రతగు లంబునకోడఁబడినవాఁడు ధనమానహానియయినను వారినివిడువఁజాలఁడ నియు, విటులు వెలవెలఁదులకుఁటిలవర్తనంబులఁ గనుఁగొనఁజాలక వారి తేనెమాటల మోసపోవుదురనియు లోకంబునకు నీతిగఱపుటకే యీకా వ్యముద్దేశింపఁబడినదని తెలియుచున్నది. అకటా! యిట్టికావ్యము సాంత ముగానుండక యున్నభాగమైననింతదాఁక ప్రజలమొగమెఱుంగక యడు గఁటియుంటకు హిందూదేశము చేసికొన్నపాపమేమో తెలియకున్నది.

ఈకావ్యశైలి యతిపేశలమై హృద్యంబై పండితపాఠకసుగమం బైయున్నది ఇందలిసుందరసేనోపాఖ్యానము సరసజనరంజకంబుగా నీ తిదాయకముగానున్నది. పాటలీపుత్రనివాసియు యజ్వయు నగుపురందర విప్రోత్తమునిపుత్రుఁడు నధీతవేదశాస్త్రుఁడు నగుసుందరసేనుఁడు వయః కాలంబుసమీపించినతఱిని గుణపాలితుఁడనుమిత్రునితో దేశాటనంబుసలు పనేగి తుదకు నర్బుదంబనుపర్వతంబునెక్కి యందుసంచరించుచు రెం డవరతీదేవియోయనఁదగునొకగంధర్వాంగనంగాంచి దానిమాయకులోఁ బడి యిల్లుమఱచియుండుట, అంతఁదండ్రి యాసంగతి నెఱిఁగి యొకపత్రి కవ్రాసి పరిచరునిచేతనచ్చటికిఁబంపుట, వారిపరస్పరానురాగవినోదా దులును సహజముగావర్ణింపఁబడినవి. పురందరుఁడు వ్రాసినపత్రికలోనినీ తులు నిరుపమానములు. కథాంతరంబులనందందుఁగూర్చిన నీతిపద్యర త్నంబు లభూతపూర్వంబులు. వానిలోనొకటిరెండుదాహరించెదను.

§ దేశాంతరేషు వేషస్వభావభణితాని యే నబుధ్యంతే।
సముపాసతే నచ గురూన్ విషాణవికలాస్త ఉక్షాణః॥

§ ఎవరుదేశాంతరంబునఁ బరులవేషభాషాస్వభావంబులను దెలిసికొనలేరో పెద్దలను సేవింపరో వారుకొమ్ములులేనియెద్దులనఁదగుదురు.

† క్షణదృష్టనష్టవల్లభజన్మ జరావ్యాధిమరణపరిపూర్తే।
పరివర్తిని సంసారే కః కుర్యాదాగ్రహం మతిమాన్ ॥

† జన్మజరావ్యాధిమరణపూరితమై నిమిషములోఁగనుపడి నశించునట్టి సంసారమందు బుద్ధిమంతుఁడైనవాఁడెవఁ డభిమానము పెట్టికొనును?

-:O:-

వామనపండితుఁడు

కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తికర్త యగు నీవామనుని, నీతనికాలము నుగూర్చి రాజతరంగిణి యాధారముగాఁ బెక్కండ్రమత మేకీభవించుచునే యున్నది. కాని, యొకవిమర్శకుఁడు "మాఘుని శిశుపాలవధలోని పద్యముల నీతఁడుదాహరించినవాఁడగుట నవమశతకోత్తరభాగంబుననున్న మాఘునికంటె నితఁడు తరువాతివాఁడుగావలసియుండు" నని వ్రాసినసంశయాభిప్రాయమునకు సమాధానమింతకుమున్నె మాఘుఁడాఱవశతాబ్దములోనివాఁడని యెఱిగినచదువరులకుఁ దెలుపనక్కఱలేదు.

చీనాదేశమునుండివచ్చిన హుయన్‌స్యాంగు హిందూదేశయాత్ర చేయునప్పటికే వ్యాకరణగ్రంథ మగుకాశికావృత్తి పఠనపాఠవ్యవహారములోనున్నదని యాతనియాత్రావర్ణనగ్రంథంబువలనఁ బాశ్చాత్త్యులు తెలిపియుండుటచేఁ దత్కర్త యగువామనాచార్యునికంటె నీకవియన్యుఁడని తెలియుచున్నది అతఁడే యీతఁడేలకాఁగూడదని సంశయముగలుగవచ్చునుగాని యెనిమిదవశతాబ్దంబు మొదటనున్న భవభూతినాటకములలోనిపద్యము లీతనిగ్రంథంబుననుండుటచే నీవామనుఁడు భవభూతికంటె నర్వాచీనుఁ డనుటకు సందేహ మేమున్నది?

సటీకయు నభినవగుప్తాచార్యుఁడు ధ్వన్యాలోకలోచనంబు ప్రకృతోద్యోతంబున వ్రాసిన వాక్యమునఁబట్టి ధ్వన్యాలోకకర్త యగు నానందవర్ధనాచార్యునికంటె నీవామనుఁడు ప్రాచీనుఁడైనట్లు తెలియుచున్నది. ఈయానందవర్ధనుఁడు నవశతాబ్ద్యుత్తరభాగంబునఁ గాశ్మీరమునేలిన యవంతివర్మరాజునకు సమకాలికుఁడైయుండెనని రాజతరంగిణి చెప్పుచున్నది. దీనింబట్టి భవభూత్యానందాదులకు నడుమవాఁడైన వామనుఁడొక్క కాశ్మీరకుఁడేయని పెక్కండ్రభిప్రాయపడుచున్నారు.

కావున రాజతరంగిణిబట్టి దామోదరగుప్తజీవితమున వ్రాసినట్లుగా నితఁడాతనికి సమకాలికుఁడై కాశ్మీరరాజగు జయాపీడుని యాస్థానంబున మంత్రియై క్రీ॥ శ॥ ఎనిమిదవశతాబ్దంబుత్తరభాగంబునందే యుండియుండు నని నమ్మవచ్చును.

ఇతఁడుత్తమకవియు సంభావితుఁడై రాజమిత్రుఁడై పండితగోష్ఠీమిత్రుఁడైన సాహిత్యప్రవర్తి సాహిత్యకులలోఁ గావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియను పేరఁ గావ్యలక్షణంబులకు నుత్తమనిబంధనంబులగు సూత్రములు రచించి వానియర్థము స్వయముగా వివరించినయుత్తమాలంకారికసార్వభౌముఁడు, ఈతనికిఁ బూర్వము రూఢ భరతదండిభామహాదులగ్రగణ్యులు గలవుగాని యవి దీనివలె ఘనీభూతములు గావని యేతత్పూర్వదీనాలంకారికులే వాకొనిరి.

ఈగ్రంథ మైదధికరణములుగా నిర్మింపఁబడినది. మొదటిదానిలోఁ గావ్యముయొక్క దృష్టాదృష్టప్రయోజనాదులు నిర్ణయింపఁబడినవి. రెంటిలో, పదార్థదోషవాక్యార్థదోషాదులు నిరూపింపఁబడినవి. మూఁటిలో, కావ్యగుణం

‡ (తెలుఁగు) వామనునియభిప్రాయంబున నిది యాక్షేపాలంకారము. భామహాభిప్రాయంబున సమాసోక్తి. ఈయాశయమునుదలంచియే యానందవర్ధనుఁడు [illegible] కారములకొక్కయుదాహరణము [illegible]

బులు తెలుపఁబడినవి. ౪ లో, శబ్దార్థాలంకారాదులు వర్ణింపఁబడినవి. ౫ లో, శబ్దశుద్ధికావ్యసమయాదులు నిర్ణయింపఁబడినవి. సంస్కృతభాషలో నిదియలంకారగ్రంథముగానేకాక విమర్శనకావ్యముగాఁగూడ నుపయోగపడుచున్నది. శబ్దతర్కాలంకారశాస్త్రములయం దధికసమర్థుఁడగునీకవి పండితలోకమండనం బగునీకృతియేకాక వేఱొకటిరచించినట్లు కనుపడదు. నిర్గుణపరబ్రహ్మధ్యానపరంబగు కృత్యాదిశ్లోక మీతనిజ్ఞానంబును గావ్యప్రతిజ్ఞ నిట్లు తెల్పుచున్నది.

" ప్రణమ్య పరమం జ్యోతి ర్వామనేన కవిప్రియా।
కావ్యాలంకారసూత్రాణాం స్వేషాం వృత్తిర్విధీయతే॥ "

-:0:-

రుద్రభట్టుఁడు.

శృంగారతిలకకర్త యగునీకవి యేదేశస్థుఁడో తెలియదుగాని బ్రాహ్మణుఁడనిమాత్రము నామమే చెప్పుచున్నది. ఈతనికాలమైన నిదమిత్థమ్మని నిర్ణయింప నాధారము లేదుగాని పంచతంత్రకర్త యగు విష్ణుశర్మకంటెనితఁడు ప్రాచీనుఁడనిమాత్రము తెలియుచున్నది. ఏమనఁగా:—ఈతనికావ్యములోని " సార్ధం మనోరథశతైస్తవ ధూర్తకాంతా " ఇత్యాదిశ్లోకమును లబ్ధనాశనప్రకరణంబున విష్ణుశర్మ యుదాహరించెను.

మఱియు నితఁడు పంచతంత్రప్రథమభాగంబునఁ గ్రీ॥ ౭౫౫—౭౮౦ర నడుమనున్న దామోదరగుప్తుని కుట్టనీమతములోని " పర్యంకస్స్వాస్తరణః పతిరనుకూలో మనోహరం సదనం " అనుపద్యము నుదాహరించినవాఁడగుటచే ౮ వ శతాబ్దముచివరివాఁడని విశదమగుచున్నది.

కాఁబట్టి యీరుద్రభట్టుగూడ ౧౨ వ శతాబ్దమునాఁటివాఁడని యూహింప వచ్చును. మఱియు గ్రంథముఖంబునందున్న "ప్రాయో నాట్యం ప్రతిప్రోక్తా భరతాద్యై రసస్థితిః। యథామతి తథాప్యేషా కావ్యం ప్రతినిగద్యతే॥" అనుపద్యమున "నాట్యరసంబును భరతాదులు చెప్పిరి. కావ్యరసంబును నేను చెప్పెద" నని ప్రతిజ్ఞ చేయుటచేఁగూడఁ గావ్యాదర్శకర్తయగు నాచార్యదండికంటె నర్వాచీనుఁడగునని తోఁచుచున్నది. ఈగ్రంథాంతమునందున్న "త్రిపురవధాదేవగతా మ్లాన[illegible]నాం సమస్తదేవానాం। శృంగారతిలకవిధినా పునరపి రుద్రః ప్రసాదయతు॥" అనుపద్యమువలన నితఁడు త్రిపురవధమను నింకొక కావ్యమును రచించినట్లు గోచరమగుచున్నది.

ఈతఁడు రచించిన శృంగారతిలకము కావ్యరసాలంకార కావ్యము. ఇందు సంభోగశృంగారము, విప్రలంభశృంగారము, హాస్యాదిరసనిరూపణము ననుమూఁడుపరిచ్ఛేదములుగలవు. ఇందలి వివిధనాయికానాయకరసాదిలక్షణంబులకు స్వయముగా లక్ష్యంబులు రచించినయీతనికవిత్వశైలి మృదుమధురంబై కర్ణరసాయనంబగుచున్నది. శృంగారహాస్యకరుణరసంబులఁ గైశికీవృత్తి ప్రయోగింపఁదగినదని చెప్పుచు ప్రయోగించినయుదాహరణమిందుఁజూపెదను.

§ "సౌందర్యం శశలాంఛనస్య కవిభిర్మిథ్యైవ తద్వర్ణ్యతే।
సౌభాగ్యం క్వను పంకజస్య రజనీసంభోగభగ్నత్విషః।
ఇత్యాలోచ్య చిరాయ చారుచకితత్రస్యత్కురంగీదృశో।
వీక్ష్యతే నవయౌవనోన్నతముఖౌ మన్యే స్తనావాననం॥"

---

§ కవులు చంద్రునికి సౌందర్యముగలదని యసత్యముగా వర్ణించుచున్నారు. రాత్రులయందుఁ గళాహీనంబగుపద్మమునకు శోభయెక్కడిది? అని చిరకాలమాలోచించి కురంగాక్షియొక్క నూతనయౌవనోన్నతముఖములగు కుచములు నిత్యసౌందర్యముగలిగిన ముఖమును జూచుచున్నవని తలంచెదను.

విష్ణుశర్మ

ఇతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు. శ్రుతిస్మృతిపురాణంబులఁజక్కఁగా నెఱింగినవాఁడు. ఈయంశంబు నీక్రింది గ్రంథాదిపద్యములు ధ్రువపఱచుచున్నవి. “మనవే వాచస్పతయే శుక్రాయ పరాశరాయ ససుతాయ। చాణక్యాయచ విదుషే నమోఽస్తు నయశాస్త్రకర్తృభ్యః॥ సకలార్థశాస్త్రసారం జగతి సమాలోక్య విష్ణుశర్మేదం। తంత్రైః పంచభిరేతచ్చకార సుమనోహరం శాస్త్రం॥”

అర్థశాస్త్రపరిజ్ఞానశాలియై పంచతంత్రమను నీతికావ్యమువ్రాసినయీకవి తనకావ్యకథాముఖంబున “దాక్షిణాత్యంబగు మహిలాపురంబునఁ ప్రభువుగా నున్నయమరశక్తిభూపాలుఁడు దుర్వినీతు లగుతనపుత్రులకు నీతిఁగఱపఁ దనయాస్థానమందలి తక్కుంగలపండితుల ప్రోత్సాహంబునఁ దన్నునియోగింపఁ దానీనీతిశాస్త్రమును రచించినట్లుగా వ్రాసికొనినదాని “నిది కేవలము కథకుపోద్ఘాతముగాఁ జెప్పఁబడెగాని నిజవృత్తాంతముగా” దనిమనము తలంపకుంటిమేని యీవిష్ణుశర్మ దాక్షిణాత్యంబగు మహిలాపురమున నివసించినవాఁడనియు నమరశక్తిరాజునకాశ్రితుఁడనియు నూహింపవచ్చును. ఈకవి పైశాచిభాషలోనున్న గుణాఢ్యుని బృహత్కథలను జాలవఱకనుగ్రహించి వచనరూపకముగా వ్రాయుచు నడుమనడుమ నీతిసార సంగ్రహము మన్వాదిస్మృతులలోనినీతివాక్యంబులఁ బొందుపఱచి చక్కనిమృదుశైలిలో వినసొంపుగాఁ జదువనింపుగా నీకావ్యమును రచించినట్లు కనుపడుచున్నది.

క్రీ॥ శ॥ ౫వ శతాబ్దము పూర్వభాగములోనివాఁడని నిర్ణయింపఁబడిన భర్తృహరి సుభాషితత్రిశతకములోని “దౌర్మంత్ర్యాన్నృపతి

ర్వినశ్యతి యతిస్సంగాత్సుతోలాలనా౯ ద్విప్రోఽనధ్యయనాత్కులం కుత
నయాచ్ఛీలం ఖలోపాసనాత్ । హ్రీర్మద్యాదనవేక్షణాదపి కృషిః స్నేహః
ప్రవాసాశ్రయా । న్మైత్రీచాప్రణయాత్సమృద్ధిరనయా త్త్యాగాత్ప్రమాదా
ద్ధనం ॥" అనుపద్య మొకటి రెండుపదముల భేదముతోఁ బంచతంత్రము మొ
దటితంత్రంబునఁ గనుపడుటచేనితఁడు భర్తృహరికిఁ దరువాతివాఁడనుట
నిశ్చయము. ఇదిట్లుండఁగా నాఱవశతాబ్దముమధ్యభాగంబుననే యీపం
చతంత్రము నౌషరువానను పారసీకరాజుకాలంబున మొదటఁ బారసీక
భాషలోనికి మార్చఁబడినదగుట నంతకుఁబూర్వుఁడుగాఁదగిన విష్ణుశర్మ
౫వ శతాబ్దంబునంతంబుననో యాఱవశతాబ్దంబు మొదటనో యుం
డునని నిశ్చయించి పేటర్సను మొదలగువారీతని నాఱవశతాబ్దము మొద
టఁజేర్చిరి. కాని, ౮వ శతాబ్దములోనివారగు దామోదరగుప్త రుద్రభ
ట్టులపద్యము లీపంచతంత్రములోఁ గనుపడుచుండుటచే వారికంటె నితఁ
డు తప్పకపరుఁడై ౮వ శతాబ్దముచివరివాఁడైయుండునని తోఁచుచున్న
ది. దీనింబట్టి పారశీకభాషలోనికి మార్పఁబడినకాలము తప్పనఁదగినదో,
లేక పైకవులపద్యములిందుఁ బ్రక్షిప్తములుగాఁ జేరినవనఁదగినదో యూ
హింపశక్యముగాకున్నది. ఎట్లయిననీతఁడాఱవశతాబ్దము పూర్వభాగము
నకుఁ బూర్వుఁడును, ఎనిమిదవశతాబ్దము పరభాగమునకుఁ బరుఁడును
గాఁ డనుటనిశ్చయము.

ఈతనికావ్య మొక్కమనదేశమునే కాక చిరకాలమునుండి యితర
ఖండములఁగూడ నలంకరించుచున్నదనుటకంటె దీనిఘనతను వేఱుగాఁ జె
ప్పనక్కఱలేదు. మిత్రభేదము, మిత్రలాభము, కాకోలూకీయము, లబ్ధ
నాశనము, అపరీక్షితకారకము, నను నైదుతంత్రములుగల యీనీతిప్రబం
ధము బాలురకేకాక పెద్దలకుఁగూడ శిక్షసేయునదియై బుద్ధిసెప్పునదియై
హితముగఁ జెప్పునదియై ముగ మొదవునదియై ప్రభువై గురువై మిత్రమై క

శ్రౌతమై వేదమై శాస్త్రమై పురాణమై కావ్యమై ప్రాపంచికజ్ఞానమును గరితలామలకముగాఁ జేయుచున్నది

ఈకావ్యంబునఁ బెక్కుచోట్లఁ బాణినీయవిరుద్ధము లగుప్రయోగములుగలవుగాని యవి లేఖనంబునను ముద్రణంబునను సంభవించినవికాని శబ్దశాస్త్రజ్ఞుఁ డగునీతనివి గావని నమ్మవచ్చును. ఈకావ్యములోని పద్యములు ముక్కాలు మువ్వీసమితరులవే కాని యాతనివిగూడఁ గొన్నిగలవు. ఇందుండి రెండు నీతిపద్యములను ౘాహరించెదను.

“ మాతృవత్పరదారాణి పరద్రవ్యాణి లోష్ఠవత్ ।
ఆత్మవత్సర్వభూతాని యః పశ్యతి సపశ్యతి ॥ ”

ఈక్రిందిపద్యము వాదిప్రతివాదుల వివాదంబునకు ధర్మసూత్రము గానున్నది.

“ వివాదేఽన్విష్యతే పత్త్రం। పత్త్రాభావేతు సాక్షిణః।
సాక్ష్యభావే తతో దివ్యం। ప్రవదంతి మనీషిణః॥ ”

పూర్వకాలంబున నేయిరువురకైన వివాదము సంభవించినపుడు న్యాయకర్తలు మొదటఁబత్త్రమునుజూచెడివారు. అదిలేనియడల సాక్షులనువిచారించెడివారు. వారులేనియెడల వాదిప్రతివాదులను బ్రమాణము చేయించి నిజమైనతీర్పు చెప్పెడివారఁట. ఒకరూకకిద్దఱుకూటసాక్షులు ముగ్గురు దొంగలేకరును వచ్చునీకాలంబునఁబైనిజెప్పినవన్నియుఁ గూడినను మనన్యాయాధికారులసభలలో న్యాయము తేలకున్నదనిన నాశ్చర్యమేమి? ఆహా కాలవ్యత్యాసము?

——:O:——

*మురారికవి

ఇతనిసరియయినకాలము నిర్ణయింపనాధారములేదుగాని ౯-వ

* ఇతఁడు ౧౨ వ శతకమునందుండువాఁడనియుఁ గావ్యప్రకాశమునకు వ్యాఖ్యవ్రాసినవాఁడనియుఁ గొందఱనిరిగాని, నిదర్శనము లేవియుఁ గానరావు.

శతాబ్దముత్తరభాగములోని రత్నాకరకవి హరవిజయకావ్యము ౩౮ వ సర్గలోని " అంకేఽథనాటక ఇవోత్తమనాయకస్య నాశం కవిర్వ్యధిత యస్య మురారిరిత్థం। ఆక్రాంతకృత్స్నభువనః క్వగతస్సదైత్యనాథో హిరణ్యకశిపుస్సహ బంధుభిర్వః॥ " అనుపద్యములోని " అంకనాటకకవిము రారి " పదము లప్రకృతార్థపరముగా మురారికవిని దెల్పుటచే నతనికంటె నితఁడుపూర్వుఁడైయుండుననియు, నితఁడు తనయనర్ఘరాఘవప్రస్తావనలో " యది క్షుణ్ణం పూర్వై రితి జహతి రామస్య చరితం గుణైరేతావద్భిర్జగతి పునరన్యో జయతి కః " అనితనకుఁబూర్వు నేకులు రామకథను రూపకములుగా వ్రాసియుండిరని యంగీకరించుటచేతను, సుప్రసిద్ధంబగు నీతనినాటకంబులోని పద్యములెందును గావ్యాలంకారసూత్రవృత్తిలో లేకపోవుటచేతను భవభూత్యాదులకంటెను వామనునికంటెను బరుఁడై యుండుననియుఁ దెలియుచున్నది. కావుననితఁడు క్రీ॥ ౮౯౦—౯౫౦ నడుమ నుండు నని యూహింపనగును.

ఇతఁడు మౌద్గల్యగోత్రుఁడు. తంతుమతీవర్ధమానభట్టులకుఁబుత్రుఁడు. సర్వశాస్త్రములఁజదివినవాఁడు; బాలవాల్మీకిబిరుదాంకితుఁడు. అనేకులీక్రిందివిధముగానుతించుటయేయీతనిసామర్థ్యముంబ్రకటించుచున్నది

" దేవీం వాచముపాసతేహి బహవస్సారంతు సారస్వతం। జానీతే నితరామసౌ గురుకులక్లిష్టో మురారిః కవిః " " మురారిపదచింతా చేత్తథా మాఘే మతిం కురు " " మురారిపదచింతాయాం భవభూతేస్తు కాకథా "

ఈతనియనర్ఘరాఘవ మనర్ఘమైనది. ఇందుదశరథుఁడు విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణార్థము రామలక్ష్మణులనుబంపుట మొదలుగా రావణవధానంతరమయోధ్యకుఁజేరిన శ్రీరాముని పట్టాభిషేకమువఱకును గలకథా

మాయణకథ యేడంకములలో వర్ణింపఁబడినది. "రక్షాంసీతి పురాపి సం
శృణుమహే" యను ప్రయోగము ప్రామాదికమని భట్టోజీదీక్షితులా
క్షేపించినను, పాణినీయప్రయోగవిశేషంబులకు లక్ష్యముగానుండి సర్వ
శాస్త్రప్రసక్తిగలిగి ప్రౌఢముగా లోకోత్తరముగానున్న యీనాటకకవి
త్వమునుజూచియే పండితులు "మురారేస్తృతీయఃపంథాః" అనుసా
మెతగల్పించినట్లు కనుపడుచున్నది. రామరావణపరముగనర్థముసూచిం
చునట్లు లోకనీతిదాయకముగానున్న యీసూత్రధారవచనమెంతయుఁ
జక్కఁగానున్నది.

§ "యాంతి న్యాయప్రవృత్తస్య తిర్యంచోఽపి సహాయతాం।
అపంథానంతు గచ్ఛంతం సోదరోఽపి విముంచతి॥"

రెండవయంకములోని యీక్రింది సూర్యోదయవర్ణనమెంతయుఁ
సరసముగానుత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

† "ఏకద్విత్రిచతుఃక్రమేణగణనా మేషామివాస్తంయతాం।
కుర్వాణా సమకోచయద్దశశతాన్యంభోజసంవర్తికాః।
భూయోఽపి క్రమశః ప్రసారయతితా స్సంప్రత్యమూనుద్యతః
స్సంఖ్యాతుం సకుతూహలేవ నళినీ భానోస్సహస్రంకరాన్॥"

§ న్యాయముగాఁబోవువానికిఁ పశుపక్ష్యాదులుగూడఁ దోడ్పడును. అపమార్గ
మునఁబోవువాని సోదరుఁడుగూడ విడిచిపెట్టును.

† తామరలత, అస్తమించుచున్నట్టియే సూర్యకిరణములను, ఒకటిరెండుమూఁడు
నాలుగని లెక్కించుచుఁ దనకమలదళములను ముడిఁచెనో మరల నుదయించుచున్నట్టి
యాకిరణములనే యిపుడు సంతోషముతోఁదిరిగి లెక్కించుచుఁ గ్రమముగాఁ దన
దళములనువిప్పుచుండెను. అనఁగా సహస్రకిరణుఁడుదయించెను సహస్రపత్రము
వికసించెను. అని తాత్పర్యము.

నాల్గవయంకములోని రామపరశురాములసంభాషణం బెంతయు విని సొంపుగానుండును. తాను శివధనుస్సు విఱిచినందుకు లకుఁగోపించు పరశురామునిఁగూర్చి రామునివాక్యము.

† "బాలస్వభావసులభేన కుతూహలేన
కృష్టం ధనుర్భగవతో వృషభధ్వజస్య।
తత్రానుషంగిక మనుంగిళ మీదృశంతు।
సంవృత్తమత్ర నమయా గణితస్త్వమాసీః॥"

ఈతనికవిత్వము ప్రతిపద్యసరసంబై పాండిత్యప్రకటనముగానున్నదనుట క్రిందిచాటుశ్లోకము చాలును.

‡ "యేశబ్దశాస్త్రనిష్ణాతా యే శీలితనిఘంటవః।
తేషామేవాధికారోఽస్తి మురారికృతనాటకే॥"

---

† చిన్నతనపువేడుకచే శంకరునివిల్లుపట్టివంచఁగా నాకస్మికముగా విఱిగిపోయినది. ఈవిషయంబున నిన్నుఁ బరిగణింపలేను.

‡ శబ్దశాస్త్రముచదివి నిఘంటువులుపరిశీలించినవారికే మురారినాటకము చదువ నధికారము గలదు.

ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు.

:0:—

ప్రసిద్ధాలంకారికుఁ డగునీబ్రాహ్మణుఁడు కాశ్మీరదేశస్థుఁడు. కాశ్మీరంబు నేలినయవంతివర్మసామ్రాజ్యంబున నీకవి కీర్తిఁగాంచెనని రాజతరంగిణిలోని "ముక్తాకణశ్శివస్వామీ కవిరానందవర్ధనః। ప్రథాం రత్నాకరశ్చాగాత్ సామ్రాజ్యేఽవంతివర్మణః॥" (౫--౩౪) అనుశ్లోకమువలనఁ దెలియుచున్నది. ఈయవంతివర్మ ౮౫౫ మొదలుగా ౮౮౪ వఱకును గాశ్మీరమునేలినట్లు రాజతరంగిణి వాకొనుచున్నది. నుటియు ౧౦ వ శతా

బ్దము పూర్వభాగమం దున్నరఘువంశాదివ్యాఖ్యాత యగువల్లభదేవుని పౌత్రుఁడగు * కయ్యటుఁ డీయానందవర్ధనుని దేవీశతకమునకు వ్యాఖ్యానమువ్రాసి దానిచివర “వల్లభదేవాయనితశ్చంద్రాదిత్యాదవాప్య జన్మైమాం। కయ్యటనామా రచయద్వివృతిం దేవీశతస్తోత్రే॥ వసుమునిగగనోదధి (౪౦౭౮) సమ, కాలేయాతేక లేస్తథాలోకే। ద్వాపంచాశేవక్షైరచితేయంభూమిగుప్తన్నృపే” అని తనవ్యాఖ్యాన రచనకాలమును నిర్ణయించెను. ఈకాలము క్రీ॥ శ॥ ౯౭౭ నకు సరిపోవుచున్నది. కాఁబట్టి కైయటరాజశేఖరులకుఁ బ్రాచీనుఁడు గావలసినయీనయానందవర్ధనుఁడు శ్రీమదవంతివర్మసమకాలికుఁడై, ౮౫౫--౮౮౪ నడుమ నుండె ననుట నిశ్చయము.

ఇదియుంగాక రాజశేఖరుఁడీతనిఁ బ్రశంసించినట్లుగా సుభాషితావళ్యాదులలో “ధ్వనినాతిగభీరేణకావ్యతత్త్వనివేశినా। ఆనందవర్ధనః కస్యనాసీదానందవర్ధనః” అనుపద్యముగూడఁ గనుపడుచున్నది.

ఈపండితసార్వభౌముఁడు రచించినధ్వన్యాలోక మభినవగుప్తాచార్యునిలోచనముతోఁగూడఁబ్రసిద్ధికెక్కి యున్నది. ఇందుఁ గావ్యమునకు ధ్వనియేయాత్మయని నిరూపింపఁబడినది. ఇదిగాక యీతఁడు కావ్యతత్త్వము, పంచబాణలీల, దేవీశతకము, అర్జునచరితము, మొదలుగాఁ గొన్నిగ్రంథములురచించినట్లు తెలియుచున్నది. దేవీశతకముచిత్రబంధయమకశ్లేషాదిబద్ధంబై యతిక్లిష్టముగానున్నది. ఇందు, మహారాష్ట్రపిశాచమాగధ సౌరసేనాపభ్రంశభాషలకు సంస్కృతభాషతో శ్లేషకల్పింపఁబడినది. దీనింబట్టియీపండితుఁడు షడ్భాషాపరిపూర్ణుఁడని తెలియుచున్నది. ఇందుండి భాషాషట్కసమావేశమునకొకటి యుదాహరించెదను. “ఆలోలకమలేచిత్తలలామకమలాలయే। పాహి చండిమహామోహాభంగభీమబలామలే”.

---

* ఈకయ్యటుఁడు మహాభాష్యవ్యాఖ్యాత కాఁడు.

రత్నాకరుఁడు.

-:o:-

ఇతఁడు గూడఁ గాశ్మీరరా జగునవంతివర్మభూపాలునిరాజ్యకాలంబున నానందవర్ధనునితో క్రీ॥ శ॥ ౮౫౫--౮౮౪ సమమునుండెనని యాతనిజీవితమున నుదాహరించిన రత్నావళీ శ్లోకమునుగనిన చదువరులకు వేఱుగాఁదెలుపనక్కఱలేదు.

ఈతనివిద్వత్త్వకవిత్వమహత్త్వముం దెల్పు హరవిజయ మహాకావ్యమును గనియే కాఁబోలు రాజశేఖరుఁడీతని "మాస్మసంతుహిచత్వారః ప్రాయోరత్నాకరాఇమే। ఇతీవసకృతో ధాత్రా కవిరత్నాకరోఽపరః" అని ప్రశంసించినట్లుగా సుభాషితహారావళిలోఁ గనుపడుచున్నది.

ఈకవి రచించినవక్రోక్తిపంచాశికయను నేఁబదిశ్లోకముల శివస్తోత్రముమఱియొకటి కనుపడుచున్నది. ఇందుఁ బార్వతి శివుఁడును బరిహాసార్థముగాఁ బరస్పరముమాటల కన్యార్థము చేసికొనుచు నొండొరులవంచింపఁ జూతురు. ఇందుండి యొకపద్య ముదాహరించెదను.

" త్వం హాలాహలభృత్కరోషి మనసో మూర్ఛాం మమాలింగితః।
హాలాం నైవ బిభర్మి నైవ చ హలం ముగ్ధే కథం హాలికః।
సత్యం హాలికతైవ తే సముచితా సక్తస్య గోవాహనే।
వక్రోక్త్యేతి జితో హిమాద్రిసుతయా స్మేరో హరః పాతు వః "

పార్వతి— నీవు హాలాహలభరుఁడవు కౌఁగిలింపఁబడి నామనస్సునకు మూర్ఛ గావించుచుంటివి.

శివుఁడు— ఓసిముగ్ధా! నేనుహాలను (సురను) హలము (నాగలి) భరించువాఁడనుగాను హాలికుఁడ ననుకొంటివా?

పార్వతి— సత్యమే. ఎద్దునెక్కు నీకు హాలికత్వముతగును. అనిపార్వతివక్రోక్తిచే జయింపఁబడి నవ్వుశివుఁడు మిమ్ము రక్షించుఁగాత.

హరవిజయమహాకావ్య మేఁబదిసర్గలు గలది. ఇందు శివుఁడంధకాసురుని సంహరించి దేవతల కానంద మొసంగుటయను కథాభాగము వర్ణింపఁబడినది. సర్వవిధలాక్షణ్యమున కిది యాకరముగా నున్నది.

పద్మగుప్తుఁడు.

-:0:-

ఈతండు కాశ్మీరదేశస్థుఁ డగుబ్రాహ్మణుండు. క్రీ॥ ౮౫౫-౮౮౪ నడుమఁ గాశ్మీరము నేలినయవంతివర్మభూపాలుని చరితమునే తననవసాహసాంకచరిత్రమున సమగ్రముగా వర్ణించినవాఁడగుటచే నితండారాజునకు సమకాలికుఁడో కొంచెముతరువాతివాఁడో యగు నని తోఁచుచున్నది. మఱియు ౧౧ వ శతకము పూర్వభాగమునందున్న క్షేమేంద్రుఁడును, ౧౦ శతక ముత్తరభాగమం దున్న ధనంజయుఁడునుగూడఁ దమయలంకారగ్రంథంబుల నీతనిశ్లోకములుదాహరించినట్లుండుటచే నెట్లును నీతఁడు ౧౦ వ శతాబ్ద ముత్తరభాగములోనివాఁ డగుట నిర్వివాదము.

ఈతనినవసాహసాంకచరితము పదునెనిమిదిసర్గలమహాకావ్యము. ఇందు మహాకావ్యలక్షణానుసరణంబుగా నష్టాదశవర్ణనంబు లతిరమ్యముగా నందందు వర్ణింపఁబడినవి. కవిత్వమును పేశలమై శ్రావ్యముగా నుండును. ఇందుండి యొకపద్య ముదాహరించెదను.

§ ॥ మగ్నాని ద్విషతాంకులాని సమరే త్వత్ఖడ్గధారాకులే।
నాథాస్మిన్నితి వందివాచి బహుశో దేవ! శ్రుతాయాం పురా।

§ ఓరాజా! "ఈయడవిలోనే తొల్లి నీఖడ్గధారచే నాకులమైన సంగ్రామంబున శత్రుకులములు మునింగిపోయెను" యని నుతించు వందిమాటవిని గూర్జర రాజపత్ని మరల వలను బనించు నప్పుడు నీకీర్తిమించు దృష్టి విడుచుచున్నది.

ముగ్ధా గుర్జరభూమిపాలమహిషీ ప్రత్యాశయా పాథసః
కాంతారే చకితా విముంచతిముహుః పత్యుఃకృపాణే దృశౌ॥"
దీనింబట్టి యవంతివర్మ గూర్జరదేశరాజును జయించెననికూడఁ దెలియుచున్నది.

విశాఖదత్తుఁడు.

—,o:-

ముద్రారాక్షసకర్త యగునితఁడు సామంతప్రభు వగువటేశ్వరదత్తునకుఁ బౌత్రుండును మహారాజపదలక్షితుఁ డగుపృథువునకుఁ బుత్రుండును నయినట్లుప్రస్తావనవలనఁ దెలియుచున్నది. అజ్మీరుప్రభువును, చౌహాణరాజు నగుపృథురాయియే యీకవితండ్రి యగుపృథువై యుండుననియు నీతఁడు క్రీ॥ ౧౧-౧౨ శతాబ్దములలోనివాఁడనియు వ్రాసినవిల్సనుపండితుని యభిప్రాయంబును, ౧౧ వ శతాబ్దములోనివాఁ డనుహాలుపండితునభిప్రాయంబును నివిప్రామాదికంబులని శ్రీకాశీనాథత్ర్యంబకతెలాంగుమహాశయులు నిర్ణయించిరి. మఱియు ముద్రారాక్షసములో బౌద్ధమతధర్మము లధికముగా వర్ణింపఁబడుటచేఁ దన్మతమభివృద్ధిలోనున్న కాలమునననఁగా క్రీ॥ శ॥ ౬-౭ శతాబ్దములలోనిది పుట్టియుండుననియు నింతకంటె నితరసదాధారంబు లేవియుఁ గనుపడవనియు వారే నిర్వచించిరి. ఎట్లయిననిది ౧౧ వ శతాబ్దమునకంటెఁ బ్రాచీనమైనదనుటకు దీనిలోనిపద్యములు దశరూపంబునను దాహరింపఁబడుటయే నిదర్శనమగుచున్నది ఈతనినాటకము రెండవయంకములోని "ప్రారభ్యతే నఖలు విఘ్నభయేన నీచైః" ఇత్యాదిపద్యము చాలమందియితరకవులశ్లోకంబులకాకరంబగు భర్తృహరినీతిశతకములోఁగనుపడుటచే నితఁడు భర్తృహరికంటెఁ

బూర్వుఁడేమోయని కొందఱికిసంశయముగలుగుచున్నది. కాని, పైపద్య మీనాటకముజన్మించినవెనుక నే యెవరోనీతిశతకములో నధికముగాఁ జేర్చి యుందురనియు నదిభర్తృహరిస్వయముగాఁ జేర్చినదిగాదనియు నూహింప వలసియున్నది.

మఱియుఁగావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలోఁగాని, ధ్వన్యాలోకం బులోఁగాని యీయుత్తమనాటకంబులోని శ్లోకము లుదాహరింపఁబడక పోవుటచూడఁగా ౯ వ శతాబ్దముకంటె నితఁడు ప్రాచీనుఁడుకాఁడేమో యని సంశయము గలుగుచున్నదిగాని, కాలనిర్ణయంబుల కీయలంకార గ్రంథములే ముఖ్యాధారంబులు కాకపోవుటచే నెట్లుచెప్పుటకును వలను పడకున్నది. కావున నింతకంటెఁ బ్రబలాధారములు లభించునంతవఱకునీ కవి ౭--౯ శతాబ్దములనడుమవాఁడైయుండునని మనమూహింతము.

ఇతఁడురచించినది ముద్రారాక్షసముగాక మఱియొకటి కనుపడ దు. ఇది, రాజనీతిని, రాజ్యతంత్రంబులను దెలుపుచక్కని నాటకము. చందనదాసునింట మంత్రిరాక్షసుని ముద్ర (వ్రేలియుంగరము) దొరకుట యు దానిమూలముగానతఁడు చాణక్యునకువశ్యుఁ డగుటయు ననునంశం బులు ప్రధానంబులుగా దీనికీపేరువచ్చినది. “నవనందరాజులచే నవ మానింపఁబడిన చాణక్యుఁ డనుబ్రాహ్మణుఁ డారాజుల సంహరించి వారిస వతితల్లి మనుమఁడైన చంద్రగుప్తునిఁ బాటలీపుత్రమునకుఁ బ్రభువుగానొన రించె దనని ఘోరప్రతిజ్ఞచేసి గుప్తముగాఁ గిరాతరాజుతోను మ్లేచ్ఛరా జగు పర్వతకునితోను మైత్రియొనరించి వారిచే నవనందరాజులను జం పించి చంద్రగుప్తుని రాజుగా నొనరించెను. మఱియు మంత్రిరాక్షసుని యెల్లయుపాయంబులకుఁ బ్రతిక్రియలొనరించి యారాజులతండ్రి యగుస ర్వార్థసిద్ధినిఁ బర్వతకాదులనుగూడ మాయోపాయంబులఁ జంపించెను. పిదపఁ బర్వతకునికుమారుఁ డాపురము విడిచి స్వపురంబు చేరుటగని మం

త్రిరాక్షసుఁ డాతనియొద్దకుఁ జేరి చంద్రగుప్తునివధ కుద్యమించుచుండెను. ఇట్లుండఁ జాణక్యుఁ డెట్లయిన నారాక్షసునిఁ జంద్రగుప్తునిమంత్రిగా నొనరింపవలెనని యెన్ని పెక్కు కుటిలోపాయంబులు పన్ని తుద కాతనిఁ జంద్రగుప్తునియొద్దకుఁ జేర్చెను" అనుకథా సంవిధానంబు నతినిపుణముగా రాజనీతిపరముగాఁ బెంచి కవి దీనియందుఁ దనప్రతిభాసామర్థ్యమును గల్పనా చాతుర్యము నుజూపెను. ఇందు వీరరసము ప్రధానము, అద్భుతర సముదానియంగము, ధీరోదాత్తుఁడు నాయకుఁడు, బృహత్కథావిష్ణుపురాణప్రఖ్యాత మితివృత్తము. ఇందుండి చాణక్యమంత్రిరాక్షసులవాక్యములను దెలిఁగించి వ్రాసెదను. "నవనందరాజులవధియించితిని. చంద్రగుప్తునికి రాజ్యమిచ్చితిని. కోపానురాగంబులకు ఫలము శత్రుమిత్రుల యెడసమానముగా విభజింపఁబడినది కాని మంత్రి రాక్షసుండువశపడక పోయినచో స్థైర్యమెట్లుకలుగును? నందవంశ శేషమున్నయెడల నాతఁడు వశ్యుఁడు కాడఁటయే సర్వార్థసిద్ధినిగూడఁ జంపించితిని. అయిన నితఁడు మలయకేతువునుబట్టి చంద్రగుప్తునిఁ జంప నెంచుచున్నాఁడు. ఓమంత్రిరాక్షసా! బాగుబాగు లోకములో భృత్యులు సంపదతోఁగూడినరాజును ధనాశచే సేవింతురు. తమ ప్రభువు లాపదలోనున్నను మరల సంపదఁ గాంతురనునాసచేఁ గొందఱు సేవింతురు. తమప్రభువంశము నిర్మూలమయినను సర్వకామములఁ బరిత్యజించి రాజభక్తిచే వారిశత్రువులయెడఁ బ్రతిక్రియఁ దలఁచునీవంటియుత్తములు లోకములో లేరు. కావున నే నిన్నుఁ గాంక్షించుచుంటిని" అని చాణక్యుని యాలోచనము. "ఆహా యెంతకష్టము? చంద్రగుప్తునిఁ జంప విషకన్యను బ్రయోగింపదానిచేఁ బర్వతకుఁడు చచ్చెను. విషశస్త్రాదిప్రయోగములు చేయఁగా వానిచే నాభృత్యులుచచ్చిరి. నానీతులన్నియు నాయాలోచనకు వ్యతిరిక్తములై చంద్రగుప్తునికి ఫలించుచున్నవిగదా? అని రాక్షసుని యాలోచనము.

"ప్రాణములనైనను గోల్పోవుదునుగాని నన్ను నమ్మి నాయింట నుంచినమంత్రి రాక్షసుని భార్యాపుత్రులను సమర్పింప" నను చందనుదాసుని శరణాగతరక్షణధర్మమును, తనకు దొరకినముద్రమూలముగా నసత్యపత్రిక కల్పించి మలయకేతువుమనస్సు చెఱిచి రాక్షసుని వశపఱచుకొను చాణక్యునిరాజనీతియు, అశక్యమగునంతపనియైనను చంద్రగుప్తునుద్ధరింపనుద్యమంబు విడువని రాక్షసునిరాజభక్తియు నీనాటకమున కలంకారములుగానున్నవి.

ఉత్తమమధ్యమాధములగుణమును దెల్పునీక్రిందిశ్లోకమే భర్తృహరినీతిశతకములోఁ బ్రక్షిప్తముగాఁ జేరినట్లున్నది.

† ప్రారభ్యతే నఖలు విఘ్నభయేన నీచైః ।
ప్రారభ్య విఘ్ననిహతా విరమంతి మధ్యాః ।
విఘ్నైః పునః పునరపి ప్రతిహన్యమానాః ।
ప్రారబ్ధ ముత్తమగుణా న పరిత్యజంతి ॥

* చూ॥ గౌ॥ బా॥ యిప్రతి ముద్రారాక్షసపీఠిక.

† నీచులు విఘ్నభయముచేఁ గార్యమారంభింపరు. మధ్యములు కార్యమారంభించి విఘ్నభయముచే విడుచుదురు. ఉత్తములో యెన్నియంతరాయములు వచ్చినను దాముపట్టిన కార్యము విడువరు.

రాజశేఖరుఁడు.

-:o:-

లోకప్రసిద్ధం బగు పేరు గాంచినమహాకవులలో నొకఁ డగునీతనిఁ గూర్చియనేకప్రాచీనకవులును నవీనవిమర్శకులును మిక్కిలి ప్రసంగించియుండిరి. సాయనమాధవాచార్యుని శంకరవిజయంబున రెండుమూఁ

మహోట్ల నాటకత్రయకర్తయని ప్రసంగింపఁబడిన శేరళక్షితిపాలకుఁ డగు రాజశేఖరుఁడు శంకరభగవత్పాదులసమకాలికుఁ డగుమఱియొక రాజకవి కావచ్చు ననినమస్గాప్రసాదపండితులయభిప్రాయము యుక్తియుక్తమని నమ్మఁదగును

బాలరామాయణాదికర్త యగుమనరాజశేఖరుఁడు తనకావ్యంబుల మహేంద్రపాలరాజును వర్ణించియుండెను. ఈరాజునుగూర్చి ఇండియన్ ఆంటిక్వేరీ ౧౫ వ భాగములో ". ఓమ్స్వస్తిశ్రీమహోదయసమావాసితానేకగోహస్త్యశ్వరథపత్తిసంపన్నస్కంధావారాత్ — పరమభగవతీభక్తో మహారాజ శ్రీభోజదేవస్తస్య పుత్రస్తత్పాదానుధ్యాత శ్రీచంద్రభట్టారికాదేవ్యాముత్పన్నః పరమభగవతీభక్తో మహారాజ శ్రీమహేంద్రిపాలదేవశ్శ్రావస్తిభుక్తౌ శ్రావస్తిమండలాంతఃపాతి బాలయికావిషయసంబద్ధపానీయకగ్రామసముపగతాన్ సర్వానేవ యథాస్థాననియుక్తాన్ ప్రతివాసినశ్చ సమాజ్ఞాపయతి—సంవత్సర—౧౦౦ ౫౦ ౫ మాఘసుది ౧౦ నిబద్ధం" అని మహేంద్రపాలదానపత్రము ముద్రితమై యున్నది. ఇందు వేర్వేఱుగానున్న యంకెలఁగలిపినయెడల ౧౫౫ అగుచున్నది. ఇది హర్షవర్ధనరాజ్యారంభకాలమనియు దీనికాతనిరాజ్యారంభకాలమున కయిన క్రీస్తువత్సరములు ౬౦౬ కలిపినయెడల ౭౬౧ వచ్చుచున్నదనియు నిదియే దానపత్రసమయమనియు డాక్టరుస్లేటుగారియాశయము. దీనింబట్టియే యాతనియాశ్రితుఁ డగురాజశేఖరుఁడు ౮ వ శతకము పరభాగముననుండునని యొకరిద్దఱునిర్ణయించిరి. కాని, దానపత్రములోని సంఖ్య దురూహ్యముగానున్నదనియు దానింబట్టి హర్షవర్ధనకాలము కల్పించుటయు నకాలంబున మహేంద్రపాలరాజశేఖరు లుండిరనుటయు యుక్తియుక్తముగా లేదనియుఁ జాలమందియభిప్రాయము. ఔను నిజమే. రాజశేఖరుఁడు ౧౦ వ శతాబ్దము పూర్వభాగమున నుండెనని యనేకనిదర్శనము లుండఁగాఁ బైతప్పులెక్కనెవఁడు విశ్వసించును?

ఈదానపత్రము కాలనిర్ణయమునకుమాత్రమే సరియయినమార్గముచూపకున్నదిగాని మనకవికి నాతనిప్రభువునకును సంబంధించియేయున్నది. ఎట్లనఁగాఁ దానపత్రములోని మహోదయము మహేంద్రపాలుని రాజధాని యగుమహోదయమను నామాంతరంబుగల కాన్యకుబ్జమెనట్లుగా " కాన్యకుబ్జం మహోదయం, మహోదయః కాన్యకుబ్జే " అను విశ్వప్రకాశ మేదినీ నిఘంటువులవలనను, బాలభారతప్రస్తావనలోని మహోదయనగరప్రసంగమువలనను, బాలరామాయణ దశమాంకములోని రామలక్ష్మణవచనములుగానున్న " మందాకినీపరిక్షిప్తం మహోదయంనామనగరం " ఇదం ద్వయం సర్వమహాపవిత్రం పరస్పరాలంకరణైకహేతుః। పురంచ హేజానకి కాన్యకుబ్జం సరిచ్చ గౌరీపతిమౌలిమాలా॥ అనువాక్యపదంబులవలనను ధ్రువ మగుచున్నది.

పైదానపత్రమునుబట్టి కొందఱునిర్ణయించినకాలమే కవికాలమని చెప్పినయెడల ౭౩౦ లోఁగాన్యకుబ్జంబునేలిన యశోవర్మను నాతనికవియగు భవభూతికిని, మనరాజును గవియు సమకాలికులు గావలసివచ్చునుగదా? అట్లయినయెడల భవభూతిని సుబంధువు, వానిని గవిరాజు, వీరిముగ్గురిని రాజశేఖరుఁడు కాలక్రమంబున వారిగ్రంథముల స్మరించుట యెట్లు ఘటస్థించును? ఇదికాక, కాన్యకుబ్జంబును యశోవర్మయేలుచుండఁగామహేంద్రపాలుఁడేలెననుట యసంభవముగదా? కావున భవభూతి రాజశేఖరులయంతరము తుదకొకశతాబ్దముకంటె నధికముగానుండవలయునని తేలుటచే ననేకవిమర్శకసమ్మతంబుగా మనకవికాలము ౯౦౦ ఘటస్థించుచున్నది. ఇక్లెక్రొఫెసరువీబరు మొదలగువారు తెలిపియుండిరి. మఱియు ౧౦ వ శతకముకట్టకడ నున్నభోజరాజుపెత్తండ్రి యగుముంజ (వాక్పతిరాజ) మహీపాలుని యాస్థానకవి యగుధనికకవి దశరూపావలోకంబున నీతనికర్పూరమంజర్యాదులలోని పద్యములుదాహరించుటచే

గూడ మనకవి దశమశతకాంతిమభాగంబునకుఁ బూర్వుఁడుగావలసియు న్నది. దీనిచేతనే మనకవి ౧౧ వ శతకమునంతంబున నుండెనను విల్సను పండితునియభిప్రాయంబును ౧౪ వ శతకమున నుండె ననుమాక్సిముల్లరు నాశయంబునుగూడ నిరాకృతంబులగుచున్నవి. ఇదియుంగాక ౮౮౪ లోఁ గాశ్మీరము నేలినయవంతివర్మరాజసమకాలికు లగునానందవర్ధన రత్నాకరులనితఁడు నుతించినట్లుండుటచేతను శా॥శ॥ ౮౮౧ లోననఁగాఁ క్రీ॥ ౯౫౯ లో యశస్తిలకచంపువురచించిన జైనసోమదేవుఁడీతని నుతిం చినట్లుండుటచేతను మనకవి వీరిమధ్యకాలంబులోనివాఁడని స్పష్టపడుచు న్నది. కావున నెవ్విధంబుననాలోచించినను రాజశేఖరకవి క్రీ॥శ॥ ౮౮౪ ౯౫౯ నడుమ నుండె ననుట నిశ్చయ మగుచున్నది.

ఈకవి తననాటకప్రస్తావలలోఁదన్ను రాజగురుఁ నివర్ణించుకొను టచేతనే బ్రాహ్మణుఁడని తెలియుచున్నది. విద్ధసాలభంజికాబాలరామా యణప్రస్తావనలలోనున్న "అకాలజలదస్య వలిణప్తుః" సమూర్తో య తాసీ ద్గుణగణఇవాకాలజలద స్సురానందసోపి శ్రిణపుటపేయేన వ చసా। నచాన్యే గణ్యంతే తరలకవిరాజప్రభృతయో మహాభాగ స్తస్మి న్నయమజని యాయావరకులే॥ తదాముష్యాయణస్య మహారాష్ట్రచూ డామణేరకాలజలదస్య చతుర్థో దౌర్దుకిః (దౌహికిః) శీలవతీసూనురుపా ధ్యాయశ్రీరాజశేఖరః "అనువాక్యమువలన నీతఁడు మహారాష్ట్రదేశ స్థుఁడనియు, అకాలజలదకవికి మునిమనుమనికొడుకనియు" యాయావ రనామకవంశమున జన్మించినవాఁడనియు, మహేంద్రపాలవర్ణనమునుబ ట్టి స్వదేశము విడిచి కాన్యకుబ్జంబునకు రాజాశ్రయంబునవచ్చెననియుఁ దెలియుచున్నది.

ఈతఁడురచించినవి బాలభారతము, కర్పూరమంజరి, విద్ధసాలభం జిక, బాలరామాయణము ననునాలుగుగ్రంథములులోకంబున వ్యవహారిం

పఁబడుచున్నవి. కాని, యీతఁడు బాలరామాయణప్రస్తావనలో వ్రాసి కొనిన "విద్ధినష్షట్ప్రబంధాః" అను వాక్యమువలన, శ్రీహర్షవిక్రమాదిత్యజీవితములో వ్రాసినట్లుగా డాక్టరు, ఆపడ్డుదొరవారు సేకరించినట్లు తెలియుచున్న సవ్యాఖ్యలిఖితపట్టకమును, సుభాషితావళ్యాదులలో నికవివిషయంబు లగు రాజశేఖరుని పెక్కు శ్లోకంబులనుబట్టి కొందఱూహించినట్లుగాఁ గవివిమర్శనమను గ్రంథము నీతనివేయని విశ్వసింపఁదగుటచేనితఁడాఱు గ్రంథములు రచించినట్లు ధ్రువమగుచున్నది.

పైనాలుగు గ్రంథములలోఁ గూడ నీకవి రఘుకులచూడామణియగు మహేంద్రపాలదేవుఁడు తనశిష్యుఁడని వర్ణించి బాలభారతప్రస్తావనలో విశేషముగా రఘువంశముక్తామణియు, నిర్భయనరేంద్రపుత్రుఁడునగు మహీపాలదేవుని వర్ణించెను. కర్పూరమంజరీప్రస్తావనలోఁ గూడఁ దన సమకాలికు లగు మృగాంకలేఖాకథాకారాపరాజితకవులు తన్ను నుతించినట్లుగా "బాలకవిః కవిరాజో నిర్భయరాజస్య తథోపాధ్యాయః" అని చెప్పికొనెను. ఈయంశములనుబట్టి చూడఁగా మహేంద్రపాలునికే నిర్భయరాజను నామాంతరంబు గలదనియు నాతనిపుత్రుఁడు మహీపాలదేవుఁడనియుఁ దండ్రికొడుకుల కిద్దఱకును నీకవి గురువై యాస్థానమున నుత్తమపదము నొందియుండెననియు విశదమగుచున్నది.

ఈతని బాలభారతమునకుఁ బ్రచండపాండవ మను నామాంతరంబు గలదు. "రాజశేఖరకవేర్మహాత్మనో బాలభారతమిదం హినాటకం" అని ప్రస్తావనలో నుండుటచే నిదితుదక్కైదంకములుగలదియైనను గావలయును. కాని, దీని రెండంకములు మాత్రమే వ్యవహారంబున నున్నవి. దీని ధోరణిఁ జూడఁగాఁ గవి, బాలరామాయణమువలెనే భారతకథను సంగ్రహించి పదియంకముల రూపకముగా రచించియుండెనని తోఁచుచున్నది. అట్లు కానియెడల దీనికిఁ బ్రచండపాండవ మను నామమే చెల్లదు. ప్రథమాంకము

లో — వ్యాసప్రాచేతసప్రవేశము, రాధావేధము (లక్ష్యవిశేషము నుగొట్టుట) పణముగాఁగల ద్రౌపదీస్వయంవరమున కెల్లరాజులువచ్చుట, బ్రాహ్మణవేషధరుఁడగునర్జునుఁడు దానినిఁగొట్టి పందెముగెలుచుట, పరరాజులయాగ్రహమును వర్ణింపఁబడినవి. రెండవదానిలో — దుర్యోధనుఁడు ధర్మరాజును ద్యూతమునకుఁబిలుచుట, యామాయజూదముననితఁడు శకునిమూలముగా సర్వమునోడుట, దుశ్శాసనావమానిత యగుద్రౌపదిప్రతిజ్ఞ, పాండవులు వనవాసమునకేగుట యనునంశనములను వర్ణింపఁబడినది.

కర్పూరమంజరి యిదియొకసట్టకము. ప్రవేశకము, విష్కంభము లేనిదై యంకములకు బదులుగా నాలుగుజవనికాంతరములుగలిగి ప్రాకృతభాషామయమైనరూపకము సట్టకమనఁబడును. ఇట్టిసట్టకము రచించుట కుఁగారణము కవియిట్లు తెల్పెను. "సంస్కృతవాక్కులు కఠినములు, ప్రాకృతవాక్కులు సుకుమారములు. పురుషులకుఁ గాంతలకునుబోలె వానికి విశేష మంతరముగలదు"

మఱియునికవి, పారిపార్శ్వికవచనంబుగాఁ దనపత్నియు, చాహువానకులసంభూతయు నైనయవంతిసుందరి కోరఁగా దీనినిఁ బ్రయోగించినట్లుచెప్పుటయుఁ, గథలోని స్త్రీపాత్రలకవితారసజ్ఞతను వర్ణించుటయుఁ జూడఁగా నకాలంబున స్త్రీలవిద్యాభిమానమును వారిగౌరవంబును గోచరము లగుచున్నవి. శృంగారరసప్రధానంబగు దీనియందుఁజండపాలభూవరుఁడు వినోదార్థముగా నద్భుతసిద్ధి గలభైరవానందుఁడను యోగీశ్వరునిచే మంత్రబలమునఁ దనయింటికి రప్పింపఁబడినతనపట్టమహిషిపినతల్లికూఁతురును గుంతలదేశరాజుపుత్రికయు నగుకర్పూరమంజరిని బరిణయంబగుట యనుకథాభాగము సవిస్తరముగా సరసముగా సులభశైలిని వర్ణింపఁబడినది.

బాలరామాయణము పదియంకముల ప్రకరణము. దీనియందు రామాయణకథ యంతయు సంగ్రహముగా వర్ణింపఁబడినది. ఈతనికవితాశక్తిగౌరవంబుల కాలవాలమై ప్రసిద్ధిగాంచిన యీనాటకంబు కథను వివరింప నవసరము లేదు గావున నొకటిరెండు పద్యములుమాత్ర ముదాహరించెదను

" కర్పూరఇవ దగ్ధోఽపి శక్తిమాన్ యో జనే జనే।
నమోఽస్త్వవార్యవీర్యాయ తస్మై మకరకేతవే ॥ 3 అం "

దీనివలన మాడ్చినను బచ్చకర్పూరముశక్తి నశించ దనువస్తుతత్త్వము బోధింపఁబడుచున్నది.

సీతభర్తతో నడవికి వెళ్ళినపిదప నామెవార్తను సుమంత్రుఁడు దశరథునకుఁ జెప్పుసందర్భమున నున్నయీశ్లోక మెంతయు శృంగారకరుణరససారస్య మొలికించుచు దీని కిదియే సాటి యనునట్లున్నది.

" మసృణచరణపాతం గమ్యతాం భూః సదర్భా।
విరచయ సిచయాంతం మూర్ధ్ని ఘర్మః కఠోరః।
తదితి జనకపుత్రీ లోచనై రశ్రుపూర్ణైః।
పథి పథికవధూభి ర్వీక్షితా శిక్షితా చ ॥ "

మార్గములోఁ బతివిరహితలగు స్త్రీలు సీతనుజూచి, " అమ్మా! త్రోవ దర్భాంకురములతో నిండియున్నది మెల్లగా నడుగు లిడుము. ఎండతీక్ష్ణముగా నున్నది చీరచెఱఁగు నెత్తిమీఁద వేసికొనుము" అని బాష్పపూరితనేత్రలై యనురాగంబున బోధించిరఁట. ఇందు సీతసౌకుమార్యము నామె యరణ్యగమనవిచారము నిర్వచింపఁబడుటయే కాక సీతవలె మనకుఁ బతిననుసరించిపోవుభాగ్యము సంభవించినదికాదుగదా యనువియోగినులమనోవైకల్యము గూడ సూచింపఁబడినది.

విద్ధసాలభంజిక నాలుగంకములరూపకము. ఇది కేవలకల్పితకథ యగునొకనాటిక. ఇది కేవలశృంగారరసభూయిష్ఠంబై సరసజనహృద్యం

బుగానుండును. ఇందు మృగాంక లేఖా విద్యాధరమల్లదేవులయనురాగము పూర్ణముగా వర్ణింపఁబడినది. ఇందలి శృంగారరసము మంగళాచరణ పద్యంబువలననే సూచింపఁబడుచున్నది.

‡ "దృశాదగ్ధం మనసిజం జీవయంతి దృశైవయాః।
విరూపాక్షస్య జయినీ స్తాస్తువే వామలోచనాః॥"

విరహాతురుఁడగు కథానాయకునివచనం బగునొక్కపద్య ముదాహరించెదను.

† "శ్యామాం శ్యామలిమానమానయత భో స్సాంద్రైర్మషీకూర్చకై
ర్మంత్రం తంత్ర మథ ప్రయుజ్య హరత శ్వేతోత్పలానాం శ్రియం।
చంద్రం చూర్ణయత క్షణాచ్చ కణశః కృత్వా శిలాపట్టకే।
యేన ద్రష్టుమహం క్షమే దశదిశ స్తద్వక్త్రముద్రాంకితాః॥"

ఇట్టిగుహాకవులకృతులఁ జదివి యానందింపవలయును గాని స్థాలీపులాకన్యాయంబుగ విమర్శించుటచే నేమి తనివి తీఱును?

---

‡ ఈశ్వరుఁడు చూపుచేఁగాల్చిన మన్మథుని దమచూపుచే జీవింపఁజేయునట్టి జవరాండ్రను నుతించెదను.

† ఓ సేవకులారా! మృగాంక లేఖాముఖముద్రాంకితములైన పదిదిక్కులునే నుజూచుటకుఁ దగినట్లుగా, రాత్రికి మషీతూలికలతో నల్లరంగువేయుఁడు. మంత్రమో తంత్రమో కలిపించి తెల్లకలువలశోభ హరింపుఁడు. చంద్రుని రాతిమీఁద వేసి పిండిచేయుఁడు.

భల్లటకవి

-:0:-

క్రీ॥ ౧౦ వ శతాబ్దముచివరనున్న శ్రీమదభినవగుప్తాచార్యుఁడు ధ్వన్యాలోకలోచనంబునఁ బెక్కుచోట్ల నీతనిశతకములో నిపద్యముల నుు

దాహరించుటచే నీకవి ౯ వ శతాబ్దముచివరనో ౧౦ వ శతకము మొద టనో యున్నవాఁడనితోఁచుచున్నది. కాశ్మీరదేశస్థుఁ డగునితఁడు రచించి నది భల్లటశతకముగాక మఱియొక టేదియుఁగనుపడదు. అనేకాలంకారి కు లీతనిశ్లోకములఁ దమగ్రంథముల నుదాహరించుటయె దీనిప్రాశస్త్య మున కుదాహరణము. వివిధనీతులను దెల్పునిది ప్రాపంచికజ్ఞానదాయక ముగా సులభశైలినున్నది. ఇందుండి యొకశ్లోక ముదాహరించెదను.

§ " ఆబద్ధకృత్రిమసటాజటిలాంసభిత్తి ।
రారోపితో మృగపతేః పదవీం యదిశ్వా ।
మత్తేభకుంభతటపాటనలంపటస్య ।
నాదం కరిష్యతి కథం హరిణాధిపస్య ॥ "

§ మెడకు జూలుచుట్టి సింహపదవికెక్కించినంతమాత్రమునఁగుక్క, మద పుటేనుఁగులనె త్తిచీల్చునట్టిసింగముగర్జనము చేయఁగలుగునా?

ఆర్యక్షేమీశ్వరుఁడు.

——:o:——

ఈతనిచరిత్ర మీక్రింది హిందూదేశచరిత్రవలనను, కొందఱుపరూా ణవిమర్శకులయభిప్రాయంబులను నిట్లుధ్రువపడుచున్నది.

† క్రీ॥ ౮౪౩ లో ఘూర్జరరాజ్యప్రభువుగానుండి కన్యాకుబ్జంబు గెలిచి దానిఁదనరాజధానిగాఁ గావించుకొనిన ప్రథమభోజునిమనుమఁడ గు ద్వితీయభోజునికుమారుఁడు మహీపాలదేవుఁడు క్రీ॥ శ॥ ౯౧౩ లోఁ జండల్ రజపూతులరా జగుయశోవర్మతోఁబోరాడి బుందెల్ ఖండుభాగ మును, ౯౧౬ లో దక్షిణములోనిరాష్ట్రకూటరా జగుధ్రువునితోఁబోరా

† చూ॥ హిందూదేశకథ.

డి ఘూర్జరరాజ్యములోఁ గొంతభాగమును గోలుపోయినవాఁడయ్యు ని
రంతరముగా శత్రువులతోఁ బోరాడుచు మరలఁ గొన్నిరాజ్యములను సం
పాదించినట్లు కనుపడుచున్నది. ఈకనోజురాజగు మహీపాలుఁడే చండ
కౌశికములోని మహీపాలుఁ డనునభిప్రాయంబుతో ‡ యమ్ విలియ
ము మేక్డొనలుపండితులు, చండకౌశికము ౧౦ వ శతాబ్దములోఁ బుట్టి
యుండు నని వ్రాసిరి. కాని, చండకౌశికప్రస్తావనలో— " ఆదిష్టోఽస్మి
దుష్టామాత్యబుద్ధివాగురాలంఘ్య సింహారంహసా, భ్రూభంగలీలాసము
ద్ధృతాశేషకంటకేన, సమరసాగరాంతర్భ్రమద్భుజదండమందరాకృష్టల
క్ష్మీస్వయంవరప్రణయినా శ్రీమహీపాలదేవేన—యస్యేమాం పురావిదః
ప్రశస్తిగాథాముదాహరంతి. యస్సంశ్రిత్య ప్రకృతిగహనా మార్యచాణ
క్యనీతిం। జిత్వా నందా౯ కుసుమనగరం చంద్రగుప్తో జిగాయ। కర్ణాట
త్వం ధ్రువ ముపగతా నద్య తానేవహంతుం। దోర్దండాఢ్యస్స పునరభవ
చ్ఛ్రీమహీపాలదేవః॥ " అనిసూత్రధారవచనము కనుపడుచున్నది. (అనఁ
గా) దుష్టులైనతనమంత్రులకు లోఁబడనియాతఁ డవలీలగా సర్వశత్రువుల
జయించి సార్వభౌమత్వము నొందెననియుఁ బూర్వము తనచేజయింపఁబడి
యిపుడు కర్ణాటరాజై పుట్టిననవనందరాజులను మరల గెలుచుటకుఁ జంద్ర
గుప్తుఁడే యీమహీపాలరాజరూపముగా జన్మించె ననియు దీనిభావము.
దీనింబట్టి తమప్రభువులపరాజయమును వర్ణించుట కవులకు స్వభావము
గాదుగావునఁ గవి యీతనిజయమునే వర్ణించినట్లు కనుపడుచున్నను మొ
త్తముమీఁద నితఁ డనేకరాజులతోఁ బెక్కుసార్లు యుద్ధముచేసినవాఁడని
యీవర్ణనము పూర్వోక్తచరిత్రభాగమును విశ్వసింపఁజేయక పోదు. మఱి
యు నీతఁడు రాష్ట్రకూటరాజగుధ్రువునిమీఁద దండెత్తకమున్నో లేక
యోడివచ్చి మరలగెలుపుగోరునపుడో కవి యీనాటకము రచించియుం

‡ ఇండియన్ విజడమ్. ఇంపీరియల్ గేజటీరు.

డుననియుఁ గావుననే పైశ్లోకములో—“కర్ణాటత్వం ధ్రువముపగతా” ననుచో నవనందావతార నాగుకర్ణాటరాజును, ధ్రువరాజును జంపుట కొఱకని యర్థమువచ్చునట్లుగా నిశ్చయార్థకం బగు ధ్రువపదమును ధ్రువ రాజపర మగునట్లుగాఁ గూడఁ బ్రయోగించియుండెననియు ధ్రువపదసార స్యమువలనఁ దెలియుచున్నది. కావున నెట్లయిన నీకవి పూర్వోక్తవిమర్శ నానుగుణంబుగా ౧౦ వ శతాబ్దము మొదట జీవించియుండెనని ధ్రువ మగుచున్నది. ఈమహీపాలునకే కార్తికేయుఁడను నామాంతరము కలిగినట్లు నతఁడు తన్ను విశేషముగా గౌరవించినట్లుగాఁ గవి నాటకాంతమందు “ప్రతిదినమొకొక్క కర్యయంక నాభినయింపఁజేసి సువర్ణాలంకారవస్త్రము లొసంగిన కార్తికేయరాజుకీర్తి కవికీర్తితో క్షీరసాగరాంత మొందుగాక” యని వ్రాసినవాక్యము వలనఁ దెలియుచున్నది.

ఈకవి బ్రాహ్మణుఁడు: ఈతనిమాత్రాత విజయప్రకోష్ఠపండితుఁడు. ఇతఁడు రచించినది చండకౌశిక మను నైదంకములనాటకముగాక మఱియొకటికానరాదు. ఉగ్రకోపుఁ డగువిశ్వామిత్రుఁడు మూలముగాఁగల దీనికిఁ జండకౌశిక మని పేరువచ్చినది. ఇందుఁ బుత్రదారాస్వామికయంబునఁ బ్రతిజ్ఞ నెఱవేర్చుకొని సత్యపరిపాలనం బొనరించుట విషయము. కవి, మహాభారతములోని హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునే తీసికొని కొన్నిమార్పులతో నీనాటకంబునురచించెను. ఈక్రిందికవివిజ్ఞాపన మెంతయు గుణగ్రహణంబును బోధించుచు లోకానుభవమును సూచించుచున్నది.

‡ “దృష్టం కిమపి లోకేఽస్మిన్ననిర్దోషం ననిర్గుణం ।
ఆవృణుధ్వ మతోదోషా న్వివృణుధ్వం గుణాన్ బుధాః ॥”

జంతువులకెల్ల జీవనకారణంబులలో నిద్రయే మొదటి దనునీక్రిందిహరిశ్చంద్రునవచన మెంతయు శరీరారోగ్యపద్ధతిని బోధించుచున్నది.

‡ దోషములేనిది, గుణములేనిద గూడ లోకములోలేదు. కానఁ దప్పులఁగప్పిపుచ్చి గుణములఁగ్రహింపుఁడు.

«చిత్తం ప్రసాదయతి లాఘవ మాదధాతి।
ప్రత్యంగ ముజ్జ్వలయతి ప్రతిభావిశేషం।
దోషా నపస్యతి కరోతి చ ధాతుసామ్యం।
ఆనంద మర్పయతి యోగవిశేషగమ్యం॥»

ఈక్రింది వాసకసజ్జికామనోరథభంగవర్ణనము స్వభావసిద్ధమై కమహృద్యంబుగా నుండును.

§ «లీలాసంభృతమండనోత్సుకతయా నీతః ప్రదోషః స్త్రియా।
మన్మార్గార్పితనేత్రయా చ గమితో యామస్తథైవాపరః।
నాయాత శ్శఠ ఇత్యుదస్రు వికలం వ్యాధూయ భూషావిధిం।
శయ్యోపాంతవివర్తనై రథ నిశాశేషః కథం యాపితః॥»

కౌశికునిఋణముదీర్పనుపాయంబు లేక చింతించు హరిశ్చంద్రునివాక్యములు. «నే వైరినిజయించి ధనముసంపాదించెద ననిన రాజ్యభ్రష్టుండనైన నాకు జయమెట్లుకలుగును? యాచించి తెచ్చెదనంటినా? అది బ్రాహ్మణులదిగాని రాజులవృత్తిగాదు. వాణిజ్యమందునా? అదిధనమూలమైనది. ఏదియైనను గాలవిలంబనము నపేక్షించును. నేనో దైవవశంబునఁ గాలవిలంబనము చేయఁదగను. అకటా! ఏమిచేయుదును? నాదేహమునైన విక్రయించి శాశ్వతమైనసత్యమును రక్షించెదను. దానినిం గాపాడని

---

† మనస్సును నిర్మలముగాఁ జేయును. అవయవములను తేలికపఱచును. బుద్ధిని గూర్చును. శరీరదోషములఁబోగొట్టును. శరీరధాతువుల సమస్థితిలోనుంచును. యోగగమ్యమైనయానందము నిచ్చును.

§ ఆభరణముల సమకూర్చుకొను సంతోషముతోఁ బ్రదోషకాలమును వెళ్ళబుచ్చును. నాకై యెదురుచూచుచు మొదటిజాము జరపును. ఈమోసగాఁడింకను రాలేదనివిచారించుచు నగలను దీసివైచి శయ్యచుట్టు తిరుగుచు నిశాశేషమెట్లు వెళ్ళఁబుచ్చినదో కదా?

యెడల నైహికాముష్మికములు నశించును" హరిశ్చంద్రుని సత్యధైర్యముల కానందించు నీక్రింది ధర్మవచనము చూడుఁడు.

* "సుఖంవా దుఃఖంవా కిమపిహి జగత్యస్తి నియతం ।
వివేకప్రధ్వంసా ద్భవతి సుఖదుఃఖవ్యతికరః ।
మనోవృత్తిః పుంసాం జగతి జయినీకాపి మహతాం ।
యయా దుఃఖందుఃఖం సుఖమపి సుఖంవా నభవతి ॥"

శ్మశానవాటికలోఁ బరితపించు శైబ్యనుజూచి హరిశ్చంద్రుఁడు తన భార్యయనిపోల్చు సందర్భంబున నున్నయీక్రిందిపద్యము సరసంబై సకరుణంబై శైలిచే నన్నివిధములఁ గాళిదాసకవితనుస్మరింపఁజేయుచున్నది.

‡ "సా వాణీ కరుణార్తనాదవికలా వ్యాక్రంద్ర తంత్రీస్వనా ।
తేచామీ భ్రమరౌఘనీలకుటిలాః పర్యాకులా మూర్ధజాః ।
తాన్యంగాని కృశాన్యమూని సహసా దుఃప్రత్యభిజ్ఞాని మే ।
కాంతిస్సైవ పురాణచిత్రమలినా లేఖాభిరున్నీయతే ॥"

ఈనాటకము చదువువారికి జాలిపుట్టించుచు మృదుమధురపద్యభాసురంబై యొప్పుచున్నది,

---

* జగములో సుఖము గాని దుఃఖము గాని, నియతముగానున్నదా? వివేకాభావముచే సుఖదుఃఖవ్యతికరము గలుగుచున్నది. దేనిచే సుఖము సుఖముగ లేను, దుఃఖము దుఃఖముగ లేను గనుపడునో యట్టి మహాత్ములమనోధైర్యమే జయశీలమగును

‡ ఆర్తనాదము గలిగియు వీణాస్వనమువలెనున్న యీ వాణి యదే. తుమ్మెదలవలెనున్న యీ విడిపోయిన కుటిలశిరోజములవియే. ఆనవాలుపట్టరాక మిక్కిలి చిక్కిన యీయంగములవియే. చిరకాలమునాఁటి చిత్తరువువలె మాసిన యీ రేఖలచే నూహింపఁదగిన యీశరీరశోభ యదియే.

జైనసోమదేవుఁడు

-:0:-

ఇతఁడు జైనమతస్థుఁ డయిన ట్లీతనికృత్యాద్యంతబులం దున్న జిన జైనాచార్యవర్ణనమే తెల్పుచున్నది. కావ్యాంతమునయున్న "శకనృపకాలాతీతసంవత్సరశతేష్వష్టస్వేకాశీత్యధికేషు (౮౮౧) గతేషు సిద్ధార్థిసంవత్సర చైత్రమాసమదనత్రయోదశ్యాం...... శ్రీమదరికేసరిణః ప్రథమపుత్రస్య శ్రీమద్వాగరాజప్రవర్ధమానవసుధారాయాం గంగధారాయాం వినిర్మిత మిదం కావ్యం" అనుగద్యమువలన శా॥ శ॥ ౮౮౧ అనఁగాఁ క్రీ॥ ౯౫౯ లో నితఁ డుండెననియు నీతని నివాసము చోళరాజ్యములోని గంగధార యనుగ్రామమనియుఁ దెలియుచున్నది. మఱియుమూఁడవయాశ్వాసమున రాజశేఖరుని నుతించినవాఁ డగుట నాతనికంటెఁ బరుఁడుగా వలసియున్నది.

ఈతనిగురువు నేమిదేవుఁడు. ఇతఁడు యశస్తిలకచంపువనునెనిమిదియాశ్వాసముల మహాకావ్యమురచించెను. ఇందు మొదటిదైదాశ్వాసములలోను యశోధరమహారాజుచరితంబును దక్కినవానిలో జినోపాసకాధ్యయనక్రమంబును వర్ణింపఁబడినవి. కథాసందర్భమునుబట్టి నడుమ నడుమ ననేకోపాఖ్యానము లుదాహరింపఁబడినవి. కవిత్వము సులభమైనదేమైన నెందుచేతనో లోకంబుననిది వన్నెకెక్కినదిగాదు. కాని యీకవి మాత్రము రవ యాశ్వాసముచివర "మయా వాగర్థసంభారే భుక్తే సారస్వతే రసే। కవయోఽన్యే భవిష్యంతి నూనముచ్ఛిష్టభోజనాః॥" అని యత్యహంకారమును జూపియుండెను. కావ్యధోరణినిబట్టి యీతఁడు శ్రుతిస్మృతులయం దాదరము గలవాఁడనియే తేలుచున్నది. కాని యజ్ఞాదిక్రతువులను మిక్కిలియిట్లు నిందించెను.

"లోకేంద్రియై ర్లోకమనోఽనుకూలై స్స్వజీవనాయాగమపష్ట స్పష్టః। స్వర్గోయదిస్యా త్పశుహింసకానాం సూనాకృతాం తర్హి భవేత్స కామం। మంత్రేణ శస్త్రైర్గలపీడనాద్యా వేద్యాం బహిశ్చాపి వధస్స మానః। స్వర్గో యదిస్యా న్మఖహింసితానాం స్వబాంధవై ర్యజ్ఞవిధిర్న కింతు॥" కర్మబాహ్యుండును జాతిమతభేదరహితుండు నగునితఁడు వేదాంతప్రతిపాదిత బ్రహ్మపదార్థమే వేద్యమయినట్లు తెలిపియుండెను.

"వైరాగ్యం జ్ఞానసంపత్తి రసంగస్స్థిరచిత్తతా। ఊర్మిష్ట్సయ సహత్వంచ పంచ యోగస్య హేతవః। పరే బ్రహ్మణ్యనూచానో ధృతిమైత్రీ దయాన్వితః। అన్యత్రి సూనృతాద్వాక్యాన్నిత్యం వాచంయమీ భవేత్। జాతిర్జరామృతిః పుంసాం త్రియీ సంసృతికారణం। ఏషా త్రియీ యత స్త్రియ్యాః క్షీయతే సాత్రియీ మతా। అహింసస్సద్వ్రతోజ్ఞానీ నిరీహో నిష్పరిగ్రహః। యస్స్యాత్సబ్రాహ్మణస్సత్యం నతు జాతి మదాంధలః॥"

వేదబాహ్యమతబోధకంబగుటచేతనే యీగ్రంథము ప్రసిద్ధికెక్కినది గాదని తలంచెదను.

ధనంజయుఁడు.

——,o:——

ఇతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు; విష్ణుపుత్రుఁడు; ధారానగరాధిపతియగుభోజమహారాజుపెత్తండ్రియు వాక్పతిరాజనామాంతరుండు నగుముంజమహీపాలునియాస్థానమం దున్నవాఁడు. ఇందులకు దశరూపంబుచివరనున్న "విష్ణో స్సుతేనాపి ధనంజయేన విద్వన్మనో రాగనిబంధహేతుః। ఆవిష్కృతం ముంజమహీశగోష్ఠీ వైదగ్ధ్యభాజా దశరూపమేతత్"

అనుశ్లోకమే ప్రమాణము. భోజరాజుకాలమునుబట్టిచూడఁగా నీముంజుఁడును మనకవియుఁగూడఁ గ్రీ॥ ౯౯౬ ప్రాంతమున నున్నవారని తేలుచున్నది.

ఇతఁడు దశరూపంబుతుదను, ధనికుఁడు దానివ్యాఖ్యానంబగున వలోకంబుతుదను, విష్ణుపుత్రులమనివ్రాసికొనుటచే వీరిరువురు సోదరులైనఁ గావచ్చుననియు లేక ధనంజయుఁడే వ్యాఖ్యాకర్తృత్వంబునఁ దననామాంతరం బగుధనికపదము నుపయోగించి యుండుననియు నూహింప వలసి యున్నది. ఇతఁడు భరతాదినాట్యశాస్త్రములను సంగ్రహించి సులభమార్గంబున దశవిధరూపంబులకు లక్షణముగా నీదశరూపంబును నిర్మించెను. ఇదియే తరువాతివారిరూపకనిర్మాణంబున కత్యుత్తమాధారంబై యనన్యసదృశంబై యొప్పుచున్నది.

* ద్విసంధానకావ్యము రచించిన శ్రీదేవీవసుదేవపుత్రుఁ డగుధనంజయుఁడు జైనుఁడు నీతనికంటె నన్యుఁడును రాజశేఖరకవికిఁ బూర్వుఁడునని యెఱుంగునది.

శ్రీభోజమహారాజు

-:O:-

మహాకవియనియు మహారాజనియు జగంబున నుత్తమయశస్సు నవన్నెకెక్కిన యీసంస్కృతభాషాసామ్రాజ్యపాలకుని యనంతమును వేనోళ్ళనుతించు భోజప్రబంధము, కవిసమయంబులఁ దెలుప సరియయిన యాధారంబు కాక యతిశయోక్తిభూయిష్ఠంబైనదే యైన నీతనివైదుష్యసాహసౌదార్యంబులట్టివేయైయుండునని మన మిప్పుడు విశ్వసింప నాధారంబుగా వచ్చునని తలఁపవచ్చును.

విదర్భదేశమందలిధారానగర మీతనిరాజధాని; ఇతఁడు పార మారవంశస్థుఁడు; ఈతనితండ్రి సింధురాజదేవుఁడు. § పెత్తండ్రి (ముంజుఁడు) వాక్పతిరాజదేవుఁడు. తాత (శ్రీహర్షుఁడు) సీయకరాజదేవుఁడు ఇతఁడు శివభక్తుఁడు; అద్వైతమతస్థుఁడు; బ్రాహ్మణహితుఁడు; విద్యాప్రియుఁడు; కవితాపోషకుఁడు; దానకర్ణుఁడు; యశోభూషణుఁడు; వేయేలఁ? నిరుపమానుఁడు. ప్రాచీనలేఖమాలలో ముద్రితమైన యీతని † దానపత్రమునుబట్టి యితఁడు ౧౦౨౨ లో నున్నట్లు తెలియుచున్నది ౧౦౨౮ లో నున్న కాశ్మీరరాజగు ననంతభూపాలున కీతఁడు సమకా

§ ముంజాపరనామధేయుఁడగు నీ వాక్పతిరాజు భోజరాజునకుఁ బెత్తండ్రియయినట్లును, ఈతఁడే స్వరాజ్యంబున భోజుని నభిషిక్తునిఁ జేసినట్లును, భోజరాజునాస్థానమందలి ధనపాలుఁడు రచించిన తిలకమంజరీకథాముఖంబునఁ దెలియుచున్నది. "భోజరాజు, పినతండ్రి ముంజుఁడు" అని లోకమున వాఁడబడు కథగూడ నిజమైనది కాకపోయినను బినతండ్రి పెత్తండ్రియను భేదములో దీనికి సరివచ్చుచున్నది. కాని, కొందఱీతఁడు భోజునకుఁ బితామహుఁడని వ్రాసియుండిరి. భోజునిదానశాసనమునుబట్టియైన నీయంశము విస్పష్టముగాఁ దెలియుటలేదు. కాని, ముంజుఁడే యీతనికి రాజ్యమిచ్చినట్లుండుటచే నతఁడీతనికిఁ బెత్తండ్రియేయైయుండుననుట నిజమని నమ్మవచ్చును.

† "......మహారాజాధిరాజ పరమేశ్వర శ్రీసీయకదేవపాదానుధ్యాత పరమభట్టారక...శ్రీవాక్పతిరాజదేవపాదానుధ్యాత పరమభట్టారక ... శ్రీసింధురాజదేవపాదానుధ్యాత పరమభట్టారక మహారాజాధిరాజపరమేశ్వర శ్రీభోజదేవః కుశలీ... యథా, అతీతాష్టసప్తత్యధికసాహస్రికసంవత్సరే మాఘాసితతృతీయాయాం రవావుదగయనపర్వణి శ్రీమద్ధారాయామవస్థితై రస్మాభి స్నాత్వా భవానీపతిమభ్యర్చ్య ... ఉపరి లిఖితోఽయం గ్రామః ... బ్రాహ్మణధనపతిభట్టాయ భక్త్యా శాసనేనోదకపూర్వకం ప్రతిపాదితః .... ఇతి॥ సంవత్ ౧౦౭౮ చైత్రసుది ౧౪ స్వయమాజ్ఞా మంగలం మహాశ్రీః స్వహస్తోఽయం శ్రీభోజదేవస్య" (దానశాసనసంగ్రహంబే యిందు వ్రాయఁబడినది).

లికుఁడు బంధువుసని ‡ రాజతరంగిణి చెప్పుచున్నది. ఈపైహేతువులంబట్టి యు నింకను గొన్ని శాసనంబులఁగనుఁగొనియుఁ గొందఱు చరిత్రకారులు క్రీ॥ శ॥ ౯౯౬—౧౦౫౧ నడుమ నీతఁ డుండెనని నిర్ణయించిరి. మఱికొం దఱు ౧౦౧౦ మొదలు ౧౦౫౫ వఱకు నున్నట్లు నిశ్చయించిరి. కొందఱీ తఁడు ౧౦౬౦ లో మృతినొందినట్లు వ్రాసియుండిరి. ఎట్లయిన నివియన్ని యు నీషద్వైషమ్యముగా నరిపడుచున్నవి గావున నీతని కాలముంగూర్చి చర్చింపవలసినపని లేదు.

ఈమహాత్ముఁ డనేకకవులను విద్వాంసులను నాదరించినవాఁడను టలో లేశమైనను సంశయము లేదుగాని యీతనికిఁబూర్వముందు భిన్న భిన్నకాలంబుల నున్న శాంకుతలాదికర్త యగుకాళిదాసు, భవభూతి మొ దలగు మహాకవు లీతనిసమకాలికు లని భ్రమపెట్టుభోజప్రబంధము నిజ ముగా నీతనియాస్థానమందలికవులను దెలుప సరియయినయాధారము గాక యుపకథానముగావించుచున్నదిగదా యనిమాత్రము విచారింపవల సియున్నది. కాళిదాసాదికవిరత్నాశ్రయుఁడు నుజ్జయినీరాజు నగువిక్ర మాదిత్యుఁడే దేవభాషను బోషింపఁ డని పిదప వేయేండ్లకుఁబిదప మఱల ధారానగరంబున జన్మించెనో యనఁదగు నీకవిరాజభోజుని యాస్థానం బునఁ గూడ నాంధ్రదేశీయుఁడైన కాళిదాసను నొకమహాకవిగలఁడని కింవ దంతి గలదు గాని యాతనిం దెలుపు నాధారమించుకైన లభింపలే దను టయెంతయుఁ జింత్యముగా నున్నది. కాని తిలకమంజరీకర్త యగుధన పాలకవిమాత్ర మీతనియాస్థానములోనివాఁడైనట్లు కనుపడుచున్నది. భోజుఁడనఁగా విద్యాప్రియుఁడని లోకంబున నర్థము గల్పింప హేతుభూతుఁ

‡ సచ భోజనరేంద్రశ్చ దానోత్కర్షేణ విశ్రుతౌ।
సూరీ తస్మిన్ క్షణే తుల్యం ద్వావాస్తాం కవిబాంధవౌ॥

డగు మహాయశస్వియైన సుధీధీరుఁడు నుదారుఁడు నుత్తమజ్ఞానియు నగు నీతనిప్రజలుగూడఁ బండితులై జ్ఞానవంతులై యుందు రనుట కనుమాన మే మున్నది? కావుననే "భోజరాజు మొగముచూచినఁ గవిత్వము వచ్చిన" ట్లన్నలోకోక్తి జగంబునఁ బ్రసరించియున్నది. ఇది సత్యమై చిరకాలంబు క్రిందనే వాడుకలో నున్నట్లుగా లక్ష్మణసూరికృతం బగునీక్రిందిగురు భోజరాజవర్ణనముగూడఁ దెల్పుచున్నది.

* "దృష్టే యత్ర యదృచ్ఛయాపి వచసాం దేవీ పురో వర్తతే।
సారస్యం నుహ సభ్యపైతి సదసి ప్రాగల్భ్య మజృంభతే।
జాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి కీర్తి ర్నవా।
చేత స్స్నిహ్యతి తత్ర దైశికపదాంభోజేచ భోజే మమ॥"

ఇతఁడు సకలసామంతమూర్ధన్యుఁడయ్యు రాజ్యమత్తుఁడును విషయలంపటుఁడును గానివిరాగియైనవిద్వద్వరిష్ఠుఁ డని దానశాసనమందలి యీతనిస్వహస్తలిఖితపద్యములే వాకొనుచున్నవి.

† "వాతాభ్రవిభ్రమ మిదం వసుధాధిపత్య।
మాపాతమాత్రమధురో విషయోపభోగః।
ప్రాణా స్తృణాగ్రజలబిందుసమా నరాణాం।
ధర్మ స్సఖా పర మహో పరలోకయానే॥

* ఎవనిమొకసారి విశేషార్థముగాఁ జూచినంత మాత్రమున వాగ్దేవి ప్రత్యక్షమగునో రసగ్రాహిత్వము వృద్ధియగునో సభలలోఁ బ్రౌఢిమ హెచ్చునో యెల్లవిద్యలు వచ్చునో గొప్పకీర్తి సంభవించునో యట్టి గురువునందును భోజరాజునందును నామనస్సు లగ్నమగుచున్నది.

† ఈప్రభుత్వమా? మహాకాయుపథములోని మేఘముయొక్క శోభవలె మిక్కిలి యస్థిరమయినది. విషయసుఖమా? అప్పటికపుడు రుచించునది. ప్రాణములా? గడ్డిపోఁచతుదనున్న నీటిచుక్కవంటివి. ఆహా? నరులకుఁ బరలోకయానంబున నొక్క ధర్మమే కదా? పరమమిత్రము.

‡ "భ్రమత్సంసారచక్రాగ్ర ధారాధారా మిమాం శ్రియం।
ప్రాప్య యే న దదుస్తేషాం పశ్చాత్తాపః పరం ఫలం॥"

ఈరాజకవిచంద్రుఁడు సరస్వతీకంఠాభరణ మనునొక గొప్పయలంకారగ్రంథంబును రామాయణచంపువును రచించెను. ఈతనియలంకార గ్రంథము మిక్కిలి ప్రామాణికమై సాహితీశిరోభూషణమై యకాలంబుననే వన్నెకెక్కియుండినట్లు కావ్యప్రకాశకారాదులు దీనినిఁ బేర్కొనుటయే ప్రమాణము ఇది యెల్లకావ్యాలంకారలక్షణంబులకు నాకరంబై సాహిత్యరసరత్నాకరంబై యిలరారుచున్నది.

కవి యీప్రబంధనామమునకును గ్రంథవిషయంబునకును గూడన నుగుణంబుగాఁ గావించిన సరస్వతీస్మరణరూపమంగళాచరణమే దీని యుద్దేశముం దెల్పుచున్నది.

"ధ్వని ర్వర్ణాః పదం వాక్య మిత్యాస్పదచతుష్టయం।
యస్యాః సూక్ష్మాదిభేదేన వాగ్దేవీం తా ముపాస్మహే॥"

ఇతఁడు వాల్మీకిరామాయణము ప్రతికాండములోనికథను సంగ్రహించి పద్యగద్యరూపంబుగా వ్రాసి యాయాభాగంబులకుఁ గాండములను పేళ్లే పెట్టి రామాయణచంపువు రచించెను. ఏమిచేతనో మనీషి దీనిని సుందరకాండాంతమువఱకే వ్రాసి విరమించెనో దాని నూహింపఁజాలవారు లే ప్రమాణము. మిగిలినయుద్ధకాండమును లక్ష్మణసూరి యనుమహాకవి యీతనిశైలినే యనుసరించి పూరించెను.

భోజునికవిత్వశైలి యతిసులభమై సరసమై వసుధాధిపత్యముం బోలి కవితాధిపత్యముం బ్రకటించుచున్నది. పఠనపాఠవ్యవహారంబున వన్నెకెక్కిన దీనికథ లోకప్రసిద్ధ మగుటచే నిందువివరింప నక్కఱలేదు.

---

‡ గిఱ్ఱున దిరుగు సంసారమనెడు చక్రముయొక్క యంచే యాధారముగాఁ గల యీసంపదనుబొంది దానముచేయనివారికిఁ బశ్చాత్తాపమే ఫలమగును.

ఇంతలి మంగళాచరణశ్లోక మీతని యాస్తిక్యమును వైదుష్యమును బ్రాహ్మణప్రియత్వమును దెల్పుచు నెంతనీతిదాయకముగాఁ బ్రాభవ్యద్యోతకము గానున్నదో చూడుఁడు!

* "ఉచ్చైర్గతి ర్జగతి సిధ్యతి ధర్మతశ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరైశ్చేత్ ।
తేషాం ప్రకాశనదశాపి మహీసురైశ్చే
త్తా నంతరేణ నిపతే త్క్వను మత్ప్రణామః ॥"

ఈకావ్యమాద్యంత మొక్కరీతిగా సరసకల్పనంబులను, నవనవర సాభరణంబునను, సదలంకారంబులను మృదుపదలాలిత్యంబునను జెంపొందుచు నఖిలజనహృద్యముగానున్నది. అడవికి వెళ్ళుచుఁ గైకేయితో రాముఁడన్నవాక్యమెంత భావగర్భితమై శాంతరసపూరితముగా నున్నదో!

† "అమ్మా కైకేయీ! అడవిలో, నన్నుఁబోషించుకొనునట్టిభారమే నాకు నియోగించితివి. సకలభూభరణభారము తమ్మునిపై నెత్తినుంచితివి. మాయిద్దఱిసౌకర్యము తలఁచినయెడలఁ దల్లీ! నీకు నాయందే పక్షపాతము కనుపడుచున్నది"

* ఉత్తమగతి, ధర్మమువలననే సిద్ధించునేని యాధర్మజ్ఞానము వేదవాక్యముల చేతనే సంభవించునేని యావేదార్థప్రకటనము బ్రాహ్మణులచేతనే కావలసినేని వారిని విడిచి నానమస్కారము మఱియొకరుఁడు బడయునా? ఇందు శ్రుతినిసంతంబుగ వేదవేత్తలకు వందనము విధింపఁబడుచున్నది

† వనభువి తనుమాత్ర త్రాణ మాజ్ఞాపితం మే ।
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని ।
తదిహ సుకరతాయా మావయో స్తర్కితాయాం ।
మయి పతతి గరీయా నంబ! తే పక్షపాతః ॥

కల్పనాచాతుర్యము—

"గగనసంచారకులకుఁ గూడఁ గనుపడనిసీత యడవికి వెళ్ళునపుడు పౌరులకంటఁ బడునేమో యని శంకించి బ్రహ్మ, సర్వజనుల నేత్రములను బాష్పపూరితములుగాఁ జేసెను." "సీత, యయోధ్యాపురము విడుచుటకుఁ బ్రయత్నించుచుండఁగానే రాక్షసరాజ్యలక్ష్మి లంకాపురము విడువ యత్నించుచుండెను." మఱియు నీతఁడు రాజమార్తాండము, కరణామృతాంకము, పాతంజల యోగసూత్రవృత్తియు, రచించినట్లు తెలియుచున్నది.

—:o:—

ధనపాలకవి.

మధ్యహిందూదేశమందలి విశాలానగర మీతని మొదటినివాసము. ఇతఁడు మొదట వైదికమతప్రియుఁడయ్యు సోదరుఁ డగుశోభన పండితుని యుపదేశంబునఁ గ్రమముగా జైనమతము నవలంబించినట్లు ప్రబంధ చింతామణి వలనఁ దెలియుచున్నది. ఇందులకుఁ దిలకమంజరి మంగళాచరణము గూడ జినస్తవ మగుటయు నిదర్శన మగుచున్నది.

"స వః పాతు జినః కృత్స్నమీక్షతే యః ప్రతిక్షణం।
రూపైరనంతైరేకైకజంతోర్వ్యాప్తం జగత్త్రయం॥"

ఈతని తండ్రి సర్వదేవపండితుఁడు. ఇతఁ డాతనియొద్దనే సకల శాస్త్రంబుల నభ్యసించి కాలక్రమంబున ధారానగరము చేరి శ్రీభోజమహారాజు నాస్థానంబున మహాకవి పదంబును గాంచినవాఁడు; ముంజాపరనాముఁడును భోజునిపెత్తండ్రియు నగు వాక్పతిరాజుచే సభలో "సరస్వతి" యని పిలువఁబడినవాఁడు; జినాగమకథలను వినఁగుతూహలం

బుగలిగిన భోజరాజునానతిచేఁ దిలకమంజరి యను గద్యకావ్యము రచించినవాఁడు. * ఈవిషయమంతయు నీతనికావ్యముఖంబున నున్నశ్లోకములవలననే తెలియుచున్నది. కావున నీతఁడు భోజరాజసమకాలికుఁడై వాక్పతిరాజునకుఁగూడఁ బూజ్యుఁడై ౧౦౦౦—౧౦౫౦ నడుమనున్న వాఁడని ధ్రువ మగుచున్నది.

ఈతని తిలకమంజరి చాలవిధములఁ గాదంబరిని బోలియున్నది. ఈకథానకము శైలిమాత్ర మంతకఠినము గాక యత్యద్భుతరసభరితంబై శ్రవణరంజకంబుగా నుండును. ఇందయోధ్యాపురరాజగు మేఘవాహనునకు మదిరావతి యనుభార్యయందుఁ జిరకాలమునకు హరివాహనుఁ డనుకుమారుఁడు జన్మించుటయు, యౌవనవంతుఁ డగునతనికిని విద్యాధరకన్య యగుతిలకమంజరికిని జరిగిన పరస్పరానురాగపరిణయంబులు నతివిచిత్రముగా శృంగారరసప్రధానంబులుగా వర్ణింపఁబడినవి.

---

* తస్మిన్నభూద్రిపుకళత్ర కపోలపత్రవల్లీవితానపరశుః పరమారవంశే । శ్రీవైరిసింహ ఇతి దుర్ధరసైన్యదంతిదంతాగ్రభిన్న చతురర్ణవకూలభిత్తిః । తత్రాభూద్వసతిశ్శ్రియా పరమయా శ్రీహర్ష ఇత్యాఖ్యయా । విఖ్యాతశ్చతురంబురాశిగళనాదామ్నః ప్రశస్తా భువః । భూపః ఖర్వితవైరిగర్వగరిమా శ్రీసీయకస్సాయకాః ; పంచేషోరివ యస్య పౌరుషగుణాః కేషాం న లగ్నా హృది ॥ తస్యోదగ్రయశాస్సమస్తసుభటగ్రామాగ్రగామీసుత । స్సింహో దుర్ధరశక్ర సింధురతతే శ్రీసింధురాజోఽభవత్ । ఏకాధిజ్య చతుర్జితాబ్ధివలయావచ్ఛిన్నభూర్యస్యస । శ్రీమద్వాక్పతిరాజదేవనృపతిర్వీరాగ్రణీరగ్రజః ॥ ఆకీర్ణాంఘ్రితలస్సరోజకలశ చ్ఛత్రాదిభిర్లాంఛనై । స్తస్యాజాయత మాంసలాయతభుజశ్శ్రీభోజ ఇత్యాత్మజః । ప్రీత్యా యోగ్య ఇతి ప్రతాపవసతిః ఖ్యాతేన ముంజాఖ్యయా । యస్స్వే వాక్పతి రాజభూమిపతినా రాజ్యేఽభిషిక్తస్స్వయం.

శేషవాఙ్మయవిదోఽపి జినాగమోక్తాః । శ్రోతుం కథాస్సముపజాతకుతూహలస్య । తస్యావదాతచరితస్య వినోదహేతో । రాజ్ఞస్స్ఫుటాద్భుతరసా రచితా కథేయం.

తస్యాత్మజన్మా సమభూన్మహాత్మా । దేవస్స్వయం భూరివ సర్వదేవః ॥ తజ్జన్మా జనకాంఘ్రిపంకజ రజస్సేవాప్తవిద్యాలవో । విప్రశ్శ్రీధనపాల ఇత్యవిశదామేతామబధ్నాత్కథాం । అక్షుణ్ణేఽపి వివిక్తసూక్తరచనే యస్సర్వవిద్యాబ్ధినా । శ్రీముంజేన సరస్వతీతి సదసి క్షోణీభృతా వ్యాహృతః.

-:0:-

క్షేమేంద్రుఁడు

కవితాప్రపంచంబున నపారయశస్సు గాంచినకాళిదాస భవభూతిమహాకవులకుఁ దరువాతివారిలోఁ గవితాస్వయంవరుఁడును, వశ్యవాక్కు నగు క్షేమేంద్రుఁడే యగ్రగణ్యుఁడు. కావ్యాంతగద్యంబులనున్న వ్యాసదాసబిరుదంబున కీతఁ డెంతయుఁ దగియుండు నని యీతనిభాషాపటిమయే వేనోళ్ళఁ బొగడుచున్నది.

ఇతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు; అద్వైతమతస్థుఁడు; అందును శివభక్తుఁడు. త్యాగభోగపరాయణుఁడు, బ్రహ్మవేత్తయు, నగుప్రకాశేంద్రపండితుఁడీతని తండ్రి (సర్వమనీషి) గంగకోపాధ్యాయుం డీతనిగురువు. ఈ మహాకవి కాశ్మీరపరిపాలకుఁ డైనయనంతభూపాలకునియాస్థాన మలంకరించినవాఁడు. ఈతని యెల్లకావ్యములతుద నీ క్రిందియంశములు వ్రాయఁబడియున్నవి. వానిలో నౌచిత్యవిచారచర్చ కడపటిపద్యంబుల నిందులకుదాహరించెదను.

" ఆసీత్ప్రకాశేంద్ర ఇతి ప్రకాశః కాశ్మీరదేశే త్రిదశేశ్వరశ్రీః । ......తస్యాత్మజస్సర్వమనీషిశిష్య శ్శ్రీవ్యాసదాసాపరపుణ్యనామా । క్షేమేంద్ర ఇత్యక్షయకావ్యకీర్తి శ్చక్రే నవౌచిత్య విచారచర్చాం । ......ఆశీ శ్శీతలతాం నయత్యవిరతం యస్య ప్రతాపానల। స్తస్య శ్రీమదనంతరాజనృపతేః కాలే కిలాయం కృతః ॥ "

ఈయనంతరాజు క్రీ॥ ౧౦౨౮—౧౦౬౩ వఱకుఁ గాశ్మీరము నేలినట్లు రాజతరంగిణివలనఁ దెలియుచున్నది. ఇది యీతనిసరియయిన కాలమని తెల్పుటకు, దానశాసనాదులవలనఁ దప్పక క్రీ॥ ౯౯౬—౧౦౫౧ నడుమ నున్నవాఁడని తెలియుచున్న భోజమహారాజున కీతఁడు సమకాలికుఁడు బంధువునని చెప్పురాజతరంగిణిలోని యనంతరాజవర్ణనంబు నను న్న « సచ భోజనరేంద్రశ్చ దానోత్కర్షేణ విశ్రుతౌ । సూరీ తస్మిన్ క్షణే తుల్యం ద్వావాస్తాం కవిబాంధవౌ ॥ ” అనుశ్లోకమే ప్రబలప్రమాణము. కావున నీకవి శ్రీమదనంతరాజపూజితుఁడై క్రీ॥ ౧౦౨౮—౧౦౬౩ నడుమ నున్నవాఁడని నిశ్చయింపవచ్చును.

ఈమహాకవి, రామాయణమంజరి, భారతమంజరి, బృహత్కథామంజరి, సమయమాతృక, కలావిలాసము, చతుర్వర్గసంగ్రహము, కవికంఠాభరణము, సువృత్తతిలకము, సేవ్యసేవకోపదేశము, చారుచర్య, ఔచిత్యవిచారచర్చ, అమృతతరంగకావ్యము, కనకజానకి, దశావతారచరితము, ముక్తావళి, దేశోపదేశము, నీతికల్పతరువు, పద్యకాదంబరి, వాత్స్యాయనసూత్రసారము, శశివంశమహాకావ్యము, చిత్రభారతనాటకము, పవనపంచాశిక, లోకప్రకాశకోశము, బోధిసత్త్వావదానకల్పలత, లావణ్యవతి, రాజావళి, అవసరసారము, నీతిలత, మునిమతమీమాంస, లలితరత్నమాల, వినయవల్లి, యను ననేకకావ్యముల రచించెను. ఇవన్నియు విమర్శింపఁబూనినచోఁ బ్రత్యేకమొకపుస్తకము గావలసివచ్చును గావున నందందలి కొన్నివిషయంబుల నిందుఁజూపెదను. లోకానుభవమున కితనికలావిలాసమువలె నుపకరించున దింకొకటి యుండదు. ఇది పదిసర్గల చిన్నకావ్యము. ఇందు మోహము, దంభము, కామము మొదలుగాఁగల వానిదుర్లక్షణంబులు విశదీకరింపఁబడినవి. నాల్గవసర్గలో వెలవెలఁదుల యఱువదినాల్గుకళలను జక్కఁగా వివరించి లోకమున

కు నీతిబోధించెను. మఱియు నేనిపుడనువదించినట్టి సమయమాతృక వేశ్యాజనానుభవముగా వ్రాయఁబడినది.

చారుచర్య నూఱుశ్లోకముల చిన్నకావ్యమేయైనను మిక్కిలి ఉపకారకముగా నున్నది. ఇందు మనుష్యుఁడు జీవితకాలంబున నభ్యసింపఁదగిన సత్ప్రవర్తనంబునకు రామాయణభారతకథలలోని మహాపురుషులచరితంబు ప్రతిపద్యమున దృష్టాంతీకరింపఁబడినది. ఇందుండి యొకపద్యము—

* “ న త్యజే ద్ధర్మమర్యాదా మపి క్లేశదశాం శ్రితః ।
హరిశ్చంద్రోహి ధర్మార్థీ సేహే చండాలదాసతాం ॥ ”

ఈతని సేవ్యసేవకోపదేశము ప్రభుభృత్యుల సద్గుణసులక్షణంబులఁ దెల్పుచు సరసముగానున్నది.

సువృత్తతిలకము. పద్యకవిత్వంబున వినియోగింపఁదగిన వృత్తములయౌచిత్యమును దెల్పుచు నీతని ఛందశ్శాస్త్రశక్తిని బొగడుచున్నది. చతుర్వర్గసంగ్రహము ధర్మార్థకామమోక్షముల యాచరణమార్గము నుపదేశించుచున్నది. ఈతని రాజావళి కాశ్మీరరాజుల చరిత్రము దెల్పుచున్నది. దీనినే కల్హణపండితుఁడు సరిగా లేదని యాక్షేపించెను. ఉత్తమంబులగు నీతని మొదటిమూఁడుకావ్యంబులును సులభశైలిలో రామాయణ భారత బృహత్కథాసారమును బోధించుచు వన్నెగాంచుచున్నవి.

మఱియు నీతని యౌచిత్యవిచారచర్చ పదార్థాలంకారాదివిషయము లనుబోధించుచుఁ గవులకుఁ బ్రమాణగ్రంథముగా నలరారుచున్నది. ఈ గ్రంథమునుబట్టియే యీతనికి విద్వన్మతపరిగణనముగా శాస్త్రసన్మానముగా సుబోధకంబుగానుండునో చదువరు లూహింపవచ్చును. అసంఖ్యాకంబులను నిట్టి కావ్యంబులను లోకంబునకుఁ బ్రసాదించిన యీ వ్యాసదాసుని కృతుల నెంతయని వినుతింపఁగలను.

* కష్టదశ వచ్చినను ధర్మమును విడువరాదు. హరిశ్చంద్రుఁడు సత్యధర్మమును వీడక చండాలుని సేవించెను

మునిమతమీమాంస, కనకజానకి, నీతికల్పతరువు, నీతిలత, అవసర సారము, మొదలుగా నీతనికొన్నికావ్యములు నామమాత్రావశిష్టములై యున్నటయెంతయు విచారకరముగానున్నది. మఱియు నీతనికొన్నికావ్యములు జర్మనీమొదలగుపరదేశములలో విహరించుచున్నవని యిపుడిపుడు తెలియుటయు సంతోషకరముగా నున్నది. పైనిబేర్కొనిన గ్రంథములలోని శ్లోకములు చాలవఱకీతని యౌచిత్యవిచారచర్చలోఁ గనుపడుచున్నవి.

-:0:-

సోమదేవభట్టుఁడు

ఇతఁడు రామభట్టసూనుఁడు; కాశ్మీరనివాసి; క్షేమేంద్రునివలెనే యనంతరాజు నాస్థానంబుననున్నవాఁడు. గ్రంథాంతమున నున్న గ్రంథకర్తృప్రశస్తినిబట్టి యనంతరాజు పట్టమహిషి యగుసూర్యవతీదేవి సరసకథాశ్రవణకుతూహలంబునఁ గోరఁగా నితఁడు కథాసరిత్సాగరమను గ్రంథము వ్రాసినట్లు కనుపడుచున్నది. ఇతనిసమకాలికుఁడగుక్షేమేంద్రుఁడు బృహత్కథామంజరి వ్రాసియుండఁగా మరల దానినే యెట్లు వ్రాయు ననుసంశయ మాగ్రంథప్రశస్తిని, వీరిరెండుకృతులను జదివినవారికిఁ గలుగదు. క్షేమేంద్రునికృతికంటె నీతని కృతి విపులముగా సరసముగా సుగమముగా వినసొంపుగాఁ జదువసొంపుగా నున్నది. క్రీ॥ ౧౮౩౯ లో బ్రోకాసుపండితునిచే సంగ్రహింపఁబడిన యీగ్రంథము జర్మనీదేశములో నిపుడు మిక్కిలి వన్నెకెక్కియున్నట్లు తెలియుచున్నది. బహుప్రాచీనుఁ డగుగుణాఢ్యుఁ డనుమహాకవి పిశాచభాషలో రచించి

స లక్షశ్లోకములు గలబృహత్కథకిది నాతిసంక్షిప్త నాతివిపుల మగుసం
స్కృతభాషాంతరీకరణమగునట్లు దీనికథాపీఠలంబకమువలనఁ దెలియు
చున్నది ౧౮ లంబకములు ౧౨౪ తరంగములు గలిగిన యీ మహా
గ్రంథము గీర్వాణభాషాభిజ్ఞులకు హృదయరంజకముగా నున్నది. ఇందుఁ
గౌశాంబీనాథుఁడును వత్సరాజు నగునుదయనరాజు వృత్తాంతము విపు
లముగా నిర్మింపఁబడినది. సుప్రసిద్ధము లగురత్నావళీ నాగానందాది రూ
పకంబులకును, గాదంబర్యాద్యాఖ్యాయికలకును, బంచతంత్రాది కథా
కోశంబులకును మూలాధారం బగుబృహత్కథకు రూపాంతరం బగునీ
తని కృతి లోకమున కెంతయుపకారకమో తెలుపుటకు సంస్కృతభా
షలో నిట్టిదింకొకటి లేదనుటకంటె వేఱుగా నుతింపనక్కఱలేదు. శివ
భక్తుఁడు నద్వైతమతస్థుఁడు నగునీమహాకవిని సుకవికంఠాభరణం బగు
నీతని కృతిని గూర్చి యింతకంటె నధికముగా వ్రాయఁజాలను.

———:0:———

బిల్హణుఁడు.

ఇతని యుదంత మీతని విక్రమాంకదేవచరితము తుదిసర్గలోని క
డపటిశ్లోకంబులవలన నీక్రిందివిధముగాఁ దెలియుచున్నది.

“ కాశ్మీరదేశంబునఁ బ్రవర మనునొక నగరము గలదు. దానికి
మూఁడుక్రోసులదూరమున జయవనమునకు సమీపమున ఖోనముఖ మను
గ్రామము గలదు. అందు గోపాదిత్యమహీపాలునిచే మధ్యదేశమునుండి
తీసికొనిరాఁబడి స్థాపింపఁబడిన శ్రౌతస్మార్తకర్మాచరణపరాయణులును
కౌశికగోత్రులు నగుబ్రాహ్మణోత్తములు గలరు. వారిలో వేదవేదాంగ

కోష్ఠ యను ముక్తికలశుఁ డను పండితమణికి రాజకలశుఁ డనుపుత్రుఁడు గలఁడు. అతనికి మహాభాష్యవ్యాఖ్యాత యగు జ్యేష్ఠకలశుఁ డనుకుమారుఁడు జన్మించెను. అతనికి నాగాదేవియందు నానారాజసమ్మానము వడసిన యిష్టరామకవి, కవితానిలయుఁ డగు నానందకవి, సర్వవిద్యాపారంగతుఁ డగుబిల్హణమహాకవియు నను ముగ్గురుపుత్రులు గలిగిరి. వీరిలో బిల్హణుఁడు బాల్యంబుననే సంస్కృతభాషాపారంగతుఁ డై యౌవనంబుననంగా ననంతరాజుకుమారుఁడు కలశదేవుఁడు కాశ్మీర మేలుచున్నకాలమున దేశసంచరణకుతూహలుండయి కాశ్మీరము విడిచి, మథుర, బృందావన, కాన్యకుబ్జ, కాశీ, ప్రయాగ, అయోధ్య, డాహల, గూర్జర, సోమనాథ పురాది స్థలంబుల సంచరించి యాయా రాజుల సమ్మానంబులు వడసి తుదకు దక్షిణదేశమందలి చాళుక్యరాజుల రాజధాని యగుకల్యాణపురముఁ బ్రవేశించి చాళుక్యవంశభూషణుఁడును, కర్ణాటదేశాధీశుఁడును, కుంతలేంద్రుఁడును, పార్మాడిభూపతియుఁ ద్రిభువనమల్లాపరనామధేయుఁడు నగు నాహవమల్లునిచే సత్కరింపఁబడి యాతనివలన విద్యాపతి బిరుదంబు వడసి యాతని కుమారుఁ డగు విక్రమాంకదేవరాజు సమయంబునఁ గూడ నందే యుండి యాతని చరిత్రను విక్రమాంకదేవచరిత మను పేర నొక మహాకావ్యముగా రచించెను."

దీనింబట్టి కవి వంశ జన్మ నివాస నైపుణ్య రాజ సమ్మానాదులు విశదమగుచున్నవి. ఈ కవి యీ గ్రంథంబుననే కాశ్మీరరాజగు ననంతదేవుని మరణమును వర్ణించెను. క్రీ॥ ౧౦౬౪—౧౦౯౪ నడుమ నణహిలపట్టణము రాజధానిగా డాహలదేశము నేలుచున్న భీమదేవసూనుఁ డగు కర్ణరాజు తన్ను గౌరవించినట్లు వర్ణించెను. అప్పటి యుత్తమభూపాలకులలో నొకఁడగు ధారానగరాధిపతియు నగు భోజరాజును దాను జూడలేదని వచించెను. మఱియుఁ బైనిజెప్పిన కర్ణరాజునే కథానాయ

కునిఁగాఁ జేసి కర్ణసుందరినాటిక రచించెను. ఈ పైవిషయంబుల కనుగుణంబుగా § రాజతరంగిణి ౭ వ తరంగములోని బిల్హణవర్ణనమందలి "అనంతరాజు మనుమఁడు, కలశదేవుని కుమారుఁడు నగుహర్షదేవునిఁ గవిబాంధవునిఁగా బిల్హణుఁడు వినె" నను వాక్యముగూడ నిదర్శనమగుచున్నది. ఈ పైయంశములనుబట్టి ‡ మనకవి క్రీ॥ ౧౦౩౦ ప్రాంతమున జన్మించి యనంతరాజు కాశ్మీరంబు నేలుచున్నకాలముననే పరిపూర్ణపాండిత్యము సంపాదించిన యుత్తమకవియు యవిష్ణుఁడునై క్షేమేంద్రసోమభట్టులకు సమకాలికుఁడై క్రీ॥ ౧౦౬౨ లోఁ దండ్రి యగుననంతరాజువలన రాజ్యము గ్రహించిన కలశభూపతికాలములో నేకారణంబుననో యాతని యాస్థానమున నుండక రాజాంతరదర్శనోత్సుకుఁడై దేశాటనము వెడలి యనేకరాజసమ్మానముం బడయుచు ౧౦౬౦ ప్రాంతమందలి భోజరాజును జూడనివాఁడైన నతనికి సమకాలికుఁడై ౧౦౭౦ ప్రాంతమునఁ గర్ణరాజునాశ్రయించి యాతని కంకితముగాఁ గర్ణసుందరి నాటిక రచించి పిదపఁ ద్రిభువనమల్లవిక్రమాంకదేవుల యాదరణంబునఁ గల్యాణపురమున స్థిరపడి పిదప ౧౦౮౦ లో విజయక్షేత్రమున మృతినొందిన యనంతరాజు మరణవార్త నెఱింగి ౧౦౮౮ లోఁ గాశ్మీరమునకు రాజైన కలశభూపతి కుమారుఁ డగుహర్షదేవునిఁ జూచి చిరకాలజీవియై ౧౧౦౦ ప్రాంతమునఁ గాలధర్మము నొందియుండునని స్పష్టమగుచున్నది. గూర్జరదేశరాజగు వైరిసింహభూపాలుని పుత్త్రిక యగుశశికల

---

§ కాశ్మీరేభ్యో వినిర్యాంతం రాజ్యే కలశభూపతేః ।
విద్యాపతిం యం కర్ణాట శ్చక్రే పర్మాడిభూపతిః ।
త్యాగినం హర్షదేవం స శ్రుత్వా సుకవి బాంధవం ।
బిల్హణో వంచనాం మేనే విభూతిం తావతీ మపి ॥

‡ ఈవిషయమున డాక్టరు బహులరు మతముగూడ నేకీభవించుచున్నది.

నీతఁడు పరిణయంబగు నుదంతమును దెల్పు బిల్హణచరిత మనుఖండకా వ్య మితరదేశములలోను, యామినీపూర్ణతిలక యనురాజకన్య నీతఁడు పెండ్లియాడె నని తెలుపు బిల్హణీయ మనుచిన్నకావ్యము సంస్కృతాంధ్రభాషలలో నాంధ్రదేశమందును, వ్యాపించియున్నవి. కాని, చమత్కృతికై కల్పింపఁబడిన యాకథలు నమ్మఁదగినవి గావు.

ఇతఁడు వివిధరాజసన్మానమును బొంది, విక్రమాంకదేవునివలన గొప్పయైశ్వర్య మనుభవించినవాఁడయ్యుఁ దుదకాతనివలనఁ గొంతకష్టమునొందినట్లుగా నీతని † చౌరపంచాశిక మొదటిశ్లోకము వలనఁ దెలియుచున్నది.

ఉత్తమసాహిత్యనిలయుఁ డగు నీతఁడు కర్ణసుందరినాటికి, విక్రమాంకదేవచరితము, చౌరపంచాశిక, క్రమముగా రచించినఁ వాఁడు. ‡ ఇతఁడు తనకావ్యంబులలోఁ గావించుకొనిన యాత్మప్రశంసకుఁ దగినం

---

† సర్వస్వం గృహవర్తి కుంతలపతి ర్గృహ్ణాతు తన్మే పునః ।
భాండాగార మఖండమేవ హృదయే జాగర్తి సారస్వతం ।
రే క్షుద్రా స్త్యజత ప్రమోదమచిరా ద్దేక్ష్యంతి మన్మందిరం ।
హేలాందోళిత కర్ణతాలకరటి స్కంధాధిరూఢ శ్రియః ॥
అయి కి మనిశం రాజద్వారే సముద్ధురకంధరే ।
కువలయదళస్నిగ్ధే ముగ్ధే విముంచసి లోచనే ।
అమరరమణీ లీలావల్గ ద్విలోచన వాగురా ।
విషయపతితో న వ్యావృత్తిం కరిష్యతి బిల్హణః ॥

‡ యస్మాలం కరుణానిధి స్స భగవా న్వల్మీకజన్మా మునిః ।
యస్యైకేకవయః పరాశరసుతప్రాయాః ప్రతిష్ఠాం దధుః ।
సద్యో యః పథి కాళిదాసవచసాం శ్రీబిల్హణ స్సో ఽధునా ।
నిర్వ్యాజం ఫలిత స్సహైవ కుసుమో త్తంసేన కల్పద్రుమః ॥
సాంద్రై ర్వైదర్భనిధి రసభివ్యక్తమంజీరనాదా ।
కాంచీబంధా ప్రభృతివదనే యస్య వాగ్దేవతాసీత్ ॥

త సరసముగా నుండకున్న నీతని కవిత్వము వైదర్భీరీతి గలిగి శ్రావ్యము
గానే యుండును. ఎందుచేతనో కాని యీతని కావ్యములకుమాత్రము
లోకములోఁ బ్రశస్తి రాలేదు. నాటికలోఁ జాళుక్యరాజగు కర్ణభూపా
లుండు కర్ణసుందరి యనువిద్యాధరకన్యను వరించుట యనుకథ కల్పింపఁ
బడినది. చాళుక్యవంశవర్ణనము విక్రమాంకదేవుని శౌర్యవర్ణనము నధిక
ముగాఁగల యీతని రెండవకృతియే సర్వవిధముల నుత్తమంబుగాఁ గన్ప
డుచున్నది. స్వపోషకులచరితము కావ్యముగా వ్రాయుటలో బాణునకీ
తఁడు రెండవవాఁడు. శైలి తెలుపుటకై శ్రీమదప్పయదీక్షితు లాక్షేపాలం
కారమునకుదాహరించిన గ్రంథముఖపద్యములలో రెండుదాహరించెదను

§ "సాహిత్యపాథో నిధి మంథనోత్థం ।
కర్ణామృతం రక్షత హే కవీంద్రాః ।
యత్తస్య దైత్యా ఇవ లుంఠనాయ ।
కావ్యార్థచోరాః ప్రగుణీ భవంతి ॥"

† "గృహ్ణంతు సర్వే యది వా యథేచ్ఛం ।
నాస్తి క్షతిః క్వాపి కవీశ్వరాణాం ।
రత్నేషు లుప్తేషు బహుష్వ మర్త్యై ।
రద్యాపి రత్నాకర ఏవ సింధుః ॥"

---

§ ఓకవులారా! సాహిత్యసముద్రమును మథించి తెచ్చిన కర్ణామృతమును రక్షింపుఁడు. దీనిని దొంగిలింపఁ గావ్యచోరు లనురాక్షసులు పొంచుచున్నారు.

† యథేచ్ఛముగా నీయమృతము గ్రహింపుఁడు. ఏమియు లోపము లేదు. పెక్కురత్నములను దేవతలు గ్రహించినను సముద్ర మిప్పటికిని రత్నాకరమే.

మమ్మటభట్టు

-:O:-

ఈ పండితాగ్రణి కాశ్మీరనివాసి యయినట్లీతని కావ్యప్రకాశము నకు దర్పణవ్యాఖ్య రచించిన విశ్వనాథపండితుని యభిప్రాయంబునఁ దెలియుచున్నది. మఱియు నీతని గ్రంథమునకే సుధాసాగరవ్యాఖ్య రచించిన భీమసేనపండితుఁడు గూడ “అయం మమ్మటః కాశ్మీరదేశీయో జైయటపుత్రః వారణాసీమాగత్యాధీతశాస్త్రః అస్యచ మమ్మటస్య పతంజలిప్రణీతవ్యాకరణమహాభాష్యటీకాకర్తా కైయటః వేదచతుష్టయభాష్యకర్తా, ఉవటాపరనామా ఔవటశ్చేతి ద్వావపి కనిష్ఠభ్రాతరౌ” అని వర్ణించుటచే నితఁడు కాశ్మీరవాసియనియు జైయటపుత్రుఁడనియు నితనికి భాష్యవ్యాఖ్యాత యగు కైయటుఁడు, వేదభాష్యకర్త యగు నౌవటుఁడు ననుసోదరులు గలరనియుఁ దెలియుచున్నది. కాని, వాజసనేయసంహితాభాష్యముననున్న “ఋష్యాదీంశ్చ పురస్కృత్య అవంత్యా మువటోవసన్। మంత్రభాష్య మిదం చక్రే భోజే రాష్ట్రం ప్రశాసతి॥” అను శ్లోకంబువలన భోజరాజుకాలంబున మంత్రభాష్యము వ్రాసిన యువటుఁడు జీవించియున్నట్లు కనుపడుటచే భోజరాజానంతరకాలమునందున్న మమ్మటునకీతఁడు సోదరుఁడగుట సంభవింపదు. కావున నువటుఁడు మమ్మటుని సోదరుఁడనుటలో భీమసేనపండితుఁడు ప్రమాదపడియుండు నని యొకానొకరు వ్రాసిరి. కాని, వజ్రటపుత్రుఁ డగు నువటుఁడను నింకొకఁడు భోజరాజుకాలంబున మంత్రభాష్యము వ్రాసె” నని తెలియుచుండగాఁ నామసామ్యంబున నతఁడే మమ్మటుని తమ్ముఁడై యుండు నని భ్రమపడి భీమసేనుని వ్రాఁత తప్పనుట యుక్తముగా లేదు. అ

యినను సుప్రసిద్ధుఁ డగుమమ్మటునికాలంబు నిర్ణయింప నిది యభ్యంతరము గలిగించునది గాదు గావున నీప్రసంగము విసర్జించెదను. మఱియు నీతని కాలముగూర్చి యనేకవైమత్యము నొందియుండుటచే విశేషించి వ్రాయ నక్కఱ లేదు.

ఇతఁడు తనకావ్యప్రకాశము దశమోల్లాసంబున నుదాత్తాలంకారంబున కుదాహరణముగా “ముక్తాః కేళివిసూత్రహారగలితాః సమ్మార్జనీభిర్హృతాః । ప్రాతః ప్రాంగణసీమ్ని మంథరచలద్బాలాంఘ్రిలాక్షారుణాః । దూరాద్దాడిమబీజశంకితధియః కర్షంతి కేళీశుకాః । యద్విద్వద్భవనేషు భోజనృపతేః తత్త్యాగలీలాయితం ॥” అని భోజరాజవర్ణన ముదాహరించుటచేఁ క్రీ॥ ౧౦౫౧ లో నున్న యా మహారాజునకుఁ దరువాతివాఁడై తనకావ్యప్రకాశమునకు సంకేతాఖ్యవ్యాఖ్య నొనరించిన క్రీ॥ శ॥ ౧౧౬౦ లోని మాణిక్యచంద్రునికంటెఁ బూర్వుఁడై సర్వవిద్వత్సమ్మతముగాఁ క్రీ॥ ౧౦౭౦—౧౧౦౦ నడుమ నున్నవాఁడని నిశ్చితం బగుచున్నది.

ఈతని కావ్యప్రకాశంబునకు నిదర్శనవ్యాఖ్య రచించిన యానందకవి వ్రాసిన “ఏతత్పర్యంతం మమ్మటాచార్యాణాం కృతిః ॥ కృత శ్రీమమ్మటాచార్యవర్యైః పరికరావధిః । ప్రబంధః పూరిత శ్శేషో విధాయాల్లటసూరిణా ॥” అను పద్యము వలన నితఁడు పరికరాలంకారము వఱకు రచించె ననియు మిగిలిన కించిద్భాగంబును నల్లటపండితుఁడు పూరించె ననియుఁ దెలియుచున్నది.

ఇతఁడు సర్వశాస్త్రసమర్థుఁడు. ఈతని కావ్యప్రకాశ మలంకారశాస్త్రమున ననన్యసామాన్యమయినదని దీని యనేకవ్యాఖ్యాతలలో నొకఁ డగుమహేశ్వరభట్టు తెల్పిన “కావ్యప్రకాశస్య కృతా గృహే గృహే టీకా, తథాప్యేష తథైవ దుర్గమః । సుఖేన విజ్ఞాతు మిమం య ఈహ

తే। ధీర స్స్వపతాం విపులం విలోకతాం ॥” అను శ్లోకమే ప్రకటించుచున్నది. ఇందుండి మంగళాచరణ శ్లోకంబును గావ్యప్రయోజనబోధక పద్యంబు నుదాహరించెదను.

“ నియతికృతనియమరహితాం హ్లాదైకమయీ మనన్యపరతన్త్రాం।
నవరసరుచిరాం నిర్మితి మాదధతీ భారతీ కవే ర్జయతి ॥ ”

‡ కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే।
సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మిత తయోపదేశయుజే ॥ ”

‡ కావ్యము, కీర్తికి ధనమునకు లోకజ్ఞానమునకు నశుభహరణమునకు నుత్తమసుఖమునకు భార్యవలె నుపదేశించుటకు వినియోగించును.

——:౦:——

శంభుకవి.

శివభక్తుం డగునీబ్రాహ్మణునికృతి యగురాజేన్ద్రకర్ణపూరము లోని “ శేష! క్లేశమశేష ముత్సృజ భజ త్వం కూర్మ! నిర్మస్వకం। స్వైరం ఖేలత సింధుసైకతలతా కుంజేషు దిక్కుంజరాః। ఉత్క్షిప్తాం సకులాచలాం ససగరాం సాంభోనిధిం సాపగాం। సద్యోత్సాహంచ భువం బిభర్తి హి భుజ శ్శ్రీహర్షపృథ్వీభుజః ॥ ” అనువర్ణనముంబట్టి యితఁడు కాశ్మీరరాజగు శ్రీహర్షదేవుని కాలంబున నున్నవాఁడని తెలియుచున్నది. ఈరాజు క్రీ॥ ౧౦౮౮—౧౧౦౧ వఱకు నున్నవాఁడని రాజతరంగిణివలన స్పష్టపడుచున్నది. ఈశ్రీహర్షుఁడు కాన్యకుబ్జాధిపతియే యోయని భ్రాంతిగలుగకుండ నీతనివర్ణనమందేయున్న “ యత్రా గచ్ఛతి గోచరం నయనయోః కాశ్మీర మీనధ్వజః ” అను పద్యభాగంబును, భోజరాజు పెట్టి యగు ము జమహీపాలుని పిలిప నీరా సర్వసుగుణసంపద

గలవాఁడని తెల్పు శ్లో॥ "కిం తాన్తిః కిమునిర్వ్రళిః కిమష్ఫుతి ర్వ్యాగ్రేవి! ముంజే గతే। కిం శూన్యాసి కిమాకులాసి కిమితి క్లాంతాసి కోఽయం క్రమః। పతం విద్ధి తమేవ సాస్య హి మతి స్సా ప్రశుతి స్సాదయ్య ॥ స్సత్యాగ స్సనయ స్ససూక్తిషు రస స్సస్సాతా స్సంపదః ॥" అను వర్ణనంబు నుదాహరణములు కావచ్చును. కావున నునకివి పూర్వోక్త కాలంబున నే యున్నవాఁడనుట నిశ్చయము.

ఇదికాక యీతఁడు రచించిన గ్రంథ మింకొకటి కానరాదు. ఇది కేవల మీశ్రీహర్షుని సాహసౌదార్యశౌర్యాదులం దెల్పు స్తుతికావ్యముగా నున్నది. కవిత్వరీతి తెలియుట కిదివఱ కుదాహరించిన పద్యమే చాలును.

శ్లో అమ్మా! భారతీ! ముంజుఁడు గతించెనని యధైర్యపడి విచారించ వలదు సర్వగుణంబులచేత నీశ్రీహర్షభూపాలు నాముంజునిఁగానే భావింపుము.

-:O:-

గోవర్ధనాచార్యుఁడు

ఈతనికాలము సరిగా నిర్ణయింప నాధారము లేదుగాని జయదేవుఁడు గీతగోవిందము నొకట "శృంగారోత్తరసత్ప్రమేయ వచనైరాచార్యగోవర్ధన స్పర్ధీకోఽపి నవిశ్రుతః" అని వర్ణించుటచే నతని కీతఁడు పూజ్యుఁడైన సమకాలికుఁడైయుండునని దుర్గాప్రసాదపండితులు వ్రాసియుండిరి. ఈజయదేవుఁడు వంగదేశాధిపతి యగుబల్లాలసేనుని పుత్రుఁ డగులక్ష్మణసేనుని సభలో నున్నవాఁడని సనాతనగోస్వామి మతమయినట్లు కనుపడుచున్నది. ఈక్రిందిశ్లోకము లక్ష్మణసేనుని సభామందిరద్వారముమీఁది శిలపై వ్రాయఁబడియున్నట్లు తెలియుచున్నది. "గోవర్ధనశ్చ శరణో జయదేవ ఉమాపతిః। కవిరాజశ్చ రత్నాని సమి

తౌ లక్ష్మణస్య చ ॥" ఈలక్ష్మణసేనుఁడు క్రీ॥ శ॥ ౧౧ వ శతాబ్దంబు తుదను వంగరాజ్యము నేలినట్లు చరిత్రకర్తల యభిప్రాయము. కావున నీగోవర్ధనుఁడు ౧౦౮౦—౧౧౪౦ నడుమ నున్నాఁడని యూహింపఁదగును.

ఇతఁడేడువందల యార్యావృత్తములు గలయార్యాసప్తశతి యనుకావ్యము రచించెను. ఇందు వాల్మీకి మొదలుగా భవభూతివఱకును గలపూర్వకవులు నుతింపఁబడిరి. ఇతఁడు వంగదేశస్థుఁడు. బ్రాహ్మణుఁడు; ఈతని తండ్రి మహాకవియుఁ గర్మపరతంత్రుఁడు నగునీలాంబరసోమయాజి; సోదరుఁడు బలభద్రుఁడు, శిష్యుఁడు, ఉదయనుఁడు. ఈపై యంశములెల్ల నీతని కావ్యమువలననే తెలియుచున్నవి.

ఈకావ్య మొకకథను దెలుపునది గాక వివిధనాయికానాయికల గుణంబులను వారిసఖుల లక్షణంబులను బోధించుచుఁ బరస్పరచాటు సంభాషణరూపకంబుగా నున్నది. ఇందకారాది క్షకారాంతము గలవర్ణములాదియందుఁ గ్రమముగాఁ గలకొన్నికొన్ని పద్యములు వ్రజ్యాలను నామములతో విభజింపఁబడినవి. ఈతని కవిత్వము సులభమై సరసస్పష్టాంతోపమాలంకృతంబై యలరారుచున్నది. ఈక్రిందిపద్యము నాయికదృష్టివిశేషసౌందర్యముం దెల్పుచు జినసిద్ధాంతమును నిరసించుచు నెంతయు హృద్యముగా నున్నది.

† "అతిపూజిత తారేయం దృష్టిః శ్రుతిలంఘనక్షమా సుతను! ।
జినసిద్ధాన్తస్థితి రివ సవాసనా కం న మోహయతి ॥"

మఱియు నీక్రింది నాయికాసఖీవచన మన్యనాయికాసక్తుఁ డగునాయకుని ధర్మము దెల్పుచు విగ్రహారాధనవిధిని బోధించుచున్నది.

‡ "అన్యాస్వపి గృహిణీతి ధ్యాయ న్నభిలషిత మాప్నోతి ।
పశ్య న్పాషాణమయీః ప్రతిమా ఇవ దేవతాత్వేన ॥"

---

† ఓరమణీ! శ్రుతిలంఘనసమర్థ మగునీదృష్టి జైనసిద్ధాంతస్థితివలె నెవని మోహపెట్టదు! ‡ జారుఁడు, రాతివిగ్రహములను దేవతలనిభావించువానివలెనే పరభామలనుగూడ స్వభార్యగాఁ దలంచి యభీష్టమొందును.

ఇట్లే యీకావ్య మాద్యంతము సకలలోకధర్మములం దెలుప నా దర్శముగా నున్నది.

-:o:-

* జయదేవుఁడు.

గోవర్ధనాచార్యజీవితమునఁ జదివినట్లుగా నతనికి సమకాలికుఁడై లక్ష్మణసేనుని సభలోఁ గొంతకాలమున్న యీకవిగూడ, క్రీ ౧౦౮౦--- ౧౧౪౦ నడుమ నున్నవాఁడనియే తెలియనగును. ఉత్కలదేశంబున జగన్నాథక్షేత్రమునకు సమీపమున నున్నకింకుబిల్వ మీతని నివాసగ్రామము. ఈతని తండ్రి భోజదేవుఁడు; తల్లి రాధాదేవి; భార్య పద్మావతి; మిత్రుఁడు పరాశరపండితుఁడు; ఉమాపతి, శరణుఁడు, ధోయీ కవిరాజు ననువారు సమకాలికులు. పురాణప్రసిద్ధు లగుప్రహ్లాదనారదాదులవలెఁ బరమభక్తాగ్రగణ్యుఁ డైనయీకవి స్వదేశజనులచే నిప్పటికిని గొనియాడఁబడుచు గీతగోవిందకావ్యరూపంబున జీవించియున్నవాఁడు. ౧౫ వ శతాబ్దములోని చంద్రదత్తకవి భక్తమాల యనుగ్రంథము రచించుచు దానిలో ౩౯ వ సర్గ మొదలుగా ౪౧ వ సర్గ వఱకు నీతని యుదంతము నే చక్కఁగా వర్ణించెను. దీనింబట్టిచూడఁగా నీభక్తుఁడు స్వకాలంబునఁ గూడ సర్వజనస్తోత్రపాత్రుఁ డైనపుణ్యాత్ముఁ డైయుండు ననితోఁచుచున్నది. చిరకాలము జగన్నాథస్వామినుపాసించిన భక్తుఁడును, విరక్తుఁడును, జ్ఞానియు నైనయీమహాత్ముఁడు రాగతాళనృత్యంబులకు సరిపడునట్లుగా ఛందోబద్ధంబుగా ద్వాదశసర్గాత్మకం బగుగీతగోవిందకావ్యమును రచించెను. పదకవిత్వంబుననిట్టి కావ్యములు రచించిన సంస్కృతకవులలో నుత్తమపదవికి నర్హుఁడితఁడేయని యూహింపఁదగును.

* ఇతఁడు ప్రసన్నరాఘవకర్తకంటె నన్యుఁడు.

భక్తపతనయోగ్యం బగుదీనినుండి యొకకీర్తనముదాహరించెదను. రామకరీ రాగ యతి తాళములచే గానము చేయఁబడును.

చందనచర్చిత నీలకళేబర పీతవసన వనమాలీ।
కేళి చలన్మణికుండల మండిత గండయుగ స్మితశాలీ। ౧
హరిరిహ ముగ్ధవధూనికరే విలాసిని విలసతి కేళిపరే ॥ధ్రువం॥ (ప॥)
పీనపయోధరభారభరేణ హరిం పరిరభ్య సరాగం।
గోపవధూ రనుగాయతి కాచిదుదంచిత పంచమరాగం ॥ ౩ ॥
కాపి విలాసవిలోల విలోచన ఖేలన జనిత మనోజం।
ధ్యాయతి ముగ్ధవధూ రధికం మధుసూదనవదనసరోజం ॥ ౪ ॥
కాపి కపోలతలే మిలితా లపితుం కిమపి శ్రుతిమూలే।
కాపి చుచుంబ నితంబవతీ దయితం పులకై రనుకూలే ॥ ౫ ॥
కేళి కలాకుతుకేనచ కాచిదముం యమునాజలకూలే।
మంజులవంజులకుంజగతం విచకర్ష కరేణ దుకూలే ॥ ౬ ॥
శ్లిష్యతి కామపి చుంబతి కామపి కామపి రమయతి రామాం।
పశ్యతి సస్మితచారుతరా మపరా మనుగచ్ఛతి వామాం ॥ ౭ ॥
శ్రీజయదేవ భణితమిద మద్భుతకేశవకేళి రహస్యం।
బృందావనవిపినే లలితం వితనోతు శుభాని యశస్యం ॥ ౮ ॥

* ఇతఁడు ప్రసన్నరాఘవకర్తకంటె నన్యుఁడు.

——:0:——

జల్హణపండితుఁడు.

ఇతఁడు కాశ్మీరదేశస్థుఁడు. క్రీ॥ ౧౨ వ శతాబ్దము మధ్యభాగంబున నున్న శ్రీకంఠచరితకర్త యగుమంఖకవిచే నుతింపఁబడినవాఁడ గుట

చే క్రీ॥ ౧౧౦౦—౧౧౫౦ నశమ నున్నవాఁడని తెలియుచున్నది. ఇతఁడు సోమపాలవిలాస మనునొక మహాకావ్యమును రచించినట్లు కింవదంతి గలదు. ఈసోమపాలుఁడు కాశ్మీరప్రాంతమందలి రాజపురికిఁ బ్రభువుగా నున్నవాఁడని రాజతరంగిణి చెప్పుచున్నది.

ఇతఁడు రచించిన ఋగ్గోపదేశ మమాత్రము కావ్యమాలలో ముద్రితమై యున్నది. ఇందలి విషయము దీనినామమే తెల్పుచున్నది. ఈ కావ్యము చాలవఱకు వారకాంతల దుశ్చరిత్రమును బోధించుచుఁ గాముకుల జారవృత్తిరోగమును మాన్పునట్టి సిద్ధౌషధముగా నున్నది. ఇందుండి యొకపద్యము—

‡ "ఆజీవః కపటానురాగకలయా దోషో న దుశ్శీలతా ।
వైధవ్యంచ నబాధతే నవనవో స్పంధావనా వ్యత్యయాత్ ।
యత్కించి త్కరణే పర స్వహరణే వ్రీడా న పీడాకరీ ।
నోవా రాజభయం చ హీ బత సుఖం జీవంతి వార స్త్రియః॥"

‡ దొంగప్రేమచే సంపాదనము. దుస్స్వభావము తప్పుగాదు. వైధవ్యము బాధింపదు. ఏమిచేయుటకును సిగ్గులేదు. రాజభయములేదు. ఛీ ఛీ, వారాంగనలు సుఖముగా జీవింతురఁట.

-:0:-

కృష్ణమిశ్రుఁడు.

ఈమహాత్ముఁడు రచించిన ప్రబోధచంద్రోదయ మను నాటకము లనాటకము శృంగారాది నవరసయుతంబయ్యుఁ బ్రధానశాంతరసంబై సకలనాట్య ధర్మానుగుణంబై యధ్యాత్మవిద్యావిషయంబై జీవన్ముక్తి బోధపర్యవసాయియై పండితలోకంబలంకరించుచున్నదనుట సర్వవిదిత

మే. అఖిలవిద్యాపారంగతుఁడును సంపూర్ణవిరాగియు నగునీతఁడు సన్న్యసించి బ్రహ్మానందమనుభవించుచు శిష్యులకధ్యాత్మవిద్య బోధించుచుండ వారిలో నైహికవిషయలోలుఁ డగునొక ఛాత్రుఁడు శృంగారరసకావ్యముల నెల్లెడఁ జదువుచు నాత్మవిద్యాపరాఙ్ముఖుఁడైయుండె ననియంత నీపరివ్రాజకుఁడు వాని నెట్లయిన బ్రహ్మవిద్యాసంపన్నునిఁ జేయవలె నని యభిలషించి యఖిల రసభరితం బగునీనాటకమును రచించి వానినిఁ జదివింపఁజేసి సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పె ననియు నీనాటకోత్పత్తినిఁగూర్చి యొక కింవదంతి గలదు,

ప్రస్తావనంబట్టి యీ కృష్ణమిశ్రుఁడు తనశిష్యుఁ డగుగోపాలభూపాలునకానందసంధాయకముగా నీనాటకమును రచించి యిచ్చినట్లును, ఈ గోపాలరాజు తన ప్రియస్నేహితుఁడును జంద్రవంశపురాజు నగుకీర్తివర్మను రాజ్యాభిషిక్తునిఁజేయు సమయంబునఁ జిత్తవిశ్రాంతికై దీనినభినయింపఁజేసినట్లును గనుపడుచున్నది.

ఈగోపాలుఁడు నీకీర్తివర్మయు నేకాలంబున నేరాజధానుల నలంకరించియుండిరో తెలియఁదగిన యాధారంబులు లేమిచే నీతని కాలము సంశయాస్పదంబుగా నున్నది. కాని, * పెక్కండ్రు పురాణవిమర్శకు లీతఁడు క్రీ॥ ౧౧౦౦ ప్రాంతమున నుండె నని నిర్ణయించిరి. దీనికిఁ దథ్యముగా వామనుఁడు మొదలుగా క్షేమేంద్రునివఱకును గలయాలంకారికులెవ్వరు నీయుత్తమనాటకములోని శ్లోకముల నుదాహరింపక పోవుట గూడ సంభవించినది. కావునఁ దప్పక వారికర్వాచీనుఁడు గాఁదగిన యీతఁడు ౧౧ వ శతకము చివరనో ౧౨ వ శతకము మొదటనో యుండు ననియూహింపవచ్చును.

* ఇంపీరియల్ గెజటీరు

ఈనాటకవిషయంబును దీనినామమే తెల్పుచున్నది. అవాఙ్మనసగోచరంబగు బ్రహ్మపదార్థమును వాఙ్మనసగ్రాహ్యంబుగా నొనరించు నీరూపకము చదువరులను వివేకరాజ్యపదవి నొందించి సచ్చిదానందరసమగ్నులం గావించుచున్నది

ఇందు మహావివేకములు కథానాయకులు; ప్రబోధోదయము విషయము. ఇందు బౌద్ధకాపాలికాది మతఖండనము, కామక్రోధాది నిరసనము శమదమాది షట్కసంపత్తియుఁ జక్కగా నుపన్యసింపఁబడినవి. ఇందలి కొనువచన మిప్పటి వేదాంతోపన్యాసకుల యనుభవము నెంతయుఁ బ్రకటించుచున్నది.

* "ప్రభవతి మనసి వివేకో విదుషామపి శాస్త్రసంభవస్తావత్ ।
నిపతంతి దృష్టివిశిఖా యావన్నేందీవరాక్షీణాం ॥"

ఈక్రింది శ్రద్ధావచనము సర్వమతసారంబగు నద్వైతబ్రహ్మజ్ఞానమును బోధించుచున్నది.

† "జ్యోతిశ్శాంత మనంత మద్వయ మజం తత్తద్గుణోన్మీలనా ।
బ్రహ్మేత్యచ్యుత ఇత్యుమాపతిరితి ప్రస్తూయతేఽనేకధా ।
తైస్తైరేవ సదాగమైః శ్రుతిముఖై ర్నానాపథప్రస్థితై-
ర్గమ్యోఽసౌ జగదీశ్వరో జలనిధి ర్వారాం ప్రవాహైరివ ॥౨౫౦
ఇంకొక్క ప్రబోధోదయవచనంబు నుదాహరించెదను.

---

* విద్వాంసుల మనస్సులోఁగూడ, యువతుల దృష్టిబాణము పడునంతవఱకు శాస్త్రజనితమైన వివేకము నిలుచును. ఆపైని నిలువదని తాత్పర్యము.

† అద్వితీయమైన జ్యోతిస్సొక్కటియే బ్రహ్మము, విష్ణువు, శివుఁడు నని పెక్కువిధములుగాఁ జెప్పఁబడుచున్నది కాని, వేదశాస్త్రబోధితము లగునానామార్గముల బయలువెడలినవారికి, సర్వనదులకు సముద్రమువలెనే యాయనంతతేజోరూపుఁడగునీశ్వరుఁడొకఁడే పొందఁదగినవాఁడు.

‡ « కిం వాప్తం కిముపోహితం కిముదితం కిం వా సముత్సారితం।
స్యూతం కింను విలాయితం ను కిమిదం కించిన్న వా కిం చన।
యస్మిన్నభ్యుదితే వితర్కపదవీం నైవం సమారోహతి। ఽఅం
త్రైలోక్యం సహజప్రకాశదలితం సోఽహం ప్రబోధోదయః॥"

‡ తా॥ జ్ఞానోదయమైన పిదపఁ బరిబూర్ణబ్రహ్మాకారవృత్తిచే బాధితంబైన యీజగత్తు పుట్టినదా నశించినదా? ఉన్నదా పోయినదా? అనువిచారమే కలుగదు. అనఁగా జ్ఞానిని, ఈనశ్వ మగుసంసార మేమియు బాధింపదని భావము.

—:o:—

కల్హణపండితుఁడు.

ఇతఁడు కాశ్మీరదేశస్థుఁ డగుబ్రాహ్మణుఁడు; శివభక్తుఁడు; సంస్కృతభాషాపారంగతుఁడు. అల్పసంఖ్యాకు లగుపూర్వచరిత్రకర్తలలో నుత్తముఁ డగునీకవి కాశ్మీరరాజులచరిత్రను రాజతరంగిణి యనుపేర రచించి నవీనచరిత్రకారులకు మార్గదర్శి యయ్యెను. ఇతఁడు సుసలభూపాలుని కుమారుఁ డగుజయసింహభూవరునికాలమున నున్నవాఁడని రాజతరంగిణి * కడపటిశ్లోకమువలనఁ దెలియుచున్నది. గ్రంథముఖంబుననున్న « లౌకికేఽబ్దే చతుర్వింశే శకకాలస్య సాంప్రతం। సప్తత్యాభ్యాధికం యాతం సహస్రం పరివత్సరాః॥" (రా॥ శ॥ ౧౦౭౦) అనుశ్లోకమువలననే యీకవి క్రీ॥ శ॥ ౧౧౪౮ లో నున్నట్లు స్పష్టపడుచున్నది. మఱియు క్షేమేంద్రుని ‡ రాజావళి నీతఁడు స్మరించుటగూడ నాతనికంటెఁబరుఁ డగునీతని పైకాలము స్థిరపఱుప నివర్శన మగుచున్నది.

* సుతస్సుసలభూభర్తు స్సంప్రత్యప్రతిమక్షమః।
నందయాక్ష మేదినీ మాస్తే జయసింహో మహీపతిః॥

‡ అంశోఽపి నాస్తి నిర్దోషో క్షేమేంద్రస్య నృపావళౌ।

ఈతని గ్రంథమెనిమిది తరంగములు గలది. ఇది చరిత్రజ్ఞానమున కేగాక భాషాజ్ఞానంబునకుఁగూడ ననుకూలముగా నున్నది. ఇది పేరున కుఁ గాశ్మీరరాజచరితమేయైన నితరదేశరాజులను గవులను దెలుపుచునే యున్నది. తనకుఁబూర్వము సువ్రతుఁడు, హేలరాజు, పద్మమిహిరుఁడు క్షేమేంద్రుఁడు, నీలముని మొదలుగా ననేకులు రాజచరిత్రలు వ్రాసిన ను వానిలోఁ గొన్ని జీర్ణించిపోవుటచేతను గొన్ని దుష్టంబులగుటచేతను గొన్ని యనేకస్ఖాలిత్యములు గలిగియుండుటచేతను, బూర్వరాజదత్తశాస నాదుల ననుసరించి సవరించి సుబోధకంబుగా దీని రచించితి నని యితఁడు చేసినప్రతిజ్ఞంబట్టి కాలనిర్ణయాదుల నితని గ్రంథము ప్రమాణమగునని వె ల్లవిమర్శకు లంగీకరించియుండిరి. ఈతని పిదప జోనరాజపండితుఁడు, జయసింహుఁడు మొదలుగా జైనోల్లాబదీనరాజపర్యంతము ద్వితీయరా జతరంగిణిని, ఆతనిశిష్యుఁడు శ్రీవరపండితుఁడు, ఫతిహాశాహారాజువఱకు మూఁడవరాజతరంగిణిని, పిదపఁ బ్రాజ్యభట్టుఁడు, షాతిశాహి అక్బరు బల్లాలదీనునివఱకును నాల్గవరాజతరంగిణిని క్రమముగా రచించిరి.

ఈకవి చంద్రుఁడీ కావ్యంబున నొనరించిన కవికర్మస్తవమెంతయు శ్లాఘ్యముగా నున్నది. దానినిందుఁ దెలిఁగించి వ్రాసెదను. « దేనిచేఁద నకును బరునకుఁగూడఁ గీర్తిశరీరము సంప్రాప్తంబగునో యట్టియమృత రసము చిలుకు సుకవిగుణంబే వంద్యంబగును. రమ్యనిర్మాణసమర్థులగు కవిబ్రహ్మలుగాక యతిక్రమించినకాలమును దృష్టిగోచరంబు గావింపనిం క నెవ్వఁడు సమర్థుఁడు గలఁడు? దేనియనుగ్రహంబులేక యభయపరిద ముగాఁ జతురబ్ధిపరీతమహీతలంబును బోషించిన చక్రవర్తులుగూడ స్మ రణకు రాఁజాలరో యట్టికవికృత్యమునకు నమస్కరించెదను. ఓయన్నా! సత్కవికృత్యమా! నీయనుగ్రహంబు లేనికారణంబున నకలైశ్వర్యంబుల నుభవించినవారేయైన ననేకపూర్వరాజులు పుట్టినట్లే లోకమునకుఁ దె

లియకుండఁగఁబోయిరి. నిన్నేమని నుతింతును? నీవులేనిచో జగమంత యు నంధకారమయం బగును. దీనికనుగుణంబుగనే యీమహాకవి యనే కరాజులతోఁ గూడ యశశ్శరీరంబున జీవించిలోకోపకర్తయగుచున్నాఁడు.

-:0:-

శ్రీహర్షకవి.

చింతామణిమంత్రోపాసకుఁ డగునీకవి మామల్లదేవి శ్రీహీరుల కుఁ బుత్రుఁ డనియుఁ గాన్యకుబ్జేశ్వరునివలన గౌరవింపఁబడినవాఁ డని యు నితని నైషధకావ్యాంత † శ్లోకములవలననే తెలియుచున్నది. ఈ తని నాదరించినరాజు జయచంద్రాపరనాముఁ డగుజయంతచంద్రుఁ డైనట్లు పండితశివరామశాస్త్రిగారిచే నైషధపీఠికలోఁ వ్రాయఁబడిన ‡ రాజశేఖరసూరి కృతప్రబంధకోశాది దృష్టాంతములవలన నిశ్చితవిష యముగా స్థిరపడుచున్నది.

"కాన్యకుబ్జపరిపాలకుఁడయి వారణాసిలో నివసించియున్న గో విందచంద్రుఁ డనురాజునకు విజయచంద్రుఁ డనుపుత్రుఁడు గలఁడు. అతఁ డు జయంతచంద్రు డనుతనకుమారునకు రాజ్యమిచ్చి యోగమార్గంబు నఁ బరలోకమునొందెను. మేఘచంద్రుఁ డనుతనయుఁడు గలయీ జయ చంద్రుఁ డేడువందలయోజనముల పరిమితిగల భూభాగమును బాలించుచుం

† శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం।
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయం॥
తాంబూలద్వయమాసనంచ లభతే యః కాన్యకుబ్జేశ్వరా।
ద్యస్సాక్షాత్కురుతే సమాధిషు పరం బ్రహ్మప్రమోదార్ణవం॥ ౨౨వ సర్గ

‡ ఇతఁడు క్రీ॥ ౧౧౯౮ లోనివాఁడు.

డెను. ఇతని సభలో ననేకపండితులు గలరు. వారిలో శ్రీహీరుఁ డను వాఁడొకఁడు ఇతనికి శ్రీహర్షుఁ డనుకొడుకు గలఁడు. శ్రీహీరుఁడొకనాఁడు శాస్త్రవాదమున నుదయనుఁ డనుపండితునివలన నోడి నాఁటినుండియు నాతనిపై వైరమూనియుండి తుదకుఁ బ్రాణావసానసమయమునఁ గుమారునిఁ బిలిచి "కుమారా! నీవు సుపుత్రుఁడవే యయితివేని నాశత్రువును రాజసభలో జయింపఁగలవు" అనిచెప్పి కాలధర్మము నొందెను. పిదప శ్రీహర్షుఁడు బాల్యంబుననే విదేశములకేగి సకలశాస్త్రములఁబఠించి దివ్యకవితాధోరణి గలిగి సభాజయంబు గలుగ సద్గురూపదేశంబున గంగాతీరంబునఁ జింతామణిమంత్రము నొకసంవత్సరము జపించి మంత్రసిద్ధికలవాఁడై ఖండనఖండఖాద్యాది గ్రంథములు గొన్నిరచించి కాశీపురములో నున్నజయచంద్రుని సభకేగి తనతండ్రి విరోధిని జయించి యాతనివలనను రాజువలనను మెప్పువడసెను. మఱియు రాజాజ్ఞచే నైషధకావ్యము రచించి కాశ్మీరమునకుఁబోయి యచటి పండితులకు వినిపించి యందలి సరస్వతీదేవి పీఠంబున నాకావ్యముంచి యాదేవివలన సత్కావ్యమనిపించుకొని యెట్టకేల కప్పటికాశ్మీరరాజగుమాధవదేవుని సత్కారము లందికొని మరలఁ గాశికివచ్చెను" అని యింక నేదో యొకపెద్దకథ శ్రీహర్షజయంతచంద్రులనుగూర్చి కలదు.

ఈజయంతచంద్రుఁడు క్రీ॥ శ॥ ౧౧౮౭ లో నున్నట్లాతని యీ క్రింది * దానశాసనసంగ్రహంబే నిదర్శనమగుచున్నది. "......మహారాజాధిరాజపరమేశ్వర నిజభుజోపార్జిత కాన్యకుబ్జాధిపత్య శ్రీచంద్రదేవపాదానుధ్యాత పరమభట్టారక ... శ్రీమదనపాలదేవపాదానుధ్యాత... శ్రీగోవిందచంద్రదేవపాదానుధ్యాత...శ్రీమజ్జయచంద్రో విజయీ... యుథోపరి లిఖితగ్రామ స్సగిరిగహననిధానః, త్రిచత్వారింశదధికద్వాదశ

* ఇండియన్ ఆంటిక్వెరీ ౧౫-౧౧ ప్రాచీనలేఖనముల ౨౩

శతసంవత్సరే, ఆషాఢే మాసి శుక్లపక్షే సప్తమ్యాం తిథౌ రవిదినే (సంవతు ౧౨౪౩ క్రీ॥ ౧౧౮౭) అద్యేహ శ్రీమద్వారాణస్యాం గంగాయాం స్నాత్వా, ఓషధిపతిశకలశేఖరం సమభ్యర్చ్య ... భారద్వాజగోత్రాయ డోడరాఉత శ్రీఅణంగాయ చంద్రార్కం యావచ్ఛాసనీకృత్య ప్రదత్త ఇతి మత్వా ... సమస్తదాయదాజ్ఞా విధేయీభూయ దాస్యథఇతి ...
యానీహ దత్తాని పురా నరేంద్రై ర్దానాని ధర్మార్థయశస్కరాణి।
నిర్మాల్య వాంతప్రతిమాని తాని కోనామ సాధుః పున రాదదీత ॥"

మఱియుఁ బ్రాచీనలేఖమాలలోని ౨౨ వ లేఖలో జయచంద్ర యౌవరాజ్యదానపత్రి సంవత్ ౧౨౩౨ (అనఁగాఁ గ్రీ॥ ౧౧౭౫) అని యున్నది. కాన్యకుబ్జరాజులలోఁ జివరివాఁ డగునీజయచంద్రునే క్రీ ౧౧౯౪ లో యవనులు రాజ్యమునుండి తొలఁగించిరని చరిత్రలవలనఁ దెలియుచున్నది. కావున నీపైయాధారములంబట్టి క్రీ॥ ౧౧౭౫—౧౧౯౪ నడుమనుఁ గాన్యకుబ్జంబు నేలిన జయచంద్రభూపాలునకు మనక వి సమకాలికుఁ డై యుండు ననిధ్రువమగుచున్నది. కావుననే యీశ్రీహర్షుఁడు తనప్రభువుగండ్రి యగువిజయచంద్రుని ప్రశస్తిని వర్ణించుచు విజయప్రశస్తి యనుగ్రంథము రచించినట్లు నైషధపంచమసర్గసమాప్తిశ్లోకమువలనఁ గనుపడుచున్నది. ఈతని యీకాలనిర్ణయంబునుగూర్చి ‡డాక్టరుబహాలరు సమ్మతించినట్లుకూడఁ గనుపడుచున్నది. దీనిపై నితఁడింతకంటెఁ బూర్వుఁ డనికొందఱు వాదోపవాదములు జరిగించినట్లు తెలియుచున్నదిగాని దుర్బలంబు లగువాని నెల్ల ఖండించిన పండితశివరామశాస్త్రిగారిమతమే యాధునికసిద్ధాంతమయినట్లుండుటచే గ్రంథవిస్తరభీతివలన నావాదముల నిందు వ్రాయఁబూనలేదు. ఇదియుంగాక, వామనుఁడు

‡ చూ॥ 'రాయల్ ఏషియాటిక్ సొసైటీవారి ప్రబోధనగ్రంథము PP ౨౪౯—౨౬౭

మొదలుగా మమ్మటభట్టువలనను గలప్రసిద్ధాలంకారికులలో నొకఁడైన నీతని పద్యమొకఁడైనను దాహరింపకపోవుటయే యీతఁ డింతకంటెఁ బ్రాచీనుఁడు కాఁడనుటకు గొప్పనిదర్శనముగాఁ గలదు.

ఇతఁడు గౌడదేశీయబ్రాహ్మణుఁడు కావుననే గౌడకులప్రశస్తి కావ్యము రచించె ననికొందఱియభిప్రాయము. నిరుపమాన విద్వత్కవి సార్వభౌముఁ డగునీమహాకవి, స్థైర్యవిచారప్రకరణము, శ్రీవిజయప్రశస్తి, ఛందఃప్రశస్తి, గౌడోర్వీశకులప్రశస్తి, ఖండనఖండఖాద్యము, అర్ణవవర్ణనము, శివశక్తిసిద్ధి, నవసాహసాంకచరితచంపువు, ననుమహాకావ్యములను రచించిన ట్లీతనినైషధీయచరిత ప్రతిసర్గాంతశ్లోకములవలనఁ దెలియుచున్నది. కాని, యివియన్నియు లోకమున నంతప్రసిద్ధిగాంచినవిగా లేవు. ఈతని కృతులలో నెల్లను త్తమమై విద్వదౌషధమని పేరుగాంచినది నైషధీయచరితము. ఇది యిరువదిరెండుసర్గల మహాకావ్యము. ఇందు మహాభారతప్రసిద్ధమై జగమెల్ల నెఱిఁగిన నలదమయందులచరిత్ర వర్ణింపఁబడినది. దీనిని శ్రీనాథుం డనునాంధ్రకవి శృంగారనైషధమను పేర మిక్కిలి చక్కఁగా నాంధ్రీకరించెను. దీనిశైలి కఠినమైనదేయైనను సరసభావగర్భితమై విచిత్రవర్ణనకల్పనలచే పండితులహృదయంబు నలంకరించుచున్నది. ఇందుఁ బరస్పరసౌందర్యాదిగుణముల వినిన నలదమయంతులకు రాజహంస యధికానురాగంబు గలిగించుట, నలానురక్త యగుదమయంతీ విరహము, దమయంతీస్వయంవరప్రకటనము, ఇంద్రాదులతో నారదుని సంభాషణము, దిక్పాలురు నలునిఁ బ్రార్థించుట, యతఁడు వారిదౌత్యము నంగీకరించుట, దమయంతీ సర్వాంగవర్ణనము, నలుని దౌత్యము, దమయంతి యాతనిఁ దననునోరంజకునిఁగా నెఱుంగుట, దమయంతీస్వయంవరము, వాగ్దేవి స్వయంవరమునకు వచ్చిన రాజులను వర్ణించి చూపుట, నలరూపధారు లగునింద్రాదుల నెఱింగించుట, దమయంతి న

లుని వరించుట, పౌరస్త్రీలు నలుని వర్ణించుట, నలదమయంతుల వివాహము, వారి వైషయికసుఖవర్ణనము, నలుని రాజ్యపద్ధతి, యాతని కర్మ తత్వము, దశావతారవర్ణనము, రామనామమాహాత్మ్యము, దంపతులసౌఖ్యము, ననుభాగంబులు ప్రధానముగా వర్ణింపఁబడినవి.

శృంగారము ప్రధానరసముగాఁ గలయీకావ్యంబున సందర్భానుసారంబుగ నందందెల్లరసములు ప్రదర్శింపఁబడినవి మఱియు ౧౭ వ సర్గలో నైయాయిక మీమాంసక పౌరాణిక స్మృతిప్రామాణికాది సర్వమతఖండనం బొనరించి తన సర్వవేదశాస్త్రమతవిద్యాప్రావీణ్యముం బ్రకటించెను. కావ్యరచననుబట్టి యితఁడు సకలశాస్త్రములను జదివినవాఁడని తోఁచుచున్నది గాని పదియవసర్గచివరిశ్లోకమునుబట్టి తర్కశాస్త్రమున నధికశ్రమ చేసినవాఁడని కనుపడుచున్నది. అయిన సీతాపతి రాము భక్తుఁడైన యద్వైతమతస్థుఁ డనియిరువదియొకటవసర్గమే తెల్పుచున్నది కలినాశనం బగునీకావ్యమునుండి శృంగారరసంబునకు రెండుపద్యములు దాహరించెదను.

§ "అధరం కిల బింబనామకం ఫల మస్మాదితి భవ్యమన్వయం।
లభతేఽధరబింబ మిత్యదః పద మస్యా రదనచ్ఛదం దధత్ ॥"

† "శిరీషకోశాదపి కోమలాయా వేధావిధాయాం గమ శేషమస్యాః।
ప్రాప్తప్రకర్షస్సుకుమారసర్గే సమాప యద్వాచి మృదుత్వముగ్రాం ॥"

---

§ దమయంతి క్రిందిపెదవినిబట్టి యధరబింబము (దొండపండువంటి పెదవి) అనుపదము, బింబఫలమీపెదవికంటెఁ దక్కువదిగాపున నిది యధరబింబమయినది ను మంచియన్వయమును బొందుచున్నది. అనఁగా నామె పెదవి దొండపండును మించియున్నదని భావము.

† బ్రహ్మ, దిరిసెనపుప్వుమొగ్గకంటె మిక్కిలి మృదువయిన దమయంతి సర్వావయవములను జేసి సుకుమారసృష్టియందు ఘనతనుజెంది, వాక్కునందు మృదుత్వముద్రను రచించి సమాప్తిచేసెనఁట. వాణిమిగుల మృదువైనదని తాత్పర్యము.

వేదాంతాచార్య శ్రీవేంకటనాథకవి.

ఇతఁడు ద్రవిడదేశస్థుఁ డగు శ్రీవైష్ణవుఁడు. ఈకవి ౧౩ వ శతాబ్దముత్తరభాగంబున నున్నవాఁ డని జయపురవాసు లగు ద్రవిడనరసింహాచార్యులు తమకుఁ దెలిపినట్లుగా మద్గ్రాప్రసాదపండితులు వ్రాసియున్నారు గ్రంథాంతగద్యమునుబట్టి కవితార్కికసింహుఁడు, సర్వతంత్రస్వతంత్రుఁడు ననియితనికి బిరుదనామములు న్నట్లు కనుపడుచున్నది.

ఇతఁడు, అధికారసంగ్రహము, తత్త్వముక్తాకలాపము, న్యాయసిద్ధాంజనము, పాదుకాసహస్రము, రహస్యత్రయసారము, సుభాషితనీవి, సంకల్పసూర్యోదయము, యాదవాభ్యుదయము, ననునెక్కుగ్రంథముల రచించిన విద్వత్కవి. వీనిలోఁ జిన్నదైనను సుభాషితనీవి భర్తృహరినీతిశతకమును బోలె రమ్యముగా నున్నది. ఇందుండి యొకటిరెండు పద్యము లుదాహరించెదను.

“ దష్టసారంగయూథోఽపి దంష్ట్రానఖరవానపి ;
భూభృత్కటకసంస్థోఽపి సారమేయో నసింహతి ॥ ”

“ అపి సంతాపశమనా శ్లాఘ్యా స్సురభిశీతలాః ।
భుజంగసంగాజ్జాయంతే భీషణా శ్చందనద్రుమాః ॥ ”

సంకల్పసూర్యోదయము కృష్ణమిశ్రుని ప్రబోధచంద్రోదయము వైతమతమును బోధించునట్లుగా విశిష్టాద్వైతమతమును దెల్పుచున్నది.

-:0:-

విద్యానాథకవి.

ఇతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు; కాకతీయరాజగు ప్రతాపరుద్రదేవున కంకితముగాఁ బ్రతాపరుద్రయశోభూషణం బను పేర నలంకారశాస్త్ర

గ్రంథమును రచించిన సాహిత్యచక్రవర్తి. రుద్రమదేవీగణపతిరాజులకుదౌ
హిత్రుఁడైనయీప్రతాపరుద్రుఁడోరుగల్లురాజధానిగా నాంధ్రదేశమును
క్రీ॥ శ॥ ౧౨౯౬—౧౩౨౩ వఱకును రాజ్యముచేసినట్లు దేశచరిత్రలు
వాకొనుచున్నవి. కావున నాతనియాస్థానములోనివాఁ డగుటచే నీకవి కా
లముగూడ జగద్విదితమేయై యున్నది. ఈకవి నిజచరితమేమియుఁ దెలి
యదుగాని యితఁ డీగ్రంథము వ్రాసి రాజును జూడవచ్చునప్పటి కతఁడు
ఢిల్లీశ్వరునిచేఁ జెఱఁగొనఁబడెననియుఁ బిదప నాకస్మికమున నతనినిజూ
డసంభవించినపు డేవో మాటలసందర్భంబున నతఁడే తనరాజనియెఱుఁగ
క ప్రతిపద్యమందు నతనినే తగులవేసితి ననియెనట్లును బిదప రాజువిను
కుఁడైవచ్చి యీకవిని గౌరవించి నట్లును నొక కింవదంతి గలదు.

ఇతనిగ్రంథమునకుఁ బ్రతాపరుద్రీయ మనునామాంతరము గలదు
ఇందుఁ గావ్యనాటక రసాలంకార లక్షణంబులు సోదాహరణముగా వి
శదీకరింపఁబడినవి. ఇందుఁ గవి, దండి భామహోద్భట రుద్రభట్ట భో
జ మమ్మటాది ప్రాచీనాలంకారికుల సబహుమానముగాఁ బేర్కొనెను.
అర్వాచీనాలంకారగ్రంథములలో నిదియే యిపుడు లోకమున మిక్కిలి
యుపయోగకరముగా నున్నదనుటకంటె దీనివిశేషము వేఱుగా దెలు
పనక్కఱలేదు.

-:0:-

విశ్వనాథకవిరాజు.

ప్రాగ్వంగదేశీయుఁ డును, చంద్రశేఖరమహాకవికిఁ బుత్రుఁడు
నగునీబ్రాహ్మణుఁడు క్రీ॥ ౧౪ వ శతాబ్దములో నున్నవాఁ డని * చాల
మంది యాశయము. ౧౨ వ శతాబ్దములోనివాఁ డైనజయదేవుని గీత

* మా॥ రాంబాయి గీతగోవిం దపీఠిక.

గోవిందములోని “ఉన్మీలన్మధుగంధలుబ్ధ” ఇత్యాదిపద్యము సాహిత్య దర్పణము ౧౦వ పరిచ్ఛేదములో నుదాహరింపఁబడుటచే నీతనికిం బరుఁడు కాఁదగిన యీతని కాలము పైయభిప్రాయంబునకే తగియుండు నని తోఁచుచున్నది. ఇతఁడు సాహిత్యదర్పణ మనుగొప్ప యలంకారగ్రంథ మును రచించెను ఇందుదాహరింపఁబడిన శ్లోకములనుబట్టి, యితఁడు రాఘవవిలాసము, చంద్రకలానాటిక మొదలుగాఁ గొన్నిగ్రంథములు రచించినట్లు కనుపడుచున్నది గాని వాని ప్రచార మెంతను గానరాదు. ఇతఁ డీగ్రంథమునఁ గాళిదాసాది పూర్వమహాకవుల శ్లోకంబుల నాయాసందర్భంబుల నుదాహరించుచుఁ దనపద్యంబులనుగూడఁ బెక్కుచోట్ల నుపయోగించెను. సర్వాలంకారికగ్రంథములలో నుత్తమప్రమాణం బగు నీతని కావ్యము సాహిత్యజిజ్ఞాసువుల కత్యంతోపయోగకరముగా నున్నది. ఈతని కవిత్వము పేశలమై మనోహరముగా నుండును. కవి, తనరాఘవవిలాసమునుండి కరుణరసమున కుదాహరించిన యీపద్యము చూడుఁడు.

† “విపినే క్వ జటానిబంధనం తవ చేదం క్వ మనోహరం వపుః ।
అనయో ర్ఘటనావిధేస్స్ఫుటం నను ఖడ్గేన శిరీషకర్తనం ॥”

చంద్రకలానాటికలోని యీక్రింది స్త్రీవర్ణన మెంత మనోహర ముగా నున్నది?

‡ “తారుణ్యస్య విలాస స్సమధికలావణ్యసంపదో హాసః ।
ధరణితలస్యాభరణం యువజనమనసో వశీకరణం ॥”

---

† రామా! నీమనోహరమైన దేహ మెక్కడ? అడవిలో జటలు ధరించియుండుట యెక్కడ? దైవమీరెంటిని గూర్చుట కత్తితో శిరీషపుష్పమును గోయుటయే.

‡ ఈకాంత, యౌవనముయొక్క విలాసము, లావణ్యముయొక్క హాసము భూమికాభరణము, యువజనుల చిత్తవశీకరణముగా నున్నది.

———:0:———

నారాయణకవి

ఈతని నివాసాదులంగూర్చి సరియయినప్రమాణము లేమియుఁ గానరావు గాని, పి. పేటర్సనుపండితుఁడు * వ్రాసినదానినిబట్టి యితఁడు, జయార్జునదేవుఁడు నేపాలదేశమును బాలించుకాలమున నేపాలశకము ౪౯౩ లో ననఁగాఁ క్రీ॥ శ॥ ౧౩౭౩ లో హితోపదేశము రచించినట్లు కనుపడుచున్నది. మఱియు మేక్డోనలుపండితుఁడు హితోపదేశము ౧౪ వ శతకము మొదటఁ బుట్టియుండు ననియు, ఇంపీరియల్ గేజటీరు వారు ౧౦—౧౪ నడుమఁ బుట్టియుండు ననియుఁ దలంచిరిగాని యిందు మేక్డోనలుపండితుని యభిప్రాయంబుగూడఁ బైపేటర్స నునాశయంబునకుఁ గొంచెమెచ్చుతక్కువగా సరిపోవుటచే హితోపదేశము క్రీ॥ ౧౪ వ శతాబ్దంబు పరభాగంబునఁ బుట్టియుండు నని విశ్వసింతము. దీనిచివర నున్న “ శ్రీమాన్ధవళచన్ద్రోఽసౌ జీయాన్మాణ్డలికో రిపూన్। యేనాయం సంగ్రహో యత్నా ల్లేఖయిత్వా ప్రచారితః॥ ” అను శ్లోకంబునుబట్టి ధవళచంద్రరా జీకావ్యమును వ్రాయించి లోకంబునఁ బ్రకటింపఁజేసినట్లు కనుపడుచున్నది గాని యీతఁ డెప్పు డేదేశమును బాలించెనో తెలియదు.

ఈకవి బ్రాహ్మణుఁడు. అద్వైతమతస్థుఁడు. “ కథాచ్ఛలేన బాలానాం నీతి స్తదిహ కథ్యతే। మిత్రలాభ స్సుహృద్భేదో విగ్రహ స్సంధి రేవచ। పంచతంత్రా త్తథాన్యస్మా ద్గ్రంథా దాకృష్య లిఖ్యతే॥ ” అను శ్లోకములవలన నితఁడు విష్ణుశర్మ పంచతంత్రమునే యాధారముగాఁ

---

* బొంబాయిప్రతి హితోపదేశపీఠిక.

జేసికొని సందర్భానుసారంబుగ నితరుల శ్లోకంబుల నందందు సమకూర్చుచు బాలురకుంగూడ సుబోధకం బగునట్లుగా చక్కని శైలిని నాలుగు ప్రకరణంబులతో నీతికథాసంగ్రహ మగు హితోపదేశమును రచించె నని తెలియుచున్నది.

సంస్కృతాక్షరములు నేర్చినవారెల్ల నెఱింగిన దీనింగూర్చి యితరం బేమియు వ్రాయనక్కఱలేదు. గ్రంథాది నితఁడు వ్రాసిన రెండు పద్యముల నిం దుదాహరించెదను.

"అజరా మరవ త్ప్రాజ్ఞో విద్యా మర్థంచ సాధయేత్ ।
గృహీతఇవ కేశేషు మృత్యునా ధర్మమాచరేత్ ॥"
"విద్యా దదాతి వినయం వినయా ద్యాతి పాత్రతాం ।
పాత్రత్వా ద్ధనమాప్నోతి ధనా ద్ధర్మం తత స్సుఖం ॥"

—:0:—

జయదేవుఁడు.

ఇతఁడు వంగదేశీయుఁ డగు బ్రాహ్మణుఁడు; కౌండిన్యగోత్రుఁడు సుమిత్రా మహాదేవులకుఁ బుత్రుఁడు. ఈతనికాలము సరిగాఁ దెలియదు గాని వామనుఁడు మొదలుగా విశ్వనాథకవిరాజు నఱకును గలయాలంకారికులలో నొకఁడును నీతని శ్లోకము లుదాహరింపకపోవుటచేఁ గాఁ ౧౪ వ శతాబ్దములోని విశ్వనాథకవిరాజుకంటె నితఁడు పూర్వుఁడై ౧౨ వ శతకము మొదట నుండియుండు ననికొందఱూహించిరి.

ఇతఁడు మిక్కిలి కవిత్వప్రియుఁడయి నట్లీతని శ్లోకమే చెప్పుచున్నది.

‡ నబ్రహ్మవిద్యా నచ రాజ్యలక్ష్మీ స్తథాయథేయం కవితా కవీనాం,
లోకోత్తరే పుంసి నివేశ్యమానా పుత్రీవ హర్షం హృదయే కరోతి ॥

ఇతఁడు ప్రసన్నరాఘవనాటకము, చంద్రాలోకము, రతిమంజరి యను గ్రంథములు రచించెను. వాల్మీకిరామాయణకథాశ్రయం బగు నీత నినాటకమన్ని విధములు మురారి యనర్ఘరాఘవమును బోలియుండుటచే నీతనికిఁ బిల్లమురారి యని యాంధ్రదేశమున నొకవాడుక గలదు. ఈనా టకకవిత్వము యుక్తియుక్తసంభాషణంబున సభారంజకంబుగా నుండును నాల్గవయంకములోని యీక్రిందిపాత్రల యెత్తిపొడుపుమాటల లెంతవిన సొంపుగా నున్నవో చూడుఁడు.

జామదగ్న్యుఁడు—రామా! యెవనికౌఁగిటిలోఁ జిక్కుకొనిన కుమార స్వామి తనతలలకుఁ దగినట్లు భుజములను నిర్మించినాఁడు కాఁడ ని కోపముతో శివుని చేతిలోనున్న బ్రహ్మశిరస్సును జూచెనో యాపరశురాము నెఱుఁగవా?

రాముఁడు—ఓ బ్రాహ్మణా! మీతో మాకు యుద్ధవార్తయైనను సంఘ టింపదు. మీరు బలవంతులు మేము బలహీనులము.

లక్ష్మ—సత్యమే. రాజుల కొక్క గుణము (అంపత్రాడు) గలిగినశరాస నము బలము. బ్రాహ్మణులకో తొమ్మిదిగుణములు (పోఁగులు) గ లిగిన యజ్ఞోపవీతము బలము.

జామ—ఓరీ! ఇది మీతప్పుగాదు క్షత్త్రియవంశమున దయితలఁచుట నా కుఠారము తప్పు.

రామ—క్షీరకంఠుఁడు వానితో నేమి?

జామ—వీఁడు క్షీరకంఠుఁడు గాఁడు. విషకంఠుఁడు.

లక్ష్మ—విషకంఠశిష్యా!

జామ—ఓరీ దుర్మార్గా! అక్షరసామ్యంబున నాకు నీవు గురువవగుదు వా? భూమిని రాజరక్తధారచే నీరేణుకను జేసిన నాకుఠారమె ఱుఁగవు

లక్ష్మ—కౌను నీగొడ్డలి భూమిని నీరేణుకను (పరశురామునితల్లి రేణుక) జేసెనుగాదా?

జాను—మాతల్లిగోడవ యెత్తెనే

శతానందుఁడు—మునీ! శమము మఱచితివా?

జాన—ఓరీ! నీకు శమగుణము నింద్రుఁడు నేర్పెనా? గౌతముఁడు నేర్పెనా? అని యిట్టిధంబుగాఁ బాత్రసంభాషణంబు రుచికరము గానుండును.

గాముని విప్రలంభావస్థను దెల్పుటకొక పద్య ముదాహరించెదను.

"సౌమిత్రే! నను సేవ్యతాం తరుతలం చండాంశు రుజ్జృంభతే।
చండాంశో ర్నిశి కా కథా రఘుపతే చంద్రోఽయ మున్మీలతి।
వత్సైతద్విదితం కథం ను భవతా ధత్తే కురంగం యతః।
క్వాసి ప్రేయసి హా కురంగనయనే చంద్రాననే జానకి!॥"

సర్వాలంకారములకు లక్ష్యలక్షణరూపంబులగు సులభశ్లోకములతో నున్న యీతని చంద్రాలోక మలంకారశాస్త్ర మభ్యసించువారికి మహోపకారకముగా నున్నది. ఇందలి శ్లోకంబులనే గ్రహించి వివరించి శ్రీమదప్పయదీక్షితులు కువలయానందమును రచించిరి.

ప్రతీపాలంకారోదాహరణము.

"ప్రతీప ముపమాన స్యోపమేయత్వ ప్రకల్పనం।
త్వల్లోచనసమం పద్మం త్వద్వక్త్రసదృశో విధుః॥"

మూఁడవది యగురతిమంజరి కేవలము శృంగారకావ్యము. ఇందు నాయికానాయకలక్షణాదులు వర్ణింపఁబడినవి.

రామచంద్రకవి.

ఇతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు. అయోధ్యాపురవాసి. ఈతని తండ్రి లక్ష్మణభట్టు. ఈకవి శృంగారవైరాగ్యంబులకు సమానార్థకంబుగా ౧౨౫ శ్లోకములతో రసికరంజన మనుద్వ్యర్థికావ్యము రచించి స్వయముగా వ్యాఖ్యానము రచించెను. ఈగ్రంథంబున వ్రాసిన ప్రతిజ్ఞాపద్యంబుననే యీయంశము స్పష్టమగుచున్నది.

"ఏకశ్లోకకృతౌ పురస్స్ఫురితయా సత్తత్త్వగోష్ఠ్యా సమం।
సాధూనాం సదసి స్ఫుటాం విటకథాం కోవాచ్యవ్యాఖ్యానయేత్
ఇత్యాకర్ణ్య జనశ్రుతిం వితనుతే శ్రీరామచంద్రః కవిః।
శ్లోకానాం సహపంచవింశతిశతం శృంగారవైరాగ్యయోః॥"

కావ్యాంతమందున్న "శృంగారవైరాగ్యశతం సపంచ। వింశత్యయోధ్యానగరే వ్యధత్త। అబ్దే వియద్వారణబాణచంద్రే। శ్రీరామచంద్రోఽనుచ తస్య టీకాం॥" అను పద్యంబుననే ౧౫౮౦ విక్రమార్కశకమనఁగాఁ క్రీ॥ శ॥ ౧౫౨౪ లో నితఁడీకావ్యమును రచించెనని తెలియుచున్నది.

ఇది శ్లేషకావ్యమైనను సుగమంబై మృదులసరసంబై యలరారుచున్నది. ఇందుండి యొకపద్య ముదాహరించెదను.

"విద్యాధనాభిజన కామమదేషు పుంసా।
దుర్వారపక్ష చరమ స్తనహం బ్రవీమి।
రామాత్మకం జగదిదం హృది భావయంతః।
కిందర్ప మేక మవలంబితు ముత్సహేరన్॥"

ఈకావ్యము శృంగారవిషయంబునఁ గొన్నిచోట్ల నీతిబాహ్యము గా నున్నను భక్తివిషయంబున ననుకూలముగానే యున్నది.

కవికర్ణపూరకవి.

ఈకవి వైద్యబ్రాహ్మణుఁడు. ఈతని కావ్యాద్యంతపద్యములం బట్టి యితఁడు శా॥ శ॥ ౧౪౯౪ లోఁ జైతన్యచంద్రోదయము రచించినట్లును, కపిలేశ్వరదేవునకుఁ బౌత్రుండును, పురుషోత్తమదేవునకుఁ బుత్రుండును నీలగిరిప్రభువును నగుగజపతిప్రతాపరుద్రదేవుని యానతిచే శా॥శ॥ ౧౪౦౧ లోఁ జైతన్యచంద్రోదయము రచించినట్లును గనుపడుటచే నితఁడు క్రీ॥ ౧౪౭౦—౧౫౬౦ నడుమ జీవించియున్నట్లు తెలియుచున్నది.

ఈతని యీరెండుకావ్యములుగాక గౌరాంగుఁడను లేక చైతన్యుఁడనుపేర శా॥ శ॥ ౧౪౦౭ లో భూమిపై నవతరించిన భగవంతుని చరితము నతని ధర్మాచరణమును, సదుపదేశమును దెల్పుచు ముముక్షువులకు మార్గదర్శకములుగా స్వాదుమధురశైలి నలరారుచున్నవి. వీనిలో రెండవది యనుపదియంకముల నాటకము (ప్రకరణము). సర్వవిధములఁ బ్రబోధచంద్రోదయమును బోలియున్నదీనాటకమంతయు దానియుత్తమత్వమును వేఱుగా వ్రాయనక్కఱలేదు. శైలిదెలుపుటకిందుండి యొకటిరెండుదాహరించెదను.

విరాగము—"న శౌచం నో సత్యం న చ శమదమౌ నాపి నియమో।
న శాంతి ర[illegible] [illegible]శ్చ [illegible] మైత్రీ
అహో హా మే నిర్వ్యాజప్రణయిసుహృదోఽమీ కలిజనాః।
కిమున్మీలీభూతా విలసతి కిమజ్ఞాతవసతిః॥"

వృత్తిః కర్మణి కేవలం కృతధియః సూత్రైకచిహ్నా ద్విజాః।
సంజ్ఞామాత్రవిశేషితా భుజభుజో నైవైశ్యస్తు బాంధవా ఇవ।
శూద్రాః పండితమానినో గురుతయా ధర్మోపదేశోత్సుకాః।
వర్ణానాం గతి రీదృగేవ కలినా హో హంత సంపాదితా॥"

అద్వైతము- —“ధర్మార్థకామేషు పరైవ కృత్వా।
లిప్సా న మోక్షస్య చ కర్హిచిన్నః।
ఏభి స్సమస్తై స్తవ దేవలోకై।
ర్లోకాంతరేఽ ప్యస్తు సదైవవాసః॥”

-:O:-

రుద్రకవి.

న్యాయవాచస్పతిబిరుదాంకితుఁ డగునీతఁడు స్మార్తుఁడు; జయపురనివాసుఁడు; విద్యావిలాససుధీమణికిఁ బుత్రుఁడు; జయపుర (బొంబాయిరాజధానిలోనిది) గోత్రారమానాథుఁ డగుమానసింహమహీపాలునిసుమారుఁ డగుభావసింహమహీపతి యాశ్రితుఁడు.

* ఈపైయంశము లీతని కావ్యమువలననే తెలియుచున్నవి.

ఈభావసింహమహారాజిప్పటిజయపురమహారాజునకుఁ బదునాలవపూర్వపురుషుఁ డనియు నితనితండ్రి యగుమానసింహరాజు శ్రీఢిల్లీఫాదుషా యగునక్బరుచక్రవర్తికి సమకాలికుఁ డనియుఁ బ్రస్తుతజయపురరాజాస్థానపండితు లగుదుర్గాప్రసాదపండితులు వ్రాసియున్నారు.

కావున నీకవి క్రీ॥ ౧౫౮౦—౧౬౨౦ నడుమ నున్నవాఁడనుట నిర్వివాదము.

ఇతఁడు తనపోషకునిపేరనే భావవిలాసంబను నన్యాపదేశముగా నీతిదాయకముగా నొకచిన్నపద్యకావ్యమును రచించెను. ఇంక నీతని

---

* అన్యాపదేశవినివేశవిదగ్ధబుద్ధి। శ్రీభావసింహనరసింహనిదేశయోగాత్॥ విద్యావిలాసపుత్రస్య న్యాయవాచస్పతేః కృతి యం॥ సత్యజ్ఞానాం సమక్షేణ రుద్రేణ గ్రథితా గుణైః। కంఠస్థా శ్లోకమాలేయం తేషాం సముదితే శ్రియం॥

గ్రంథములు గలవని తెలియుచున్నదిగాని యవినాకు లభింపలేదు. ఈతని కవిత్వశైలి మిక్కిలిసరసముగా నుండును. ఇందుండి రెండుదాహరించెదను

"సంపాదితా స్నపది గన్దురిపఞ్ఝువాహా।
7 యతోఽకిలాకలుషతాస నిరాకృతాని।
నిష్పీత మంబు లవణం నతు జీవనాన్యా।
పర్జన్య! తేన భవతా నస్మృతో వివేకః॥"

"ఆరోపిత శ్శిరసి య స్త్వయమీశ్వరేణ।
సిక్త స్సదైవ సురశైవలినీజలేన।
సక్షామతాం తదపి ముంచతి సోఽయమిందు।
రేతి స్వశక్తి మతిక్రమమేవ దైవం॥"

అప్పయదీక్షితులు.

ఈశ్వరుఁడు కలియుగములో మొదట శంకరాచార్యావతారమెత్తి మరల నప్పయదీక్షితులై పుట్టెనని మతవేత్తలయభిప్రాయము. ఈ మహాత్ముని చరిత మొకరిద్దఱు సంస్కృతాంధ్రముల ... వ్రాసియుండుటచేఁ గవిప్రశంసాపరముగా నిందు సంగ్రహించి వ్రాయుచున్నాను.

కాంచీమండలములోని "అడెపోల" మనుగ్రామమీతనినివాసము ఇతఁడు భారద్వాజగోత్రుఁడు; ఈతని పితామహుఁడు ఆచార్యసర్వతోముఖమహావ్రతయాజి; తండ్రి విశ్వజిద్యాజిరంగరాజమఖి. ఈవిషయమీతని మధ్వతంత్రముఖమర్దనము చివరి § శ్లోకములవలనఁ దెలియుచున్నది

§ విద్వద్గురో ర్విహితవిశ్వజిదధ్వరస్య। శ్రీసర్వతోముఖమహావ్రతయాజిసూనోః। శ్రీరంగరాజమఖిన శ్శ్రితచంద్రమౌళే। ర స్త్య ప్పదీక్షిత ఇతి ప్రథిత స్త

ఇతఁడు పండ్రెండు సంవత్సరములకే వేదము సాంతముగాఁ జదివి పిదప నెల్లశాస్త్రములయందుఁ గృతపరిశ్రముఁడై యద్వైతశాస్త్రనిధియై తత్కాలమునందలి వైష్ణవుల యౌద్ధత్యంబు సహింపక శ్రీకంఠశైవమతస్థాపకుఁడై శివభక్తుఁడై శైవమతపరముగా ననేకగ్రంథంబు లొనరించి యనేక వైష్ణవుల ధిక్కరించి యనేకదేశంబులఁ దిరిగి యనేకరాజులసభల సన్మానంబు వడసి కావేరీనదీతీరంబున ననేకక్రతువులు సలిపి వేత్తయై మనుమతుఁడై కాశికిఁ బోవుచుఁ దనభక్తుల నిర్బంధంబునఁ జిదంబరములోఁ గొంత కాలముండి యందే డెబ్బదిసంవత్సరముల వయస్సున శరీరము పరిత్యజించె ననియాతని జీవనచరితసంగ్రహము తెలియుచున్నది.

ఈమహాకవి క్రీ॥ ౧౫౮౪—౧౬౧౮ నడుమఁ జంద్రగిరిరాజధానిగాఁ గర్ణాటదేశము నేలినవాఁడును, కృష్ణదేవరాయల కుటుంబములోనివాఁడును నగు * వేంకటపతిరాయల యాస్థానంబున నున్నట్లితనికృతుల యానందాంతిమశ్లోకంబునఁ దెలియుటచేతను నాఁటిగురు వగుతిరుమల తాతాచార్యుని శాస్త్రివాదంబునఁ నోడించి యాతనివలన సన్మానంబు నొందినవాఁ డనిలోకప్రసిద్ధముగా నుండుటచేతను, ఇతని సోదరునిపౌత్రుఁ డగునీలకంఠదీక్షితులు క్రీ॥ ౧౬౩౬ లో నీలకంఠచంపువు రచించి నట్లా † కావ్యాద్యపద్యంబుననే తెలియుచుండుటచేతను, క్రీ॥ ౧౫౫౦—

సూర్యజః॥ సోఽయం మితపదముకరో నృసింహాత్మజః మధ్వతంత్రముఖభంగం। శ్రీశైవపురామరాతే శ్రీకామాక్షీసమేతస్య॥ శ్రీమద్భారద్వాజకులజలధికౌస్తుభ శ్రీమదద్వైతాచార్య విశ్వజిద్యాజి శ్రీరంగరాజాధ్వరివరసూనో రప్పయదీక్షితస్య కృతిస్సమాప్తా॥

* అముం కువలయానందమకరో దప్పదీక్షితః।
నియోగా ద్వేంకటపతే ర్నిరుపాధికృపానిధేః॥

† అప్పయదీక్షితవంశజానాం సప్తత్రింశతాధిక చతుస్సహస్రేషు (౪౭౩౮) కలియుగాబ్దేషు [illegible] నీలకంఠవిజయో [illegible].

౧౬౫౦ నఱకు జీవించియున్నవాఁడని స్పష్టమగుచున్నది. ఈతని సాను ధ్యమాహాత్మ్యములనుగూర్చి యనేకకథలు లోకములోఁ గలవుగాని వా నితత్త్వమును లోకమేయెఱుంగును గనుక వ్రాయఁబూనలేదు. ఎట్లాయి న నీతఁడు వైష్ణవమతస్థులతోఁ బెద్దవిరోధముపెట్టుకొని పెక్కుసార్లు వారిని జయించినవాఁడనుట స్పష్టము.

ఇతఁడు, శివకర్ణామృతము, శివతత్త్వవివేకము, శివాదిత్యమణిదీ పిక, శైవాద్వైతనిర్ణయము, శివార్చనచంద్రిక, వీరశైవము, ఆత్మార్పణ స్తుతి, ఉపక్రమపరాక్రమము, చతుర్మతసారసంగ్రహము, చంద్రకలాస్తుతి నామసంగ్రహమాల, బ్రహ్మతర్కస్తవము, భక్తిశతకము, వరదరాజస్త వము, వాదనక్షత్రమాలిక, రత్నత్రయపరీక్ష, విధిరసాయనసుఖోపజీవిని, వృత్తివార్త్తికము, భారతతాత్పర్యసంగ్రహము, రామాయణసారస్తవము, హరివంశసారచరితము, శబ్దప్రకాశము, మధ్వతంత్రముఖమర్దనము, కువ లయానందము, దశకుమారచరితసంక్షేపము, శారీరకన్యాయరక్షామణి, సిద్ధాంతలేశసంగ్రహము, రసికజనరంజని, (కువలయానందటీక), చిత్ర మీమాంస, వైరాగ్యశతకము మొదలుగా నూఱుగ్రంథములు రచించిన ట్లు తెలియుచున్నది. ఇందుఁ గొన్నియముద్రితములై యున్నవి మఱి కొన్ని నామమాత్రావశిష్టంబులై యున్నవి. అలంకారగ్రంథము లగుకు వలయానంద, చిత్రమీమాంసలుమాత్రము లోకప్రఖ్యాతింగాంచియున్న వి. "నగృహీతం శ్రుతిహృదయం నచ నగృహీతం పరిప్లవం హృదయం। ఇచ్ఛామిచ ధామ పరం గచ్ఛామితు విశ్వనాథపురీం॥" అనుశ్లోకమును బట్టి యీతఁడు కాశికిఁబోవఁదలఁచినకాలమున వైరాగ్యశతకము నిర్మిం చినట్లు కనుపడుచున్నది. ఇది వేదాంతసారంబై యెల్లవిధముల భర్తృ హరివైరాగ్యశతకమును స్మరింపఁజేయుచున్నది. ఇతఁడు వెంకటపతిరా

యలయానతిచే జయదేవకవి చంద్రాలోకములోని శ్లోకములనే తఱచుగా గ్రహించి వివరించి సర్వాలంకారలక్ష్యలక్షణంబులతోఁ గువలయానందము రచించి దానికి స్వయముగా రసికజనరంజని యనువ్యాఖ్య రచించినట్లు తెలియుచున్నది. కాని యావ్యాఖ్య యిపుడెందును గానరాదు. రామచంద్రసూరిపుత్రుఁ డగు వైద్యనాథపండితుని యలంకారచంద్రికతోఁగూడిన యీకువలయానందము సార్థకముగా నలంకారంబులకు సర్వప్రమాణముగా లోకోపకారము గావించుచున్నది. మొదటఁ బద్యకావ్యములుగా రచించిన మధ్వతంత్రముఖమర్దన శివకర్ణామృతములకు స్వయముగా నితఁడే వ్యాఖ్యానములు రచించెను. ఏకారణంబుననో సమాప్తముగాని యలంకారగ్రంథ మగునీతని చిత్రమీమాంసపై నితనికి వార్ధకదశలో సమకాలికుఁ డగుపండితరాజ జగన్నాథకవి ఖండనము చేసెను. ఈచిత్రమీమాంస నప్పయదీక్షితులు వ్రాయుచున్నకాలములోనే పండితరాయలు దీనిపై ఖండనము ప్రారంభించెననియు నందుచే దీనిసమాప్తి గావింపకయే దీక్షితులు విడిచినట్లును లోకప్రవాదము గలదు. కువలయానందము రూపకప్రకరణములోనున్న "చిత్రమీమాంసాయాం ద్రష్టవ్యం" అనువాక్యమునుబట్టి కువలయానందముకంటె దీనినే పూర్వము రచించినట్లు కనుపడుచున్నది. అందుచేఁ బైలోకప్రవాదము సత్యమేయైయుండవలెననియు, లేదా! దానిపరభాగము పండితరాయలకు సంభవింపకుండవలెననియుఁ, గాదా? దీనిచివరిభాగ మాతనిఖండనముతోఁగూడ నశించియుండు ననియుఁ దోఁచుచున్నది. ఎట్లయినను వీరిరువురు కొంచెముకాలము సమకాలికులైయుండి రనుట సత్యమని నమ్మఁదగినది.

దీక్షితుల కవిత్వము మిగులహృదయరంజకముగా సుగమముగానుండును. శైలి తెలుపు నొకరెండు పద్య ముదాహరించెదను.

* "ప్రాదేశమాత్ర ముదరం పరిపూరయితుం కియానయం యత్నః।
చులకే నాంభః పాతుం ఖనితవ్యః కిం తటాకోఽపి॥"

* ఈచిన్నపొట్టపోసికొనుట కెంతయత్నము గావలయును? పుడిసిటితో నీరుత్రాగుటకుఁ జెఱువు త్రవ్వవలయునా?

-:0:-

పండితరాజ జగన్నాథకవి.

గోదావరీమండలమునం దమలాపురమునకు దగ్గఱగానున్న ముంగండగ్రామ మీతని జన్మభూమి. ఇతఁడు వేగినాటి యాంధ్రబ్రాహ్మణుఁడు. వీరియింటిపేరు, ఉపద్రష్టవారని చెప్పుదురు. ఇప్పటికిని వారివంశస్థులు కొండస్థాగ్రామమునఁ గలరు. § ఈతని తండ్రి పేరుభట్టు; తల్లి లక్ష్మీదేవి. అత్యద్భుతం బగునీతనిచరిత మొకటి రెండు విధములుగా లోకమున వ్యవహరింపఁబడుచున్నదిగాని ప్రధానవిషయంబున నేకీభవించు నవి కొంచెమెచ్చుతక్కువగా సరిపడుచుండుటచే వానికి సామాన్యము మాత్రము గల్పించుకొని సత్యము గ్రహింపవలసియున్నది. ఇతఁడు తురుష్కస్త్రీని బెండ్లియాడె ననుట సత్యమే కాని దానిఁగూర్చి యొకకింవదంతి లోకమున నిట్లు గలదు.

"జగన్నాథపండితుఁడు చిన్ననాటనే † తండ్రియొద్దఁ దర్కవ్యాకరణాలంకారశాస్త్రములఁజదివి సాహిత్యాలయం దధికసమర్థుఁడై యిరువదియైదుసంవత్సరములప్రాయముననే ధనార్జనంబునకై దేశాంతర

§ తైలింగాన్వయ మంగలాలయమహాలక్ష్మీదయా లాలితః।
శ్రీమత్పేరమభట్టసూను రనిశం విద్వల్లలాటం తపః॥

† పాషాణాదపి పీయూషం స్యందతే యస్య లీలయా।
తం వందే పేరుభట్టాఖ్యం లక్ష్మీకాంతం మహాగురుం॥

జిగమిషంబూని కర్ణాటజయపురరాజాదుల యాస్థానంబుల కేగియందలి పండితులజయించి యందుఁగొందఱివలన సమ్మానంబులు వడసి యాకాలంబున ననఁగాఁ క్రీ॥ శ॥ ౧౫౫౬—౧౬౦౫ నడుమ రాజ్యము చేయుచున్న ఢిల్లీపాదుషా యగునక్బరుచక్రవర్తి సంస్కృతవిద్యాభిమాని యని విని యాతని సందర్శింప నేగెనఁట. అట్లేగి చక్రవర్తిదర్శనము కాంక్షించునతనికి దైవికముగా నెవరోయిరువురు తురుష్కులు వాగ్వాదపడుచుండ వినుటయు నందులకై యక్బరునొద్దకు సాక్ష్యమీయ నేగుటయు సంభవించెనఁట. అప్పటికి ఫార్సీ భాషయేమియు రానియీ పండితుఁడా వాదవిషయమంతయుఁ దానువిన్నట్లుగాఁ జక్రవర్తియొద్దఁ జెప్పఁగా నతఁడీతని బుద్ధివైశద్యమున కానందించి యేకసంథాగ్రాహిత్వమును బరీక్షింప మహమ్మదీయవేదములోని కొంతభాగము చదువఁగా నీనపండితుఁడు దానిని మరలఁ జదివెనఁట. అంత నక్బరు మిక్కిలిసంతసించి యితనిఁదన యాస్థానంబున నుంచుకొనెనఁట. ఇట్లుండ నక్బరుచక్రవర్తికి రాజస్త్రీయందుఁబుట్టిన లవంగి యనుకన్య తండ్రియానతిచేఁ బానీయపూరితంబైనబంగారుకలశము శిరస్సుమీఁదఁబెట్టుకొని వచ్చుచుండఁగా నక్బరు దీనిరాకను వర్ణింపు మని మనకవిని గోరెనఁట. అంత నతఁడు—

"ఇయం సుస్తనీ మస్తకన్యస్తకుంభా।
కుసుంభారుణం చారుచేలం దధానా।
సమస్తస్య లోకస్య చేతః ప్రవృత్తిం।
గృహీత్వా ఘటే స్థాప్య యాతీవ భాతి॥"

అనివర్ణింపఁగాఁ జక్రవర్తి నీకేమిగావలయు ననియడుగుటయు నతఁడు

‡ "నయాచే గజాళిం నవా వాజిరాజిం।
నవిత్తేషు చిత్తం మదీయం కదాచిత్।
ఇయం సుస్తనీ మస్తకన్యస్తహస్తా।
లవంగీ కురంగీ దృగంగీ కరోతు॥"

‡ నాకు గజతురగాదులక్కఱలేదు. ఈలవంగియే కావలయును.

యవనీ నవనీతకోమలాంగీ శయనీయే యది నీయతే కదాచిత్ ।
అవనీతలమేవ సాధుమన్యే న వనీ మాఘవనీ వినోదహేతుః ॥

అని చెప్పెనఁట. అంత నాడి తప్పనియా ప్రభువు నీవు నాతోఁ గూడి భుజించినయెడల దీని నిచ్చి పెండ్లిగావించెద నని చెప్పి యం దుల కంగీకరించిన యాపండితున కదివఱకే జగన్నాథకవియందు మోహము గలిగిన లవంగిక నిచ్చి పెండ్లి గావించె నఁట. ఈవిషయంబున మనకవి పెండ్లియాడిన లవంగి యీశ్వరపుత్రిక యగునా కాదా యనియు నీతని యసఫవిలాసజగదాభరణాది కావ్యములంబట్టి యీఁ డీశ్వరుచక్రవర్తిపౌత్రుఁ డగుశహాజహానుచక్రవర్తిని, అతనికుమారుఁ డగుదారాశాహప్రభువును నాశ్రయించినట్లు కనుపడుటచే నితఁ డీశ్వరుకాలంబున నుండుట యెట్లుసంభవించు ననియుఁ గొందఱు సంశయించుచుండిరి. కాని, యిందు మొదటిసందేహము సందేహమే కాని ముందు తెలుపఁబోవునట్లుగా నీతని జీవచరిత్రను, ఈతని గ్రంథరచనను, ఈతని సమకాలికపండితులకాలమునుబట్టి చూడఁగా నెనుబదిసంవత్సరములకుఁ బైగా జీవించి పరిపూర్ణాయుర్దాయ మనుభవించిన యితఁ డీశ్వరుసంస్థానంబునఁ గూడ నాతని రాజ్యావసానకాలంబున నుండియుండు ననుటమాత్రము సత్యమైనట్లు తోఁచుచున్నది. ఇంతవఱకు ముందుగా నీతని జీవితకాలమును నాకుఁ దెలిసినట్లుగా స్థూలదృష్టితోఁ బరిగణించి వ్రాసెదను. ఇందే సుమారుగాఁ గొంచె మెచ్చుతక్కువలున్నను నితని సర్వకావ్యంబుల నందును గనుపడుచున్నశ్లోకంబులం గనియు, నీతనిసమకాలికు లగునప్పయదీక్షితాదులతో నితనికి సంబంధించినకథలు వినియు, నితఁ డూర్ధ్వచిరకాలము జీవించినవాఁ డనికర్ణపరంపరాయత్తమై వచ్చుచున్నవార్తను నెఱిఁగినవ్యక్తి కిది విశ్వసనీయము కాకపోదు.

---

* కోమలాంగి యను లవంగి నావశకఁ జేరనేని నందనంబుకంటె భూతలమే మా కానందకరమగును.

జగన్నాథపండితుఁడు క్రీ॥ శ॥ ౧౫౯౦ ప్రాంతమున జన్మించి యిరువదియైదేండ్లప్రాయముననే దేశాటనము వెడలి కర్ణాటజయపురాదిరాజుల సందర్శించి ౧౬౦౦ మొదలప్రాంతమున ఢిల్లీకిఁజేరి ౧౬౦౫ వఱకు నక్బరునొద్దనుండి యపుడే యొక తురుష్కస్త్రీని బరిణయంబైయది మొదలుగా ౧౬౨౭ వఱకు జహంగీరు రాజ్యకాలంబున నందేయుండి సంస్కృతవిద్యాభిమానముగల యాతనికుమారుఁ డగుశహాజహానుతో మైత్రిసలుపుచుఁ బిదప నాతని రాజ్యకాలమున విశేషగౌరవముఁ జెందుచు నపుడే యాతని పెద్దకుమారుఁడు పండితమిత్రుఁడు నగుదారాశాహాతో మైత్రియొనరించి యాతని యశోవర్ణనంబునే జగదాభరణకావ్యముగా నొనరించి ౧౬౫౮ ప్రాంతమునఁ దనప్రభువులు నశించిన వెనుక నిరాలంబుఁడై పశ్చాత్తప్తుఁడై వృద్ధుఁడై విరక్తుఁడై కాశికిఁజేరి గంగాలహరి రచించి గంగాప్రార్థనంబు గావించి లవంగితోఁగూడ శరీరము పరిత్యజించె నని తెలియుచున్నది. ఇందులకు క్రీ॥ ౧౫౮౫—౧౬౧౪ నడుమ చంద్రగిరి, రాజధానిగాఁ గర్ణాటరాజ్యమేలిన వేంకటపతిరాయల యాస్థానంబున నధికగౌరవము వొందిన శ్రీమదప్పయదీక్షితులతో శాస్త్రవాద మొనరింప నితఁడు పెక్కుసారు లుద్యమించినట్లును, ఇతఁడు జాతిభ్రష్టుఁడయ్యెనను కారణంబున దీక్షితులీతనిఁ జూడ నిష్టము లేనివారై కన్పడకుండినట్లును బిదప నీతఁ డాతని నుద్దేశించియే భామినీవిలాసములో "దిగంతే శ్రూయంతే" యనుపద్యము చెప్పినట్లును దెలియు కథ గూడ నిదర్శనము కాఁగలదు. మఱియు నీతఁడు స్వకాలమందలి పండితులతోఁ బోరాటము గలవాఁడైనట్లు తెలియుకథమాత్రము సత్యమే. ఏమనఁగాఁ అవసానకాలమందలి యుద్యమంబు గుట చేతనో [illegible] నో యసంపూర్ణ మగుదీక్షితులచిత్రమీమాంసకై నంతవఱకే ఖండన మొనరించెను. భట్టోజీదీక్షితుల మనోరమకై మనోరమాకుచమర్దన [illegible]

ఖండనము రచించెను. ఇట్లే తత్కాలమందలి ప్రతిగ్రంథకారకృతుల నీ
తఁడు ఖండించె నని వాడుక గలదు. కావున నప్పయదీక్షితులకు సమకా
లికుఁ డగుటనకవి యక్బరుకాలముననుండె నని తలంచుట యాశ్చర్యము
గాదు. ఇదియుంగాక యితఁడు రాజపండిత నిందాపరముగా నన్యాపదే
శముగా వ్రాసిన భామినీవిలాసము చూడఁగా నకాలమందుఁ దన్ను
సన్మానము చేయని కర్ణాటాదిరాజులను వారియాస్థానపండితులను నిం
దించినట్లును « ఢిల్లీవల్లభపాణిపల్లవతలే నీతం నవీనం వయః " అని యం
దేకనుపడుటచే నవయౌవనము నక్బరుకాలంబునఁ గడపినట్లును, ఇదియా
తని ప్రథమప్రయత్నమైనట్లును దోఁచుచున్నది. ఒకవేళ నప్పయదీక్షితు
లు గతించిన వెనుకనే యాతని చిత్రమీమాంస నీతఁడు ఖండించియుండు న
ని యూహింపఁదగినను లోకములోని వారిపరస్పరకథలనుబట్టియు నీతని
జీవితకాలమునుగూర్చిన కథలనుబట్టియు దీక్షితులయవసానకాలంబున ని
తఁడాతనికి సమకాలికుఁడై యుండుననికనుపడుటచే నక్బరు రాజ్యావ
సానకాలమున నితఁడు ఢిల్లీకిఁ జేరెననుట యసంగతము గాదు. ఏదియెం
ట్లయిన నితఁడు చిరకాలము జీవించినవాఁడనుటయు శహంజహాను దారా
శాహాప్రభువులఁ జిరకాలమాశ్రయించినవాఁ డనుటయు నిర్వివాదాంశం
బులు. ఇతఁడు జాతిభ్రష్టుఁడయ్యును మతముమాత్రము విడువక శివకేశ
వస్తుతులు చేయుచు నద్వైతజ్ఞానియై మరణమునకుఁ గాశిని జేరి ముక్తుఁ
డైన ట్లీగంగాలహరీపద్యమే తెల్పుచున్నది.

ఈమహాకవి, భామినీవిలాసము, చిత్రమీమాంసాఖండనము, మ
నోరమాకుచమర్దనము, యమునావర్ణనచంపువు, అసఫవిలాసము, జగదా
భరణము, రసగంగాధరము, ప్రాణాభరణము, సుధాలహరి, పీయూషల
హరి, కరుణాలహరి, లక్ష్మీలహరి, అమృతలహరి, గంగాలహరి యనుపదు
నాల్గుగ్రంథములు రచించె[illegible] తెలియుచున్నది. ఇందు జెదవది « అ

సఫఖానునవాబుచరితముం దెల్పు నొకయాఖ్యాయిక. దీనిచివరి గద్య
ముంబట్టి శహాజహానుచక్రవర్తి యీతనికి "పండితరాజ" బిరుదమిచ్చి
నట్లు కనుపడుచున్నది. ఆఅవదానిలోఁ గొంచెముగా శహాజహానువర్ణ
నంబును విశేషించి దారాశాహ యశోవర్ణనంబును గలవు. ఈతని కృ
తులలో నెల్ల నిరుపమానమైనది రసగంగాధరము ఇది యైదాననములనె
డు ప్రకరణములుగల గొప్ప యలంకారగ్రంథము. ఇందు ముందుగా,
ననేకాలంకారికసమ్మతమైన "అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ
కావ్య" మ్మనులక్షణంబునకు భిన్నముగా "రమణీయార్థప్రతిపాదకశ్శబ్దః
కావ్య" మ్మని కావ్యలక్షణమొనరించెను ఇట్లే యీతనిగ్రంథమామూ
లాగ్రముగాఁ బ్రాచీనమతముల ఖండించుచు మిక్కిలి ప్రౌఢముగా ను
న్నది. ఇందుదాహరింపఁబడిన శ్లోకములన్నియు నితఁడే స్వయముగా ర
చించినవి. ఈతని ప్రాణాభరణము ‡ కామరూపదేశాధీశుఁ డగుప్రాణ
నారాయణమహీవరుని స్తవముగా నున్నది. ఇందుఁ బ్రతిపద్యమొక్కొక్క
యలంకారమునకు లక్ష్యముగా నున్నది. ఇఁక నీతని చిన్నకావ్యము లగు
సుధాలహర్యాదు లాఱును సూర్య కేశవ లక్ష్మీ గంగాది స్తవరూపములై
యీతని * పశ్చాత్తాపమును, చిత్తనైర్మల్యమును, దైవభక్తిని, బోధిం
చుచున్నవి. కవితాప్రౌఢినిధి యగునీతని కావ్యములనుండి యొన్నియుదా
హరింపఁగలను అయిన నొకటి రెండు—

† [illegible] ...మూర్తిమతేవ ...ఖాన... ప్రసా
దేన మాధురకులసముద్రేందు నారాయణముకుందేనాదిష్టేన సార్వభౌమ శ్రీశహాజ
హానుప్రసాదాధిగత పండితరాజపదవీ విరాజితేన జగన్నాథేన నాసఫవిలాసాఖ్యా
యికేయం నిరమీయత

‡ జాగర్తు క్షితిమండలే చిరమసౌ శ్రీకామరూపేశ్వరః

* అతిదీనతరం దయానిధే దురవస్థం సకలైః సముజ్ఝితం ।
అధునాపి న మాం నిభాలయన్ భజసే హా కథమశ్మచిత్తతాం ॥

"విద్వాంసో వసుధాతలే పరవచః శ్లాఘాసు వాచంయమా।
భూపాలాః కమలావిలాసమదిరో న్మీలన్మదాఘూర్ణితాః।
ఆస్యే ధాస్యతి కస్య లాస్య మధునా ధన్యస్య కామాలస।
స్వర్గాపమాధరమాధురీ మధరయన్ వాచాం విలాసో మమ॥"

"పురాతనానాం వచసా మగోచరం।
మహీశితారం పురుషోత్తమం పతిం।
అపాస్య తం త్వాం నిరపత్రపా సతీ।
సతీ మతిర్మే కథ మన్య మేష్యతి॥"

నీలకంఠదీక్షితులు.

శ్రీమదప్పయదీక్షితుల తమ్ముని పౌత్రుండును, భూమిదేవీ నారాయణదీక్షితులకుఁ బుత్రుండును, ననేకాధ్వరకర్తయు, బ్రహ్మవేత్తయు నగునీతఁడు క్రీ॥ ౧౬౩౭ లో నున్నట్లీతనినీలకంఠవిజయకావ్యంబుననున్న "అష్టత్రింశదుపస్కృత సప్తశతాధిక చతుస్సహస్రేషు (౪౭౩౮) కలివర్షేషు గతేషు గ్రథితః కిల నీలకంఠవిజయో౽యం" అను శ్లోకమువలనఁ దెలియుచున్నది. ఈతని తల్లిదండ్రులు బాల్యంబుననే కాలధర్మంబు నొందఁగా నప్పయదీక్షితు లీతనిఁ జేరఁదీసి పెంచి విద్యల నేర్పిరనియు నితఁడు చిరకాలము మధురాపురములో నివసించి మీనాక్షిసేవ యొనరించుచుఁ దత్కాలంబున దత్పుర రాజునొద్దఁ బహునాలుగు సంవత్సరములు మంత్రిపదం బలంకరించియుండె ననియు దక్షిణదేశంబున నొక వాడుక కలదు. నీలకంఠచంపువులోని యీక్రిందిశ్లోకంబువలనఁగూడ నీతఁ డప్పయదీక్షితులయొద్ద విద్య నేర్చినట్లు కనుపడుచున్నది.

"లీలాలీఢపురాణసూక్తిశకలావష్టంభసంభావనా
పర్యస్తశ్రుతిసేతుభిః కతిపయై ర్నీతే కలౌ సాంద్రతాం।
శ్రీకంఠో౽వతతార యస్య వపుషా కలాత్మనా వాచ్యతః
శ్రీమా నప్పయదీక్షిత స్సజయతి శ్రీకంఠవిద్యాగురుః ॥"

ఈతఁడు పెత్తాతవలెనే కర్మఠుఁడై బ్రహ్మజ్ఞానియై ఘనయశస్సు గాంచినవాఁడు, నీలకంఠవిజయచంపువు, హాలాస్యాభ్యుదయము, శైవపురాణతామసత్వనిరాకరణము, కలివిడంబనము మొదలుగా ననేకకావ్యముల రచించినవాఁడు.

-:o:-

వేంకటాధ్వరి

వీరియింటిపేరు అరిశాణఘాలమువారు. ఇతఁడు కాంచీపురనివాసుఁడు; ఆత్రేయగోత్రుఁడు; చంద్రగిరిరాజగు వేంకటపతిరాయలగురువగు తిరుమలతాతాచార్యుని మేనల్లుఁడగు రఘునాథదీక్షితకవికిఁ బుత్రుఁడు; వాజపేయ పౌండరీకాప్తోర్యామాది యాజి యగునప్పయాచార్యునకు (శ్రీనివాసాచార్యునకు) పౌత్రుఁడు; సీతాంబాగర్భసంభూతుఁడు; ఉత్తమపండితుఁడు; తర్క వ్యాకరణ వేదాంతమీమాంసావిశారదుఁడు; శ్లేషయమకచక్రవర్తిబిరుదాంకితుఁడు; ఈయంశంబుల కీతని * కావ్యాస్యంత

* కాంచీకుండలమండనస్య మఖినః కర్ణాటభూభృద్గురో। స్తాతాచార్యదిగంతకాంతయశసో యం భాగినేయం విదుః। అప్తోర్యామాధ్వరకర్త రప్పయగురో రస్యైష విద్వన్మణిః। పుత్రః శ్రీరఘునాథదీక్షితకవేః పూర్ణో గుణై రేధతే ॥ తస్య తర్క వేదాంత తంత్ర వ్యాకృతి చింతకః। సీతాంబా గర్భభవస్య శ్రీమత్కాంచీనగరవాస్తవ్యస్య ॥

పద్యంబులే ప్రమాణము. § వేంకటపతిరాయల తాతాచార్యులకాలము నుబట్టి చూడఁగా నితఁడు క్రీ॥ శ॥ ౧౬౨౦—౧౬౮౦ నడుమ నున్నవాఁడని స్పష్ట మగుచున్నది.

ఇతఁడు తన ప్రద్యుమ్నానందనాటకప్రస్తావనలో "దినైకకావ్యరచనసమర్థుఁడు, శాస్త్రివ్యాఖ్యాకరణదక్షుఁడు, దుర్వాదిగర్వభంజకుఁడు" నని తన్నుఁ బ్రశంసించుకొనెను. ఈతనివ్రాఁతనుబట్టిచూడఁగా నితనితండ్రి యగురఘునాథదీక్షితుఁడు గూడ శ్లేషయమకచక్రవర్తిబిరుదాంకితుఁ డైనట్లు కనుపడుచున్నది.

ఇతఁడు విశ్వగుణాదర్శము, లక్ష్మీసహస్రము, వరదాభ్యుదయము ప్రద్యుమ్నానందనాటకము మొదలుగాఁ బెక్కు కావ్యములు రచించినట్లు కనుపడుచున్నది. కాని వీనిలో విశ్వగుణాదర్శమే యుత్తమమై లోకప్రఖ్యాతిఁ గాంచియున్నది. ఇందు, వివిధములైన యుపాస్యదైవములు, జాతులు, మతములు, శాస్త్రములు, దేశములు, పురములు, మొదలగువానిగుణదోషములను స్వభావసిద్ధముగా వర్ణించి కవి, తనలోకజ్ఞానమును హిందూదేశమందలి వివిధాచారములను బ్రకటించెను. దీనింబట్టి యితఁడొకసారి యాసేతుహిమాచలము తిరిగినవాఁడని తెలియుచున్నది. సకలగుణముల నిజస్వరూపంబు నద్దమువలె స్వచ్ఛముగాఁ గనఁబఱచు దీనిఁ బోలిన కావ్యము సంస్కృతభాషలో నద్భుత మదృష్ట మభావియనుటకంటె వేఱుగా వ్రాయఁజాలను. లక్ష్మీగుణావయవసౌందర్యమహిమాభివర్ణనరూపంబై వేయిశ్లోకంబులచే నొప్పుచున్న లక్ష్మీసహస్ర మీతని కవితాధురంధరత్వముం బ్రకటించుచున్నది.

§ విశ్వగుణాదర్శ వ్యాఖ్యాత యగుమధురసుబ్బశాస్త్రి "కర్ణాటభూభృత్పదమునకు" కృష్ణరాయలని యర్థము వ్రాసెను గాని యది ప్రామాదికము.

వరదరాజావతారమహిమవర్ణనరూపకంబుగాఁ బద్యగద్యాత్మకంబుగా నైదువిలాసంబులతోనున్న కరిగిరిచంపు వను నామాంతరంబుగలిగిన యీతని వరదాభ్యుదయము, కేవలశ్లేషయమకోద్యమంబై శబ్దజాలంబు నేర్చుకొనుటకుపయోగించునట్లుగా నున్నదిగాని శ్రవణపరమాత్రరమ్యముగా లేదు. శ్రీకృష్ణసూనుఁ డగు ప్రద్యుమ్నుఁడు కథానాయకుఁడుగాఁగలిగి వీరశృంగారరసాత్మకం బగునీతని ప్రద్యుమ్నానందనాటకము సరసముగా నున్నదిగాని దానికి లోకప్రఖ్యాతిమాత్రము రాలేదు. శైలి తెలుపుటకై యీతని కృతులనుండి యొకటిరెండుదాహరించెదను. యజ్ఞపశ్వాలంభనము దోషముగా ననుటకుఁ జెప్పినయుక్తి చూడుఁడు.

† “హింసాంతరేష్విప మఖాశ్రితహింసనేఽపి।
జైనేతరో యది జనో భజతే జుగుప్సాం।
నార్యంతరేష్విప ననిందతి నందనానాం।
నిష్పాదనం కి మన ఘేఽపి నిజేకళత్రే॥ ప్ర॥ గు॥”

‡ “సహసా కుర్వతాం కర్మ శర్మహాని రసంశయం।
సులభా శలభానాం హి వహ్నౌ సహసా వినిపాతాం॥”

---

† బౌద్ధుఁడు కానివాఁడు యాగపశుహింసనుగూడ నితరజంతుహింసవలెనే నిందించెనేని పరస్త్రీయందువలెనే స్వభార్యయందుఁగూడఁ బిల్లలను గనుట యేల నిందింపఁడు?

‡ తొందరపడి కార్యములుచేయువారు వేగముగావచ్చి నిప్పులోఁబడుమిడుతలవలెనే నశింతురు.

——:0:——

నారాయణభట్టపాదుఁడు.

కేరళదేశమున కలంకారముగానున్న నీలానది కతిసమీపంబున నుత్తరతీరంబుననున్న "మోప్పూస్నూరు" అనుగ్రామమీతని నివాసము. బ్రాహ్మణోత్తముఁ డగునితఁడు బాల్యంబునఁ గావ్యపరిచయముగలవాఁడై యచ్యుతనామకవైష్ణవగురువునొద్ద నెల్లశాస్త్రములఁ జదివెను. ఇట్లుండఁ గాలవశంబున నితనికిఁ బురాకృతకర్మఫలంబో యన నొకగొప్పరోగము సంభవించెనఁట. దానికెవ్విధంబునను బ్రతిక్రియ గానక తపోబలంబున రోగశాంతియగునని తలంచి "గురువాయుపురం" బనుపుణ్యక్షేత్రమునకుఁబోయి శ్రీమన్నారాయణునిఁ గొలుచుచుఁ బ్రతిదినము భాగవతార్థపరంబుగా నారాయణస్తోత్రము శ్లోకరూపంబుగాఁ జేయుచు గొన్నాళ్లకు నిరామయుండయ్యెనఁట. అదిమొదలుగా నితఁడు భాగవతబిరుదాంకితుఁడయ్యె ననియు హృదయశ్రవణరంజకంబుగానున్న యాసహస్రాధికపద్యస్తోత్రమిప్పటికి నా కేరళదేశవాసులతిభక్తితో నిత్యము పఠించుచుందురనియు నొకరు వ్రాసిరి. ఈస్తోత్రనిర్మాణకాలము దాని యంతిమశ్లోకంబుననున్న "ఆయురారోగ్యసౌఖ్యం" అనుపదంబునఁ గలికాలదివససంఖ్యారూపకంబుగాఁ దెలియుచున్నదని దుర్గాప్రసాదపండితులు వ్రాసియున్నారు. కాని వారుచెప్పినట్లు భాగింపఁగాఁ క్రీ॥ ౧౬౫౮ నవ్వుచుండఁగా నెందుచేతనో వారు ౧౫౬౦ అని నిర్ణయించిరి. ఆశ్లోకంబును, కలిదివససంఖ్యారూపకాలంబు నిందుఁజూపెదను.

"అజ్ఞాత్వా తే మహత్త్వం యదిహ నిగదితం విశ్వనాథక్షమేథా ।
స్తోత్రం చైతత్సహస్రోత్తర మధికతరం త్వత్ప్రసాదాయ భూయాత్ ।

స్నేధా నారాయణీయం శ్రుతిషు చ జనుషాం స్తుత్యతా వర్ణనేన।
స్ఫీతం లీలావతారై రిదమిహ కురుతా మాయురారోగ్యసౌఖ్యం ॥"

గీతస్థపైపద్యంబును వరరుచివాక్యం బగుకటపయాదిక్రమంబున సరిచూచినయెడలఁ గలికాలదినసంఖ్య ౧౭౧౨౨౧౦ అని వచ్చుచున్నది. దీనిని సంవత్సరములలోనికిమార్చి క్రీస్తుశకాబ్దములతో సరిచూచినయెడల (గొంచెమెచ్చుతక్కువగా ౧౬౫౮ వచ్చుచున్నది. కావున నిదియే యీకవికాల మని తెలియఁబడుచున్నది.

ఇతఁడు ప్రక్రియాసర్వస్వ మను వ్యాకరణగ్రంథ మును స్వాహాసుధాకర మను నొకచిన్నకావ్యమును రచించెను.

ఒకనాఁడు బాలచంద్రునిఁజూడ నొకచోటకుఁజేరిన బ్రాహ్మణులు "లోకులీచంద్రునిఁగూర్చి యొకనూలుపోఁగువిడిచి నమస్కరించుటకుఁ గారణమే" మనియడుగఁగా నితఁడాశుకవనంబున స్వాహాసుధాకరకావ్యముగూర్చిన ట్లీకావ్యమందే కలదు. ఇందుఁడి యొక పద్య ముదాహరించెదను.

"రవి రయమస్తం యాంత స్సహాగతో హంతహంత చంద్రోఽయం।
యాతి వికాససమీపం కుముద్వతీ కిం విలంబసే భ్రాంగ! ॥"

ఈకవి వృత్తమంతయుఁ గేరళదేశములోని కటథనదభూపాలుఁడగు నుదయవర్మరాజు వ్రాసినట్లుగాఁ గావ్యమాలాధిపతులు వ్రాసియుండిరి.

-:0:-

శ్రీకృష్ణకవి. ౧౬౫౪—౧౭౦౦

ఇతఁడు పైనారాయణభట్టపాదుని కుమారుఁ డైనట్లితని "శ్రీకృష్ణరాజకిరుక్షేత్ర నికేతనేన కృష్ణేన భాగవత ఇత్యభిశబ్దితస్య। నారా

యణస్య తనయేన సమీరితేయం తారాసుధాకరకథా విదుషాం ముదేఽస్తు ॥" అను పద్యమువలననే తెలియుచున్నది.

ఇతఁడు మందారమరందచంపువు, తారాశశాంక మనుచిన్నకావ్యమును రచించెను. ఇది కేవలశృంగారరసప్రధానము. ఇందు బృహస్పతిభార్యయగుతారకుఁ జంద్రునకు జరిగినవృత్తాంతమును బుధుని జన్మమును వర్ణింపఁబడినవి. దీనిననుసరించియే తెలుఁగులోఁ దారాశశాంకవిజయము వ్రాయఁబడియుండు నని గ్రహింపవచ్చును. ఇందుండి యొకఁడు పద్యము—

"ఏకం ద్విధా కలయితుం సకిలా స్వమూర్ధా॰ ।
ద్వావేక మారచయితుం త్వదృతే నకోఽపి ।
త్వామర్చయామి తదహం సుచిరం త్వయైవ ।
సంతాపితౌ ఘటయనౌ భగవన్మనోజ! ॥"

ఈకావ్యము సరసముగానున్నను శృంగారరసంబున సీత్రక్రమమతిక్రమించి తలఁపరానివిషయంబును జెప్పుటచే లోకములోఁ బ్రశస్తిని గాంచకున్నదని చెప్పవచ్చును.

మందారమరందచంపువు. ఇందు వృత్తవిషయము, కావ్యభేదములు, రసభేదములు, తల్లక్షణములు, నాటకలక్షణములు, అలంకారభేదములు, వానిలక్షణములు చక్కఁగా సంస్కృతభాషాభిజ్ఞుల కత్యుపయోగముగా వర్ణింపఁబడినవి.

-:0:-

విశ్వేశ్వరపండితుఁడు.

ఈతఁడు నర్వాచీనమహాకవులలో నొకఁడు. ఈతనిజీవచరిత్రమిట్లు తెలియుచున్నది. "హిమాలయంబునకు మిక్కిలి చేరియున్న ఆల్మోడా

నగరప్రాంతమున నున్నయొకపల్లె యీతని నివాసము. "పాడియాంకే పాండే" అను బ్రాహ్మణకులంబున లక్ష్మీధరవరపండితునకుఁ క్రీ॥౧౭౭౦ ప్రాంతమున నితఁడు జన్మించెను. ఈతని యెనిమిదవపురుఁడిప్పటికిని జీవించియుండెనఁట. ఈతని జీవితకాలమంతయు ౭౦ సంవత్సరములు పదియవయేటనే కవిత్వము మొదలువెట్టి యితఁ డీక్రిందిగ్రంథములను రచించెను" అలంకారకౌస్తుభము, అలంకారముక్తావళి, కావ్యతిలకము, కావ్యరత్నము, రసచంద్రిక, కవీంద్రకర్ణాభరణము, నవమాలికానాటిక, శృంగారమంజరీసట్టకము, తర్కకుతూహలము, సిద్ధాంతసుధానిధి, మందారమంజరి, ఆర్యాసప్తశతి. వీనిలో మొదటియైదుగ్రంథము లాలంకారికములు. ఆఱవది వ్యస్తసమస్తాదు లగు ౫౮ జాతులను సోదాహరణముగాఁ దెల్పునట్టి లక్షణకావ్యము. సప్తమాష్టమములు దృశ్యకావ్యములు. నవమదశమములు శాస్త్రవిషయకములు. ఏకాదశము గద్యకావ్యము. కడపటిది దేవీస్తోత్రము. వీనిలో మొదటి రెండలంకారగ్రంథములకును మనదేశములో నక్కడక్కడఁ గొంచెము ప్రచారము గలదు గాని మిగిలినవాని నామము లైన మనదేశస్థులెఱుఁగరని చెప్పవచ్చును. ఆర్యాసప్తశతిమాత్రము పఠనపాఠయోగ్యమై యెల్లహిందూదేశము నలంకరించియున్నది. గ్రంథవిస్తరభీతిచే వీనివిమర్శనమునకుఁ గడంగక కవితాచమత్కారమును దెలుపఁ గవీంద్రకర్ణాభరణమునుండి యొకటి యుదాహరించెదను. ద్విసమస్తజాతి కుదాహరణము—

"కాముకకదంబసద్భట పూర్ణేందునిశీథినీ భ్రామాః।
వాచ్యాః కథం చకాసతి కాంచనకలశౌశ్చ కిం కృతాః॥"

అనఁగా, జారుని, కడిమిచెట్టును, భటుని, పూర్ణిమను, అంగారకుని, క్రమముగాఁ దెలుపుచున్న సమాసపదము, బంగారుకుండ లెట్లుండునో తెల్పునది గాన లెను అని ప్రశ్నము. దీనికుత్తరము— "కామినీవ

యోధరాకారాః" ఇది ప్రత్యేకము పైవానిం జెప్పుచు సువర్ణకలశములు కాంతాకుచములవంటివని తెలుపుచున్నది.

-:o:-

శివరామత్రిపాఠి.

ఇతఁడు స్మార్తుఁడు; త్రిలోకచంద్రుని మనుమఁడు; కృష్ణరామసూరికొడుకు. మహావైయాకరణుఁడు. గ్రంథముఖంబుల నున్న కాశీగంగాది వర్ణనలంబట్టి కాశీవాసుఁ డని తెలియుచున్నది. ఇతఁడు తనగ్రంథంబుల క్రీ॥ శ॥ ౧౮ వ శతాబ్దము పూర్వభాగమందలి నాగేశభట్టుని పరిభాషేందుశేఖరమును స్మరించినవాఁ డగుటచే నతనికిఁ బరుఁడై క్రీ॥ ౧౭౫౦—౧౮౦౦ నడుమనుండియుండు నని కొందఱువిద్వాంసులూహించిరి. ఈతని నక్షత్రమాలావ్యాఖ్యాంతమందలి ‡ శ్లోకమునుబట్టి యితఁడనేక కావ్యములను బెక్కుగ్రంథములకు వ్యాఖ్యానములను వ్రాసినట్లు కనుపడుచున్నది. కాని వానిలో సటీకరసరత్నహారము, నక్షత్రమాల, కాదంబరీ వాసవదత్తా దశకుమారచరిత వ్యాఖ్యానములును గనుపడుచున్నవి. వ్యాకరణశాస్త్రంబున నితఁడపారప్రజ్ఞగలవాఁడనుట కీతఁడు రచించినట్లు తెలియునుణాదికోశమును, సవ్యాఖ్యనక్షత్రమాలయుఁ జాలును. నక్షత్రమాలలోని శ్లోకములు వ్యాకరణపరిభాషలయర్థమును సులభముగా బోధించుచు శృంగారరసభరితం బగులౌకికార్థమును దెల్పుచు నెంతయు హృద్యంబులుగాఁ విద్వద్గ్రాహ్యంబులుగా నున్నవి.

‡ కావ్యాని పంచ తనుతేఽపిచ పంచసంఖ్యాః ।
టీకాస్తు సప్తదశ చైక ఉణాదికోశః ।
భూపాలభూషణమథో రసరత్నహారో ।
విద్యావిలాస ఇహ పూర్వశరత్ఫలాద్యాః ॥

సి. పి. బ్రౌన్ ఇందులకొక యుదాహరణమే—

౹ప వేశ వేశ్యావర్ణనము— “ అర్ధవద్గ్రహణే నానర్థకస్య గ్రహణం ” అని వ్యాక
కేది . .... రణపరిభాష.

† “ అర్ధవద్గ్రహణే యస్మా న్నానర్థకపరిగ్రహః ।
సురూపధనినో ర్వేశ్యా గృహ్ణాతి ధనినం తతః ॥ ”

† అర్థవద్గ్రహణంబున ననర్థవత్పరిగ్రహము చేయఁబడదు. కావుననే రూపవద్విత్తవంతులలో ధనవంతునే వేశ్య స్వీకరించుచున్నది.

